

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

СОЛОМАХА АРТЕМ ГРИГОРОВИЧ

УДК 342. 9:351.74 (091):378. 4(477-25) «18» М. М. Цитович

ПОЛЩЕЙСЬКЕ ПРАВО В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ

М.М. ЦИТОВИЧА

Спеціальність – 12.00.01 – теорія та історія держави і права;

історія політичних і правових учень

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

**Гриценко Іван
Сергійович**

доктор юридичних наук

Київ – 2014

Зміст

Вступ

Розділ 1. Становлення школи поліцейського права в Університеті Святого Володимира (середина 1830-х – початок 1890-х років).

1.1. Стан наукового опрацювання проблеми.

1.2. Зародження науки поліцейського права в Університеті Св. Володимира (середина 1830-х – середина 1860-х років).

1.3. Поява першого в Київському університеті підручника з поліцейського права.

1.4. Вплив А. Антоновича на становлення М.М. Цитовича, як вченого поліцейста.

1.5. Теоретичні засади функціонування Київської університетської школи поліцейського права.

Висновки до розділу 1.

Розділ 2. Формування наукових поглядів М.М. Цитовича.

2.1. Вплив вчених-поліцейстів університету Св. Володимира на становлення і розвиток наукових поглядів М.М. Цитовича.

2.2. Наукова школа професора А. Вагнера та її роль у розвитку наукових поглядів М.М. Цитовича.

2.3. Наукові погляди представників німецьких наукових шкіл (Г. Шмоллер, А. Мейцен та ін.) та їх вплив на розвиток М.М. Цитовича, як науковця.

2.4. Оцінки сучасниками закордонного відрядження М.М. Цитовича.

Висновки до розділу 2.

Розділ 3. Реалізація правових ідей М.М. Цитовича у науково-педагогічній діяльності.

3.1. Правові погляди М.М. Цитовича, реалізовані через викладацьку діяльність.

3.2. Наукова діяльність М.М. Цитовича у галузі поліцейського права.

3.3. Реакція М.М. Цитовича на методологічну кризу поліцейстики.

Висновки.

Список використаних джерел та літератури.

Перелік умовних скорочень

ВПЦ – Видавничо-поліграфічний центр

ДАК – Державний архів м. Києва

ЖМНП – Журнал Міністерства народного просвещения

ІР – Інститут рукопису

КНЕУ – Київський національний економічний університет

НАНУ – Національна Академія наук України

НБУВ – Наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського

РВ – Русский вестник

СРСР – Союз радянський соціалістичних республік

УИ – Университетские известия

ЦДАВОВ – Центральний державний архів вищих органів
влади та управління України

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів
України, м. Київ

ВСТУП.

Актуальність теми дослідження. Для визначення закономірностей виникнення адміністративного права як галузі права в її сучасному розумінні потрібно встановити період закінчення епохи поліцейського права та науки поліцейського права та їх трансформації в адміністративне право і, відповідно, науку адміністративного права. Зазначене потребує вивчення історії європейського та вітчизняного поліцейського права з метою дослідження наукової спадщини вчених-поліцейців, оскільки саме їхні праці пояснюють причини занепаду поліцейського права та виникнення права адміністративного.

Вагома роль в обґрунтуванні теорії вітчизняного поліцейського права належить професорам Університету Святого Володимира.

Постать видатного вченого і педагога Миколи Мартиніановича Цитовича (1861–1919) останніми роками привертає дедалі більшу увагу наукової спільноти. Інтерес до його наукових праць зростає у правників, економістів, педагогів та істориків науки. Така зацікавленість науковою спадщиною професора поліцейського права пояснюється енциклопедизмом його знань і великим впливом на розвиток правничої та економічної наук. Сучасні економісти досліджують його наукові праці як фундатора вчення про місцеві фінанси і теорії підприємницького прибутку, юристам він відомий переважно як провідний фахівець з поліцейського права. На жаль, сьогодні відсутня повноцінна наукова розвідка, яка б у всій повноті досліджувала багатогранний зміст наукової спадщини М. М. Цитовича. Аналіз наукового доробку М. М. Цитовича та його попередників у галузі поліцейської науки дасть змогу відтворити не лише шлях становлення науковця, а й генезу поліцейського права в Університеті Святого Володимира. Як учень і наступник А. Я. Антоновича, М. М. Цитович істотно розвинув погляди свого вчителя на науку поліцейського права і адаптував їх до вимог часу, уособив своєрідну наукову школу поліцейського права університету. Саме в цей час у

світовій юриспруденції відбувалося переосмислення предмета поліцейського (адміністративного) права.

Відроджуючи ім'я М. М. Цитовича як поліцейста, досліджуючи його наукову спадщину, ми відроджуємо цілу галузь знань – поліцейське право, яке формувалось зусиллями західноєвропейських учених, органічною частиною яких були надбаня професорів Університету Святого Володимира.

У сучасній науці важливим є розвиток адміністративного права через призму основних положень європейської адміністративістики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної роботи юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка № 11БФ042-01 на тему: «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти».

Метою дисертаційної роботи є дослідження становлення, розвитку і трансформації поліцейського права в Університеті Святого Володимира як науки та юридичної дисципліни через призму науково-педагогічної діяльності М. М. Цитовича та його попередників. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких *задач*:

- проаналізувати і структурувати наявну історіографічну та джерелознавчу базу досліджуваної проблеми, провести її порівняльну характеристику;

- розглянути розвиток поліцейського права в Університеті Святого Володимира на тлі західноєвропейської та вітчизняної поліцейстики, виділити його основні етапи;

- охарактеризувати засадничі погляди Київської університетської школи поліцейського права, визначити її особливості та специфіку;

- за допомогою введення до наукового обігу нововиявлених архівних документів реконструювати і дослідити один з етапів наукової біографії

М. М. Цитовича, а саме період його зарубіжного наукового відрядження як завершальної фази становлення науковця;

– вивчити вплив німецької університетської науки на формування наукових поглядів М. М. Цитовича загалом й у галузі поліцейстики зокрема;

– прослідкувати трансформацію вченого з економіста в професора поліцейського права;

– здійснити реконструкцію світоглядних засад авторської концепції науки поліцейського права та проаналізувати наукову спадщину М. М. Цитовича на цій основі;

– дослідити педагогічну діяльність М. М. Цитовича як професора поліцейського права Університету Святого Володимира за допомогою архівних матеріалів, спогадів сучасників та інших джерел;

– проаналізувати наукову діяльність професора у галузі поліцейстики через призму підготовлених ним лекційних курсів із поліцейського права. Реконструювати бачення М. М. Цитовичем теоретичних засад поліцейського права як науки й університетської дисципліни в умовах її методологічної кризи;

Об'єктом дисертаційного дослідження обрано генезу науки поліцейського права в Університеті Святого Володимира як складової частини загальноєвропейської та вітчизняної правової науки.

Предметом дисертаційного дослідження виступає поліцейське право у науковій спадщині М. М. Цитовича.

Методологічну основу кандидатської дисертації становлять сукупність методів наукового пізнання соціальних явищ, у тому числі політико-правових ідей, теорій, концепцій в їх історичному розвитку і водночас у їх взаємозв'язках, взаємообумовленості з точки зору теорії та практики, історії та сучасності.

Основними методами аналізу стали як загальнонаукові методи – сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного і логічного, системно-структурного підходу, так і спеціальні методи, зокрема

конструювання теоретичної моделі історико-правового і порівняльно-юридичного аналізу. Для теоретичного обґрунтування та аналізу сутності поліцейського права, визначення його місця у тогочасній системі правової освіти застосовано метод єдності історичного та логічного, історико-філософський метод, а також метод наукової абстракції (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 2.2, 2.3); метод герменевтики застосовано в межах вивчення архівних матеріалів, аналізу монографічних праць і наукових публікацій з метою визначення особливостей становлення школи поліцейського права в Університеті Святого Володимира (підрозділи 1.2, 1.3, 1.4, 1.5); діалектичний метод використано у дослідженні становлення наукових поглядів М. М. Цитовича у галузі поліцейського права (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3); історико-філософський метод, а також метод дедукції застосовувалися для дослідження впливу вчених-поліцейців Університету Святого Володимира та представників німецьких наукових шкіл на розвиток наукових поглядів М. М. Цитовича (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4); історико-правовий метод використано під час розкриття особливостей еволюції наукових поглядів М. М. Цитовича у процесі наукової та педагогічної діяльності на посаді професора-поліцейста Університету Святого Володимира (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна. Ця робота стала першим у вітчизняній юридичній науці комплексним дослідженням історії поліцейського права у межах окремо взятого навчального закладу (Університету Святого Володимира) за весь час викладання в ньому поліцейського права як навчальної дисципліни. Історія поліцейського права розглядається через призму наукової діяльності М. М. Цитовича, науковий шлях якого реконструйовано завдяки виявленню та введенню до наукового вжитку архівних документів.

Уперше:

– проаналізовано й узагальнено становлення науки поліцейського права в Університеті Святого Володимира; керуючись реальним станом розвитку науки поліцейського права у Київському університеті та конкретної участі

М. М. Цитовича, виділено три основних етапи розвитку науки поліцейського права в Університеті Святого Володимира: 1) становлення поліцейського права в Університеті Святого Володимира (1835–1869); 2) розвиток Київської університетської школи поліцейського права (1869–1898); 3) методологічна криза поліцейстики (1898–1917).

– обґрунтовано існування Київської університетської школи поліцейського права, визначено її особливості та специфіку, виділено і проаналізовано її чотири складові: матеріальна, особистісна, теоретична, соціокультурна.

– прослідковано вплив німецьких шкіл поліцейського права на становлення і розвиток вітчизняної поліцейстики загалом і М. М. Цитовича зокрема; обґрунтовано, що вітчизняна поліцейстика розвивалась під впливом провідних німецьких шкіл поліцейстики, які не виробили єдиного критерію розуміння і завдань цієї науки; з'ясовано, що М. М. Цитович сформував власне бачення завдань поліцейстики, завдяки аналізу і обґрунтованій критиці поглядів західноєвропейських колег;

– виявлено, проаналізовано і введено до наукового вжитку архівні матеріали, до яких належать документи юридичного факультету та Ради Університету Святого Володимира, зокрема звіти М. М. Цитовича про наукове закордонне відрядження та інші документи, що засвідчують становлення його наукових поглядів;

– здійснено комплексний аналіз наукових поглядів М. М. Цитовича; виявлено та проаналізовано трансформацію його наукових поглядів від ученого-економіста до ученого-поліцейста, який обстоював доцільність існування поліцейського права як науки та університетської дисципліни;

– комплексно досліджено науково-педагогічну діяльність М. М. Цитовича у галузі поліцейстики, яка становила органічне ціле і складалась з підготовки навчальних посібників і читання курсу лекцій відповідно до розробленого для цього спеціального курсу з поліцейстики,

який викладався студентам юридичного факультету Університета Святого Володимира;

вдосконалено:

– бачення історії та перспективи розвитку правничої освіти загалом і поліцейстики як галузі знань зокрема;

– методику наукового пошуку джерел для дослідження історії правової думки шляхом введення до наукового вжитку архівних матеріалів;

набуло подальшого розвитку:

– трактування норм поліцейського права як складової оновленої адміністративно-правової науки, в якій пріоритетним вважаються забезпечення прав громадян.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані: а) у практичній сфері – у процесі розроблення стратегії реформування вітчизняної правової системи; б) у науково-дослідній сфері – працівниками наукових установ під час дослідження історії становлення та розвитку науки поліцейського й адміністративного права в Україні; в) у навчальному процесі – результати дослідження може бути впроваджено до викладання дисциплін «Історія правових і політичних учень», «Історія українського права», «Історія правничої думки Київського університету», «Історія адміністративного права», «Адміністративне право України».

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати досліджень апробовано на чотирьох міжнародних і всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, а саме таких: Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми державотворення в Україні» (30 березня 2012 року, м. Київ, Україна), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми державотворення в Україні» (24 квітня 2013 року, м. Київ, Україна), Міжнародна наукова конференція «Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи» (24–25 травня 2013 року, м. Київ, Україна), Міжнародна науково-практична конференція

«Актуальні питання державотворення в Україні» (23 травня 2014 року, м. Київ, Україна).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено у 9 наукових працях; 5 статей – у наукових фахових виданнях, з них 3 – у виданнях, які входять до наукометричних баз даних; 4 публікації – за матеріалами міжнародних наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ШКОЛИ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ПРАВА В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (СЕРЕДИНА 1830-X – ПОЧАТОК 1890-X РОКІВ)

1.1. Стан наукового опрацювання проблеми

Відмінність тих чи інших тодішніх суспільних інституцій від сучасних зумовлює потребу уточнення наукової термінології. Без з'ясування термінів, які у різні періоди використовувалися поліцейстами, неможливо пояснити саму сутність поліцейського права. Центральними поняттями науки поліцейського права були «благочинство» та «благоустрій». Перше з них має багато визначень і впродовж тривалого часу змінювалося. Автори академічного курсу з адміністративного права цілком аргументовано вважають, що «його розуміли і широко, й вузько, а межі, які віддаляють його від інших дефініцій, рухомі та не були ніколи остаточно встановлені. Зокрема, під терміном «благочинство» розуміли і безпеку взагалі, й громадський порядок, громадську безпеку, і державну безпеку, й загальний правопорядок у державі». [130, 17]

У XVIII ст. представники так званої філософії права обґрунтували принцип, згідно з яким повноваження монарха діяти на власний розсуд обмежуються ідеєю загального добра, а примус передбачає охорону громадського порядку та спокою. Звідси випливає відмінність між «поліцією безпеки» та «поліцією добробуту», що набула згодом важливого значення. Передбачалося, що поліція безпеки охороняє громадський порядок у державі, життя та безпеку громадян. Діяльність поліції добробуту полягала у складній системі адміністративних заходів, спрямованих на розвиток державних та приватних господарств, а також підтримку належного фізичного та духовного стану населення. Тобто все внутрішнє управління державою, за винятком військової справи та частково фінансового управління, перебувало в компетенції поліції безпеки та поліції добробуту.

З часом з'являється термін «поліцейське право», який своїм існуванням завдячує так званій поліцейській державі. Поліцейська держава – це форма абсолютизму, що панувала в Європі у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Характерними її рисами були урядова опіка та втручання в усі сфери життя, відсторонення громадян від участі в державному управлінні, підпорядкування економіки інтересам збільшення державної скарбниці, наявність розгалуженої бюрократії. [130, 16]

З падінням поліцейських держав діяльність поліції у зазначеному сенсі поступово згортається. Щоправда, поділ на поліцію безпеки та добробуту деякий час зберігається. Нові філософські і політичні теорії намагалися поставити поліцію добробуту у вужчі рамки, зводячи її до охорони зовнішньої та внутрішньої безпеки. Відтак не випадково наприкінці XIX – на початку XX ст. «поширилося ставлення до поліції як організованої сили примусу в усіх галузях управління, де застосовується адміністративний примус: поліція моралі, поліція освіти, санітарна поліція тощо». [130, 18]

Українська «Міжнародна Поліцейська Енциклопедія» (Т. 1. Київ, 2003) дає ряд визначень поліцейського права. Найстисліше з них зводиться до наступного: «Поліцейське право – галузь права і наукова дисципліна, прообраз сучасного адміністративного права». [272, 561] Разом із тим попередня енциклопедична стаття інформує: «... на сучасному етапі побудови та розвитку національної системи права адміністративне право не відповідає вимогам, які ставляться до регулювання поліц. сусп. відносин. Реалії сьогодення вимагають створення підгалузі адміністративного права – поліцейського права». [272, 561]

Сучасні російські юридичні словники дають своє визначення поліцейського права: «Полицейское право – в Российской империи – отрасль законодательства и научная дисциплина, явившиеся праобразом современного административного права. Предметом науки полицейского права являлось изучение внутреннего управления. Однако содержание и

метод полицейского права до Октябрьской революции 1917 г. так и не были точно определены». [257, 494]

Історія поліцейського права як галузі науки та навчальної дисципліни на теренах Російської імперії вивчена недостатньо. Огляд літератури з історії поліцейського права містить практично кожна книга, присвячена цій дисципліні, що побачила світ до 1917 р. Такими були публікації І.С. Андреевського [29], А.Я. Антоновича [32; 33; 34], М.М. Белявського [35; 36], М.Х. Бунге [47; 49; 50; 51; 52], В.Ф. Дерюжинського, [65; 66] В.В. Ивановського [78], В.Ф. Левитського, [83] В.Лешкова [85], М.К. Палибіна, М. Рождественського [100; 101], І.Т. Тарасова [106], М.М. Цитовича [111; 112; 115], П.М. Шейміна [119; 120; 121], М.М. Шпилевського [125; 126]. Коротенькі історіографічні нариси трапляються і у більшості підручників та монографій, що висвітлюють питання суміжних чи похідних від поліцейського права галузей права – адміністративного, права внутрішнього управління і т. д. Недоліками цих оглядів є вибірковість тематичної літератури, фрагментарний характер оцінок, акцентування уваги на тих працях, у яких поділяється авторська позиція.

Одним із завдань даного дисертаційного дослідження є продовження відродження поліцейського права як науки та навчальної юридичної дисципліни, яка була безпідставно репресована радянським правознавством. Але доля вини у незаслуженому забутті поліцейського права частково лежить і на дореволюційній правовій теорії. М.М. Цитович ще у кінці ХІХ ст. обстоював необхідність збереження поліцейського права як наукової галузі й навчальної дисципліни, дискутуючи з тими правниками, які вважали його подальше функціонування недоцільним.

Нагадаємо, що на межі ХІХ – ХХ ст. російські ліберально налаштовані правознавці – Е.М. Берендтс [37; 38], В.М. Гессен, [62; 63] В.Ф. Дерюжинський, С.А. Корф, С.О. Котляревський, М.І. Лазаревський, Я.М. Магазінер, М.І. Палієнко [208], Л.Й. Петражицький[94], М. Рейснер [212] та інші – у своїх монографіях, лекційних курсах, статтях помилково

пов'язували поліцейське право лише з поліцейською державою. Найпослідовнішим пропагандистом такої думки виступав А.І. Єлістратов [67; 68; 69; 70; 71].

Аналізуючи ситуацію, що склалася тоді у вітчизняній поліцейській, Едуард Берендтс писав: «И у нас в России все сильнее чувствуется эта неудовлетворенность результатами, системой и методом науки полицейского права. Предложения обновления, освежения, реформы могут быть разделены на три группы. К первой группе относятся ученые, предлагающие заменить науку административного права наукой общественного права (Лешков в 50 годах, затем М. Шпилевский и отчасти, судя по словам в последнем издании курса «Полицейского права», Тарасов); ко второй группе принадлежит Шеймин, старающийся конструировать науку права внутреннего управления; наконец, в третью группу входит большинство наших полицейистов (Бунге, Антонович, Гаттенбергер, Симоненко, Левицкий); все эти ученые полагают спасение науки административного права или полицейского права от бессодержательности и поверхностности в возвращении ее в эпоху Рау, Содена, Роснера, во введении или удержании ее в рамках “Volkswirtschaftspflege”». [37, 292] Отже, єдності серед вітчизняних поліцейстів у баченні засадничих принципів поліцейського права не було.

І.С. Гриценко цілком слушно наголошує, що починаючи з останньої чверті XIX ст. учені, які займалися проблемами поліцейського права, замість «дослідження владовідносин зосередилися на дослідженні правовідносин, які, на відміну від попередніх, мали не вертикальний, а горизонтальний характер і, як, наслідок, регулювалися вже не поліцейським, а адміністративним правом». [159, 19] При цьому необхідно зазначити, що наука адміністративного права значно випереджала чинне на той час законодавство, яке все ще залишалося за своїм змістом поліцейським, оскільки більшість нормативних актів, які стосувалися управлінської діяльності, були прийняті в XIX ст. і продовжували діяти, досить часто без суттєвих змін, і в XX ст. [159, 20]

Потрібно додати, що до кінця XIX ст. уявлення про поліцію у суспільній свідомості більшості населення Російської імперії вже асоціювалося лише з примусовою діяльністю держави щодо забезпечення публічної безпеки і порядку, а також з органами, що здійснювали таку діяльність. Тому сам термін «поліцейське право» почав сприйматися із певним упередженням, викликаючи переважно неприємні асоціації.

Але не слід забувати одну важливу тезу: кожна держава, навіть правова, зберігає риси поліцейської держави. Поліція є елементом правової держави, і першим правознавцем, який поставив поруч поняття «правова держава» і «поліція», був відомий німецький поліцейєст Р. Моль. Він висунув ряд засадничих положень: 1) поліцейська діяльність є виключно діяльністю уряду і його органів; 2) завдання поліції полягає у гарантуванні безпеки окремої людини та її майна; 3) поліцейська діяльність існує для захисту інтересів суспільства і повинна підпорядковуватися закону. Р. Моль, зокрема, наголошував: «Держава має право на поліцейську діяльність в усіх тих випадках, коли приватні сили хоч і можуть щось зробити, але лише дещо та недостатньою мірою». [89]

Факти засвідчують, що тенденція щодо обстоювання поліцейського (правоохоронного) аспекту в діяльності держави зберігалася в європейському правознавстві впродовж XIX – XX ст., незважаючи на потужний ліберальний рух. Вона помітна вже у працях класика поліцейєстики Р. Моля [88], російського правознавця М.М. Коркунова [82], французького ученого М. Оріу [207], сучасних французьких правознавців Ф. Люшера [199] і Ж.-Л. Бержеля [135]. Отже, без поліцейського апарату правова держава не відбулася б, як не може вона існувати і без поліцейського права, на необхідності збереження якого наполягав М.М. Цитович.

У роки радянської влади слово «поліція» сприймалося виключно негативно. Про це свідчить, зокрема, його визначення у третьому виданні «Большой Советской Энциклопедии». Там читаємо: «Полиция – в эксплуататорских государствах система особых органов надзора и

принуждения, а также карательные войска внутреннего назначения, охраняющие существующий общественный строй путем открытого и прямого подавления». [258, 229] Натомість широкого вжитку набуло слово міліція. Проте слова «міліція» і «поліція» мають різний зміст і їх не варто застосовувати як синоніми. Сутності поліцейської діяльності держави більше відповідає термін «поліція». Тому доцільніше застосовувати саме його. А відповідно до цього і «Закон про міліцію» який готується у Верховній Раді України, має називатися «Законом про поліцію». Ще 1989 року в часи існування СРСР відомий учений-правник А.Б. Кавецький одним із перших запропонував використовувати поняття «поліція» замість «міліція». Він писав, що «міліція за своїми організаційними та правовими принципами формування має називатися поліцією». [180, 13] У Російській Федерації його заклик був почутий. Уперше після 1917 р. слово «поліція» набуло позитивного значення.

У 1993 р. було видано монографію омського професора Ю.П. Солов'я про правове регулювання діяльності міліції у Російській Федерації. [223] Використовуючи праці дореволюційних учених-поліцейців, автор схарактеризував окремі категорії поліцейського права і порушив питання про його визначення. Зокрема він писав: «Вважаю, настав час однозначно визнати існування поліцейського права як одного з елементів вітчизняної правової системи». [223, 420] Слід наголосити, що цей учений одним із перших після 1917 р. відкрито виступив на захист поліцейського права як нормативно-правового утворення, що має в собі позитивний зміст і відображає певні адміністративно-правові реалії.

У 1998 р. світ побачила монографія І.І. Мушкета та Є.Б. Хохлова «Полицейское право России: проблемы теории». [205] Назва роботи, щоправда, дещо не відповідає її змісту: це – історико-правовий твір, у якому по суті відсутній теоретичний аналіз проблем поліцейського права. Незважаючи на це, автори доходять висновку «про доцільність... об'єктивної

необхідності виділення в системі адміністративного права особливої підгалузі – поліцейського права». [205, 60]

Найповніший сучасний виклад історії розвитку поліцейського права як адміністративно-правової науки в Російській імперії знаходимо у вступній статті Ю. Старілова «История развития административно-правовой науки» до хрестоматії «Российское полицейское (административное) право. Конец XIX – начало XX века» (Воронеж, 1999). [225, 9-38]

Упродовж багатьох років професор К.С. Бельський також намагається реабілітувати поліцейське право в очах російської наукової спільноти. Ця спроба, успішно розпочата у низці фахових статей та в монографії «Феноменология административного права», продовжена лекційним курсом «Полицейское право». [134] У дослідженні російського науковця поліцейське право постає підгалуззю адміністративного права, яке безпідставно було забуто у роки радянської влади і почало відроджуватися лише у 1990-х роках. Книга засвідчує авторське бачення догми поліцейського права, об'єктів поліцейської охорони, суб'єктів поліцейської діяльності, методів і форм поліцейської роботи. Поштовхом до написання лекційного курсу стали сучасні адміністративно-правові реалії Російської Федерації. Автор чітко засвідчив одне із завдань своєї книги: «Настоящая работа призвана и прямо, и косвенно показать односторонность советской (точнее марксистской) концепции административного права, выбросившей вследствие идеологической направленности из своего содержания полицейского права, и продолжающей, несмотря на крах марксистской идеологии в России, господствовать в учебниках и учебных пособиях». [134, 4]

Дискусія щодо відродження поліцейського права розпочалася в юридичній науці пострадянських держав у тих же 90-х роках. Актуальність пов'язаної з перспективами виокремлення поліцейського права проблематики обумовлюється не лише традиціями існування подібної підгалузі у правових системах європейських держав, а й потребами врегулювання правовідносин нових політичних і економічних умовах. Упродовж значного часу дискусію

підтримують переважно ті, хто її розпочав, – представники адміністративно-правової науки. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися у працях Ю.А. Аврутїна [129], І.П. Антонова [133], К.С. Бельського [134], О.П. Головіна [155], І.С. Гриценка [159], А.Т. Комзюка [189], О.В. Мінченко [204], М.М. Москаленка [280], І.І. Муштета [205; 281], М.В. Лошицького [196], О.С. Проневича [211], Ю.П. Солов'я [222; 223], Ю.М. Старілова [226; 227], М.Л. Тихомирової [231]. Питання відродження поліцейського права порушувалися в окремих статтях першого тому «Міжнародної Поліцейської Енциклопедії».

[272]

Аналіз поглядів перелічених вище науковців на проблеми поліцейського права засвідчує їхню єдність у визначенні адміністративно-правової природи норм поліцейського права та наявності підстав для конструювання у межах комплексної галузі адміністративного права самостійної підгалузі поліцейського права як особливої системи однорідних предметно пов'язаних правових інституцій. У цьому зв'язку варто погодитися з думкою про те, що «підгалузь права має подвійну природу. З одного боку, вона має зберігати системні зв'язки з «материнською» галуззю права, а з іншого – повинна мати усі ознаки галузі права. Теоретико-правове вчення передбачає для виокремлення певної підгалузі необхідність низки обов'язкових умов, а саме: відособленість законодавчого масиву; специфічного предмета правового регулювання; єдиного методу правового регулювання». [211, 37]

У нинішніх історико-правових реаліях України продовжують формуватися принципово нові галузі юридичної науки, однією з яких є поліцейське право, або поліцейстика. Поява в Україні «Міжнародної Поліцейської Енциклопедії» покликана була узгодити понятєво-термінологічний інструментарій поліцейської науки, подолати термінологічний різнобій у трактуванні термінів і понять, що відображають поліцейську сферу, та розглянути і сформулювати концептуальні засади поліцейської діяльності. [272] Це завдання енциклопедія успішно виконала.

Розвиток наук поліцейського та адміністративного права в Україні досліджували упорядники п'ятого тому «Антології української юридичної думки», який присвячений цим різновидам права. [30] У ґрунтовній вступній статті розглядається становлення поліцейського права в Україні та його поступова трансформація у бік права адміністративного. До текстів відомих українських правознавців XIX – XX ст. додано біографічні довідки про авторів та проаналізовано їхні наукові погляди. Поліцейське право в Університеті Св. Володимира в антології представляють фрагменти праць М.Х. Бунге, І.Т. Тарасова, А.Я. Антоновича та М.М. Цитовича.

Вдали й і досить змістовний екскурс в історію вітчизняного поліцейського права був зроблений І.С. Гриценком у його монографії, що висвітлює становлення і розвиток адміністративного права. [159, 5-21] Головну увагу автор зосередив на з'ясуванні передумов поступової трансформації поліцейського права в адміністративне. Саме цим був обумовлений добір праць дореволюційних поліцейств, чиї твори піддавалися аналізу переважно під таким кутом зору.

Власний погляд на становлення та розвиток поліцейського права в Київському університеті засвідчили упорядники двотомника «Поліцейське право в Університеті Святого Володимира». [97; 98] У книгах представлено кращі зразки праць учених та викладачів університету, що присвячені особливостям формування норм і традицій цієї науки, оприлюднено навчальні програми та конспекти лекційних курсів. Вступна стаття оглядає розвиток університетської дисципліни у взаємозв'язку з її викладанням як у Російській імперії, так і за її межами.

Стислий розгляд сучасного стану української поліцейстики засвідчує: кількість робіт, присвячених проблемам поліцейського права, є незначною; історія вітчизняної поліцейстики практично не досліджується загалом; Процес відродження поліцейського права перебігає доволі повільно. Тому в умовах розбудови Української держави і утворення інституцій громадянського суспільства існує нагальна потреба переосмислення

стереотипів, сформованих у процесі державо- і правогенези. Так, однією з догм радянської юриспруденції, як слушно зазначає О.С. Проневич, було «однобічне тлумачення категорії поліцейського права як смислового аналогу узаконеного державного свавілля, а також сприйняття поліції виключно як інструменту державної репресії і домінування окремих верств населення у соціально неоднорідному суспільстві». [211, 34-35]

Додамо до цього, що й дореволюційні вчені-поліцейсти у радянській юриспруденції та історіографії поліцейського права поставали здебільшого «махровими реакціонерами» та «апологетами старого режиму». Такою бачили радянські читачі й постать професора М. Цитовича.

Життєвий шлях, наукова, педагогічна та адміністративна діяльність видатного вітчизняного вченого-правознавця Миколи Мартиніановича Цитовича (1861–1919) продовжують залишатися недостатньо вивченими. Відомий більше як економіст – доктор політичної економії та статистики, заслужений ординарний професор (від 1911 р.), декан юридичного факультету (1902–1905 рр.), ректор (1905–1917 рр.) Університету Св. Володимира, він на довгі роки був вилучений з історії науки.

Загалом про М.М. Цитовича написано мало, навіть дуже мало, якщо враховувати масштаби цієї неординарної постаті. Серед дореволюційних публікацій можна назвати невеличку довідку про науковця, опубліковану в ювілейному виданні, присвяченому сторіччю Київської першої гімназії. [229, 406]

У роки радянської влади про Миколу Мартиніановича згадували переважно як про ректора Київського університету, оскільки адміністративна діяльність поставила його у центр наукового і громадського життя Києва. Останній ректор університету Євген Спекторський у книжці «Столетие Киевского университета Св. Владимира», що вийшла у Белграді 1935 року, досить високо оцінював адміністративну діяльність свого попередника. [224, 76-77] Його точку зору поділяє сучасний український дослідник А. Чуткий. [246] Тоді як автори колективних історій Київського університету, що

побачили світ у радянський час, вважали вченого «реакціонером» і «ретроградом». Ворогом революційно налаштованого студентства М. Цитович постає, зокрема, на сторінках статті Ю.Д. Пилипенка «До історії Київського університету в 1917 р.». [209]

Тавро реакціонера несправедливо тяжіло над професором усі роки радянської влади, потрапляючи від книг з історії Київського університету до видань з історії Києва. [175, 394] До цього додалося ще й звинувачення в українофобії, яке походило з середовища діячів Визвольних змагань і базувалося на тому, що ректор начебто виступив проти українізації Університету Св. Володимира у 1905 р. [219, 442-443] Таке геть вульгаризоване бачення місця М.М. Цитовича у революційних подіях 1905–1907 рр. продовжує культивуватися і в роки незалежності (О. Любашенко), особливо в біографіях видатних діячів Української революції. Наприклад, Я. Калакура стверджує, що «Петлюра піддав гострій критиці позицію ректора Київського університету Св. Володимира М. Цитовича, який негативно поставився до відкриття українознавчих кафедр». [181, 19]

Подібні твердження, як переконливо доводить Г. Макар [200], є не зовсім правдивим, і щоб переконатися в цьому, досить уважно перечитати спогади безпосереднього учасника тих подій О. Лотоцького [195, 327-381] та ознайомитися з текстом записки, направленої професорами Університету Св. Володимира до Російської Академії наук у справі скасування заборони української мови. Під цією запискою серед інших стоїть підпис М.М. Цитовича. [99, 296-337]

У роки незалежності історики Київського університету В.А. Короткий та В.І. Ульяновський долучилися до вивчення неординарної особистості ректора, що очолював Університет Св. Володимира у буремні роки революції. Саме завдяки книгам з історії Київського університету почалося переосмислення постаті Цитовича як ректора. Тому цілком зрозуміло, що найповніша на сьогодні довідка про ректорську діяльність Миколи Мартиніановича разом із бібліографією творів Цитовича та літератури про

нього містить книга «Ректори Київського університету. 1834–2006». [273, 158-167] Найрізноманітніші аспекти адміністративної діяльності вченого висвітлюють також публікації таких авторів, як І. Верба [151], К. Губар [161], М. Карпенко [182], К. Кобченко [186], А. Короб [191], В. Малюга [201], М. Рибаків. [213]

У 1980 р. «Экономическая Энциклопедия», що виходила у Москві, опублікувала одну з перших за радянських часів довідку О. Власова про М. Цитовича як ученого-економіста. [265, 386] Отже, не дивно, що саме українські економісти зробили перші спроби реабілітації М. Цитовича-науковця. Це були Л. Вернигора [152], В. Базилевич [178, 115-200], Л. Корнійчук [190, 378-379], В. Фещенко [239], К. Гордіца. [156] Дослідники і далі вивчають наукові погляди одного з яскравих представників економічної думки, про що свідчать останні публікації В. Федосова, С. Бойко, П. Юхименка. [238; 252]

Дещо осібно стоять роботи істориків, присвячені дослідженню окремих етапів життєвого шляху видатного вченого-поліцейста. В.П. Єфіменко підготував ґрунтовну, базовану на першоджерелах статтю про ранній етап наукової біографії М.М. Цитовича [165] Разом із В.П. Пилипенком В.П. Єфіменко надрукував не менш цікаву статтю «Участь М.М. Цитовича у діяльності Київського юридичного товариства». [166] Епізод перебування Миколи Мартиніановича у Франції знайшов висвітлення на сторінках монографії О. Іваненко, присвяченій українсько-французьким науковим і культурним зв'язкам кінця XVIII – початку XX ст. [176] Ім'я Цитовича згадується і в статті І. Даценко про становлення інституту приват-доцентства в університетах Російської імперії. [162]

На жаль, правознавці загалом та історики права зокрема практично не досліджували діяльність М.М. Цитовича як ученого-поліцейста. Виняток становлять невеличка довідка у п'ятому томі «Антології української юридичної думки» [216, 386-388] та фрагментарні згадки в підручниках з адміністративного права й енциклопедіях. Стислу інформацію про науковця

містять спеціальні роботи з історії юридичного факультету Київського університету [132].

Творам М.М. Цитовича з поліцейського права пощастило дещо більше. Кращі з них передрукована у двотомнику «Поліцейське право в Університеті Св. Володимира» (Київ, 2010) із серії «Пам'ятки правничої думки Київського університету». [98] Але інформація про М.М. Цитовича-поліцейста і в цьому фундаментальному виданні обмежується лише половиною сторінки вступної статті. Тому необхідність дослідження постаті Цитовича-науковця є очевидною, так само як і вивчення його поглядів щодо окремої галузі науки – поліцейського права.

Ще на початку 1980-х років відомий дослідник історії права Є. Скрипальов обґрунтовано наголошував: «... історики цілком справедливо докоряють юристам за слабку джерельну базу їхніх робіт». [220, 9] Ця теза продовжує залишатися актуальною і нині. Задля хоча б часткового виправлення ситуації, що склалася у правничій науці з використанням джерел, ми залучили для даного дисертаційного дослідження широке коло як опублікованих, так і архівних джерел.

Джерельну базу дослідження становлять декілька груп опублікованих матеріалів. Найважливішими з них є публікації з царини поліцейстики самого М.М. Цитовича [111; 112; 115] та його колег і вчителів – авторів підручників і статей із поліцейського права, що побачили світ до 1917 р.: І.Є. Андреевського, [29] А.Я. Антоновича [31; 32; 33; 34], М.М. Белявського [35; 36], М.Х. Бунге [49; 50; 51; 52], В.Ф. Дерюжинського [66], В.В. Івановського [78], В.Ф. Левитського [83], В. Лешкова [85], Р. Моля [88; 89], М.К. Палибіна, І.Т. Тарасова [106], П.М. Шейміна [120; 121], М.М. Шпилевського [125; 126].

Крім праць учених-поліцейстів, джерельну базу нашої роботи становить офіційна документація Університету Св. Володимира, як, наприклад, щорічні звіти про стан і діяльність навчального закладу [74; 92; 93] та опубліковані в «Университетских Известиях» протоколи засідань Ради Університету [56; 57; 58; 59; 60] та витяги з них. Численні матеріали про діяльність Миколи

Мартиніановича на ректорській посаді містить збірник документів та матеріалів з історії Університету «Alma mater...» [128] Раніше В. Короткий та В. Ульяновський опублікували ще один документальний збірник «З іменем Святого Володимира», куди ввійшли цікаві спогади про М. Цитовича. [72; 73]

Важливою складовою джерельної бази дисертаційної роботи виступають архівні матеріали. Дисертант виявив у Державному архіві м. Києва і вперше увів до наукового обігу цілий ряд документів, які стосувалися: викладання поліцейського права в Університеті Св. Володимира [25]; науково-педагогічної діяльності попередників М.М. Цитовича на кафедрі поліцейського права [6]; навчання Миколи Мартиніановича на юридичному факультеті Університету Св. Володимира та початкового етапу його викладацької діяльності як ученого-поліцейста [21; 22; 2; 4; 24; 5]; захисту магістерської та докторської дисертацій [1; 8]. Цікаво, що серед матеріалів, поданих М.М. Цитовичем до Ради Університету Св. Володимира, були копії послужного списку батька та копії документів про освіту самого пошукача. Частина виявлених в архіві документів висвітлювала: закордонне відрядження молодого науковця з метою підготовки до професорської діяльності і звіти про нього [3; 23]; різнопланову діяльність Миколи Мартиніановича як професора-поліцейста, науковця [11; 14; 17; 16; 19; 20] та адміністратора (секретаря і декана юридичного факультету та ректора Університету Св. Володимира) [9; 7; 10; 13; 15; 18; 26]. Розрізнені матеріали про М.М. Цитовича були виявлені автором і в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського Національної Академії наук України (ІР НБУВ НАНУ).

1.2 Зародження науки поліцейського права в Університеті Св. Володимира (середина 1830-х – середина 1860-х років).

Проблема заснування університету в Києві вкотре була порушена на початку 30-х років XIX ст. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. царизм змінив політику щодо Правобережної України, здійснивши проти польської шляхти, що брала участь у повстанні, серію репресивних заходів. Так, було закрито навчальні заклади з польською мовою викладання, а замість них відкрито російські. Зокрема, було ліквідовано Кременецький лицей і Віленський університет, на базі яких (матеріальній і кадровій) виник і початково існував Університет Св. Володимира у Києві.

30 жовтня 1833 р. міністр народної освіти граф С.С. Уваров звернувся до Миколи I з поданням, у якому висловив міркування з приводу відкриття вищого навчального закладу в Києві. Імператор погодився з думкою високопоставленого сановника. Отже, Університет у Києві, що дістав ім'я Св. Володимира, на час відкриття у 1834 р. був шостим у Російській імперії. [179, 18]

Університет постав у складі лише двох факультетів: філософського та юридичного. Перший мав два окремі відділи: історико-філологічний і фізико-математичний. Відкриття медичного факультету відкладалося на невизначений час. Міністерству народної освіти було доручено терміново розробити статут і штати університету та подати їх на затвердження цареві. Однак спочатку вирішили видати тимчасовий (на чотири роки) статут новоутвореного закладу, який би разом із тим став основою майбутнього загальноросійського університетського статуту. [105, 482-498]

Статут Університету Св. Володимира від 25 грудня 1833 р. передбачав: «В факультете юридическом предполагаются: 1) Общее систематическое обозрение законоведения, или так называемая энциклопедия прав. 2) Основные законы и учреждения Российской империи, законы о состояниях людей в государстве. 3) Российские гражданские законы как общие, так и

особенные, как то: кредитные, торговые и о дарениях, со включением и тех местных законов, кои действуют в некоторых токмо губерниях. 4) Российские уголовные законы. 5) Законы благочиния. 6) Законы о государственных повинностях и финансах. 7) Римское законодательство в соединении с историей его, как внутренней, так и внешней». [72, 69]

Проте таку структуру юридичного факультету в Університеті Св. Володимира майже одразу було змінено. У серпні 1834 р. Рада університету розглядала програму організації юридичного факультету, запропоновану М. Балудянським. Після переробок і доповнень Рада університету, попечитель Київського навчального округу і міністр народної освіти затвердили нову структуру кафедр юридичного факультету. [97, XI]

28 серпня (9 вересня) 1834 р. розпочалися заняття в новоутвореному Університеті Св. Володимира. У перший рік до навчального закладу було зараховано 63 студенти: з них 28 православних (українців і росіян) і 34 католики та уніати (в основному поляки). 57 студентів належали до дворянства. По факультетах і відділах перші студенти Київського університету розподілялися так: історико-філологічний відділ – 13, фізико-математичний – 14, юридичний – 36. На юридичному факультеті через відсутність викладачів лекції не читалися. Робота на факультеті розпочалася лише у 1835 р. коли з Петербурга до Києва прибула група учених, призначених міністерством народної освіти для роботи у новоутвореному навчальному закладі. Серед них були К.О. Неволін, С.О. Богородський, С.М. Орнатський. [179, 240]

Крім передбачених університетським Статутом 1833 р. дисциплін, студенти юридичного факультету слухали також більшу частину предметів першого відділення філософського факультету. Нові кафедри на факультеті відкривалися поступово, аж допоки не були укомплектовані відповідно до штатного розкладу. Так, у 1834 р. була відкрита лише одна кафедра римського права; наступного року відкрилися кафедри енциклопедії права, основних законів і установ Російської імперії; у 1836 р. почали

функціонувати кафедри державного благоустрою і благочиння; у 1837 р. розпочалися лекції, присвячені вивченню законів кримінальних, місцевих і фінансових. [248, 148] Слід наголосити, що читання деяких дисциплін, які були об'єднані нормами університетського Статуту в одній кафедрі, на практиці в Університеті Св. Володимира було розподілено поміж кількома викладачами різних кафедр. Така ситуація пояснюється дефіцитом науково-педагогічних кадрів щойно відкритого університету.

Кафедру римського права у Київському університеті з 1834 р. як виконувач обов'язків екстраординарного професора посів колишній учитель Кременецького ліцею Олександр Міцкевич, рідний брат знаменитого польського поета. Кафедру поліцейських та кримінальних законів у 1835 р. очолив колишній професор Харківського університету Ігнатій Данилович, який одночасно став першим деканом юридичного факультету. [264, 147-173] Кафедру енциклопедії права і російських державних законів отримав Костянтин Неволін – випускник Головного педагогічного інституту в Петербурзі. [273, 64-71; 236; 274, 455-467] Кафедру законів благоустрою і благочиння обійняв Сава Богородський, однокашник К. Неволіна по інституту й навчанню за кордоном. [269, 52-60] Кафедру цивільних законів посів товариш обох попередніх – Сергій Орнатський. [275, 528-532] Вакантною залишалася кафедра місцевого законодавства.

Один із перших біографів І. Даниловича М. Владимирський-Буданов писав: «В Киеве Данилович был назначен профессором уголовного права; с каждою переменою университета ему приходилось менять предмет занятий. В Вильне он готовился к занятию кафедры государственного права, а занимал кафедру гражданского и уголовного права, в Харькове и Петербурге занимался преимущественно гражданским правом; теперь пришлось ему сделаться криминалистом. Однако и в этой области он вскоре оказался мастером дела и нисколько не нарушил тогдашнего высокого тона юридического преподавания в Киеве. Данилович излагал, кроме содержания XIV и XV-го томов Свода Законов, литературу и историю уголовного права,

а главное содержание науки иллюстрировал сравнительно-историческими сведениями как по русскому, так и по другим законодательствам». [264, 162]

Автор першої історії Університету Св. Володимира Віталій Шульгин так схарактеризував першого декана юридичного факультету: «Профессор Данилович, по свидетельству его биографа и всех его знавших, был вообще любим и уважаем своими слушателями и товарищами и пользовался значением у начальства. Он владел в высшей степени даром слова и не только свободно объяснялся на латинском, французском, немецком, польском и русском языках, но и писал на них». [248, 152]

Закони кримінальні і поліцейські І. Данилович читав студентам третього курсу по чотири з половиною години на тиждень від 1836 до 1839 р. Як засвідчував В. Шульгин, «наука была проходима по собственным запискам преподавателя». [248, 152] Через тимчасове закриття Університету Св. Володимира у зв'язку з виявленням у ньому польської революційної організації І. Даниловича перевели до Московського університету, і до Києва в якості професора університету він більше не повертався.

Наприкінці XVIII ст. у німецькій науці, як зазначав В. Лешков, поняття «поліція» почали розділяти на дві складові: «полицию народного благосостояния и безопасности [...], что принято у нас, в Своде Законов, обозначать словами Благоустройства и Благочиния». [85, 8] В Університеті Св. Володимира закони державного благоустрою і благочиння від 1836 р. студентам другого курсу почав викладати по шість годин на тиждень ординарний професор С.Й. Богородський. Для підготовки власного лекційного курсу професор досконало опрацьовував вітчизняне законодавство, а також використовував твори західноєвропейських учених – Моля, Рау, Лоца.

Свій предмет С. Богородський викладав за такою схемою. У вступі він пояснював значення понять, обґрунтовував доцільність предмета, розкривав зміст дисципліни законів державного благоустрою та благочиння. Професор подавав історію розвитку цієї університетської дисципліни, наголошував на її

трансформаціях, обумовлених змінами народного життя та політико-економічних теорій, учений показував взаємозв'язок обох частин законодавства між собою та іншими частинами законодавства. Далі він аналізував найважливіші наукові твори, рекомендуючи їх у якості посібників для слухачів.

За вступом, як засвідчував Віталій Шульгин, «следовало: 1) изложение законов благоустройства, куда входили: а) во-первых, меры, принимаемые правительством к обеспечению материальной жизни народа, т. е. к умножению и улучшению народного богатства (уставы сельскохозяйственный, кредитный, пути и средства сообщения) и наконец законы относительно потребления народного богатства (об устройстве городов и селений); в) во-вторых, меры, принимаемые правительством к улучшению духовной жизни народа (посредством образования умственного, эстетического и нравственного); 2) изложение законов благочиния, имеющих предмет меры отрицательные, для предупреждения и пресечения зла физического и нравственного, или для удаления препятствий к прогрессу физической и духовной жизни народа (уставы о народном продовольствии, о заведениях общественного призрения, пожарный и медицинской полиции)».

[248, 153]

Програма професора С. Богородського демонструє його високий професійний рівень, глибоке розуміння свого предмета. У способі викладання простежується органічна єдність методів філософського, порівняльно-історичного і догматичного з домінуванням першого. Слухачі Сави Йосиповича вважали, що жоден тодішній професор (не виключаючи К. Неволіна) не розвивав їх так ґрунтовно, як це робив С. Богородський.

На жаль, професор не залишив по собі друкованих курсів чи принаймні програм із курсу законів державного благоустрою та благочиння. Єдиний його друкований твір під назвою «Очерк истории уголовного законодательства в Европе с начала XVIII века» (Т. I–II, Киев, 1862) був опублікований лише через чотири роки по його смерті і, як бачимо,

стосувався кримінального законодавства. Тому будь-які згадки сучасників про Саву Йосиповича становлять для дослідників чималий інтерес. Характеризуючи свого колегу, О. Кістяківський писав: «С.О. Богородский принадлежал, по своему времени, к числу выдающихся профессоров Киевского юридического факультета. Если он уступал своему товарищу К.А. Неволину по способности работать по источникам первой руки, если он не мог сравниться с своим младшим товарищем Н.Д. Иванишевым по оригинальности ума и работ, то по эрудиции и знакомству с иностранной литературой он равнялся с первым и превосходил второго». [269, 57]

У 1866 р. з подання професора Богородського та з дозволу міністра народної освіти фінансові закони було відокремлено від законів благоустрою та благочиння, [131, 28] а у 1839 р., закони благочиння було відокремлено від законів благоустрою і приєднано до законів кримінальних. Від цього ж року закони благоустрою почав викладати ад'юнкт М.Д. Іванишев, а С.Й. Богородський посів кафедру кримінальних законів замість І.М. Даниловича, переведеного до Московського університету. [248, 154]

Постать Миколи Дмитровича Іванишева (Іванішева) (1811–1874) нині добре відома науковцям, про що свідчить чимало монографічних досліджень. [131] Правознавець та історик права, доктор російського законодавства (від 1840), заслужений ординарний професор (від 1864), декан юридичного факультету (1849–1861), ректор (1862–1865) [273, 100-107] та почесний член (від 1869) Університету Св. Володимира [240, 124], він залишив помітний слід в історії вітчизняної науки, ставши одним із засновників історико-правової школи Університету Св. Володимира [158].

Народився Микола Дмитрович у Києві в дворянській родині, що мала козацьке коріння. Після закінчення Київської духовної семінарії у 1829 р. навчався на філософсько-юридичному відділенні Головного педагогічного інституту в Петербурзі, який закінчив у 1835 р. Наступного року здібний випускник був направлений у закордонне відрядження до Німеччини та Чехії для підготовки до професорського звання.

Керівником юнака у Берлінському університеті став знаменитий професор Ф. Савіньї – основоположник історичної школи права. Важливо зазначити, що М. Іванишев навчався у двох великих правників, які наголошували на необхідності поглиблено вивчати історію, – Ф. Савіньї та Л. Ранке. [131, 18] Л. Ранке, наприклад, розвивав теорію документалізму, яка сформувала наукові зацікавлення М. Іванишева й підштовхнула його до пізніших архівних та джерелознавчих пошуків. Загалом для М. Іванишева студії в Берлінському університеті «мали значення не стільки в плані пізнання нового матеріалу, концепцій та ідей, скільки щодо ознайомлення з методами та методологією наукового пошуку». [131, 19] Варто пам'ятати, що всі лекції у Берліні читалися латинською та німецькою мовами, а це дало можливість ученому вдосконалити ще й лінгвістичні навички.

На той час Берлінській університет небезпідставно користувався світовою славою. Зокрема, юридичний факультет був представлений блискучими ученими: Савіньї викладав римське право, Рьостель – канонічне право, Гоммейєр – німецьке і торгове право, Кленце – природне право, Ганс – історію і філософію права, Ріттер – географію, Раумер та Ранке – всесвітню історію. На жаль, нам не вдалося відшукати звіти Миколи Дмитровича про його навчання у Берліні, але, за свідченнями його першого серйозного біографа О.В. Романовича-Славатинського, в особистому архіві Іванишева він бачив конспекти лекцій Гоммейєра з вексельного та морського права.

Від молодих років М. Іванишев був переконаним слов'янофілом, а тому його дискусії з так званими західниками не забарилися. В основі дискусії західників і слов'янофілів було різне бачення ролі общини (громади) в історико-соціальному та правовому процесі. Саме общину слов'янофіли ставили у центр свого світогляду, звідки й виникла їхня індивідуалістична теорія природного права. При цьому «слов'янський світ» виділявся як окрема спільнота (етнокультурний тип), протилежна «німецькому світові». Микола Дмитрович пронесе своє захоплення

«общинним феноменом» через всю подальшу творчість, не відступаючи ні на крок від ідеології слов'янофілів.

У вересні 1837 р. М. Іванішев переїхав з Берліна до Праги. Отже, «німецьку науку» він засвоював півтора роки. У Празі увесь свій час молодий науковець присвячує дослідженню слов'янських старожитностей, пам'яток права та мови. [184] О.В. Романович-Славатинський намагався з'ясувати причину такої різкої зміни наукових орієнтацій дослідника: «Для нас остается открытым вопрос, что навело Иванишева, ученика Врангеля и Штенгарта, на такую счастливую мысль? Может быть, тому содействовала та обстановка, какую имела славянская литература во время пребывания Иванишева в чужих краях, то официальное покровительство, какое оказывал славянской науке министр Уваров?». [214, 54] Вочевидь, дане припущення має підстави. Чеська література у 1830–1840-х роках перебувала в zenіті розквіту. Прага вважалася «слов'янськими Афінами». Світ захоплювався віднайденим Вацлавом Ганкою «Краледворським рукописом» (спростування підробки ще належало майбутньому). У 1836 р. вийшли друком знамениті «Слов'янські старожитності» Павла Йосифа Шафарика. Того ж року побачила світ «Історія Богемії» Франца Палацького. Йостаф Юнг і Владислав Чеменовський демонстрували багатство слов'янських мов: перший – через класичний чесько-німецький лексикон, другий – через граматику. Нові й нові шедеври відшукував в архівах невтомний творець «слов'янського міфу» Вацлав Ганка.

Слов'янська ідея запанувала і в урядових колах Російської імперії. Міністр народної освіти й офіційний творець доктрини «православ'я – самодержав'я – народність» граф С.С. Уваров зав'язав тісні стосунки з чеськими ученими, підтримав слов'янофілів і мав очевидний намір згуртування слов'янських народів навколо імперії Романових. [153] Усе це передбачало ґрунтовне вивчення і пропаганду слов'янства. Не без впливу В. Ганки міністр увів до програми російських університетів викладання слов'янських мов і літератур. Отже, для підготовки необхідної професури за

кордон були відряджені здібні славісти – Осип Бодянський, Ізмаїл Срезневський, Віктор Григорович, Петро Прейс.

У Празі М. Іванишев буквально занурився в море славістики. Саме ці наукові інтереси визначили вузьке, але добірне коло його празького спілкування – це були виключно вчен-славісти. Першим серед них, справжнім володарем душі молодого вченого став відомий письменник, політичний діяч, бібліотекар Чеського національного музею Вацлав Ганка. Під його керівництвом Микола Дмитрович вивчав слов'янську палеографію, мови й пам'ятки права. [193, 137-152] Відомий славіст в офіційному звіті засвідчував, що його підопічний «научился всем славянским языкам и изучил древние памятники славянского законодательства». [109, 255] Саме В. Ганка умовив графа С. Уварова подовжити термін перебування у Празі М. Іванишева як дуже здібного й працездатного співробітника. Можна з упевненістю сказати, що саме у Празі в молодого ученого остаточно сформувалася ідея про потребу вивчення всієї історії слов'янських законодавств для пояснення давньоруського права, тобто ідея порівняльної історії слов'янського права. Раніше цю думку висловлював Ігнатій Данилович, але не реалізував її належним чином. [237]

Основний підсумок перебування М. Іванишева в Чехії, як зазначалося, полягав у вивченні низки слов'янських мов та діалектів, ознайомленні з літературними та юридичними пам'ятками слов'ян, установленні контактів із відомими чеськими славістами. Від Чехії розпочалася довга дорога науковця по архівах, нелегкий шлях відкриття невідомих писемних раритетів.

Після повернення із закордонну М. Іванишев мріяв працювати в Університеті Св. Володимира, який постав у його рідному Києві, але вакантної посади там не було. Проте доля усміхнулася молодому вченому. Якраз тоді ректор університету відомий правник Костянтин Неволін порушив клопотання про призначення на кафедру енциклопедії права і державних установ нового ад'юнкта, оскільки сам він був переобтяжений і ректорськими і викладацькими функціями. Отже, 17 листопада 1838 р.

Миколу Дмитровича призначили на цю посаду. Він мав читати лекційний курс «Установи Російської імперії» та невдовзі скласти іспит на ступінь доктора. Так розпочалася тридцятилітня служба М. Іванішева в Університеті Св. Володимира, який мав перший в Російській імперії «чистий» юридичний факультет, де читалися всі дисципліни юридичного циклу.

О.В. Романович-Славатинський писав: «Неволин принял под свое покровительство даровитого ад'юнкта и ввел его в свой интимный профессорский кружок, состоявший в то время из него самого, Богородского, Невицкого и Цветкова. Кружок жил по-товарищески, радушно и хлебосольно... То были простые, не избалованные житейскими благами люди, но люди весьма серьезно относившиеся к своему делу. Более ученые, чем салонно воспитанные, они умели, однако же, поддерживать в обществе уважение к своему высокому званию профессоров императорского университета». [214, 74-75]

Проте Микола Дмитрович мав обмаль часу для спілкування навіть із колегами і друзями: він мусив готуватися до докторського іспиту, який охоплював майже всі юридичні дисципліни і складався авторитетній комісії, а надто самому ректорові К. Неволіну, про чю прискіпливість ходили легенди. Втім, усі іспити було складено успішно. Тепер справа була за написанням наукової праці та її публічним захистом. 31 серпня 1839 р. Микола Дмитрович оголосив на факультетському засіданні тему своєї докторської дисертації – «О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою».

Починаючи з 5 вересня 1839 р. М. Іванишев мав читати курс «Законы державного благоустрою» по шість годин на тиждень для другокурсників. Молодим ад'юнктом і далі опікувався ректор К. Неволін. За його подання 28 березня 1840 р. міністр народної освіти граф С. Уваров «за отличную усердную службу» висловив Миколі Дмитровичу письмову подяку. [131, 34]

Докторська дисертація М. Іванішева базувалася на здобутих під час закордонного наукового відрядження матеріалах. На початку літа 1840 р. її

текст був готовий. Його прочитали члени юридичного факультету і за пропозицією декана факультету Орнатського схвалили до захисту. Це дало право опублікувати дисертацію, що було обов'язковою умовою для докторантів.

Фактично вперше в російській історико-юридичній літературі М. Іванішев пропонував порівняльно-історичний аналіз вітчизняної та інших європейських правових систем. При цьому слов'янські пам'ятки він опрацьовував переважно за віднайденими ним самим правовими джерелами. Загалом учений дійшов висновку, що «между древними славянскими законодательствами находится тесная связь, возникшая из одноплеменности славянских народов, а потому для объяснения древнего русского права необходимо сравнительное изучение всех прочих законодательств». В. Андрейцев та В. Короткий обґрунтовано стверджують, що «текст Іванішева дуже чіткий, логічний, лаконічний і разом з тим місткий фактичним матеріалом та науковими ідеями і висновками». [131, 35]

28 липня 1840 р. юридичний факультет Університету Св. Володимира допустив Миколу Дмитровича до публічного захисту роботи. На той час подібні події були рідкістю для Києва й тому на них збиралося чимало публіки – світської та духовної аристократії. Офіційними опонентами були призначені професори О. Федотов-Чеховський та С. Богородський. Це був перший захист докторської дисертації на юридичному факультеті університету. Дисертант загалом добре обґрунтував свої положення, і його захист був визнаний «совершенно удовлетворительным». Остаточне затвердження М. Іванішева у ступені доктора російського законодавства відбулося в Петербурзі 10 жовтня 1840 р., і невдовзі він отримав латиномовний диплом.

Іще 2 серпня того ж року ректор К. Неволін, не чекаючи офіційного затвердження Миколи Дмитровича доктором, запропонував Раді університету обрати його ординарним професором, кафедри законів державного благоустрою. 14 серпня відбулося таємне балотування – 10

голосів за і один проти. Проте граф С. Уваров затвердив молодого науковця у званні не ординарного, а екстраординарного (тобто виконувача обов'язків) професора. [131, 36-37] Втім, Неволін не заспокоївся і планував повторити клопотання.

У 1842 р. набрав чинності новий Статут Університету Св. Володимира, за яким були перезатверджені на нових посадах усі викладачі, в тому числі М. Іванишев. Фактично протягом чверті століття Микола Дмитрович викладав закони державного благоустрою, також тимчасово читав лекції із загальнонародного правознавства. З останньої дисципліни професор склав власний курс.

Викладання законів державного благоустрою було новим для російських університетів (цей предмет остаточно визнано у 1839 р. та особливо Статутом 1842 р.), тому Микола Дмитрович мав цілком самостійно опрацьовувати доволі «сирий матеріал», відповідно систематизувати й комплектувати закони, складати порівняльні схеми тощо. [131, 43]

За свідченням О.В. Романовича-Славатинського, програма М. Іванишева містила:

- Вступ (формування основних визначень, категорій та елементів систем давніх і модерних законодавств світу; визначення завдання законів державного благоустрою – збільшення і розширення народного багатства та освіти).
- Закони, що сприяють збільшенню і розширенню народного багатства:
  1. Закони створення народного багатства:
    - а) закони сільської промисловості;
    - б) закони обробної промисловості (мануфактури, фабрики, ремесла);
  2. Закони обороту народного багатства:
    - а) торгове законодавство;
    - б) кредитні законоположення;
    - в) статuti шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

- Закони, що сприяють збільшенню та поширенню народної освіти:
  1. Засоби вдосконалення наук та мистецтв.
  2. Засоби поширення народної освіти через видання творів (цензура, літературна власність, бібліотеки та музеї).

Спочатку всю програму М. Іванішев викладав на другому курсі, а з 1848 р. – на третьому. У зв'язку з прийняттям нових законів та реформами (щодо сільської промисловості, кредиту тощо) професор постійно переглядав і наново опрацьовував свій курс. [131, 43-44] Наприкінці кожного півріччя він давав студентам письмові завдання, наприклад: «О купеческих гильдиях в историческом и экономическом отношениях», «История законов о рыбной ловли в России», «О цензуре сочинений». Але, як стверджують сучасні дослідники спадщини Миколи Дмитровича, «вся педагогічна діяльність Іванишева не виходила за межі встановлених норм. Жодних власних ініціатив, жодних порухів до зацікавлення слухачів своїм предметом. Лише монотонна праця, що нагадувала поденщину. Було помітно, що сам професор нудиться обов'язками лектора із законів державного благоустрою». [131, 45]

Оцінка лекцій професора Іванишева його слухачами та колегами контраверсійна: по-різному оцінюються також зміст і форма читання. Щодо змісту, то лекції Михайла Дмитровича, як правило, оцінюються досить високо. Так, О.В. Романович-Славатинський свідчив: «Курс Иванишева был в высшей степени толковый и позитивный. Мы очень любили его за его замечательную легкость и удобопонятность. Несмотря на большую массу сложных, разнообразных и запутанных фактов науки, они были так распределены и сгруппированы, что усвоились нами без особенного труда. [214, 110]

Професор не лише систематизував необхідні для лекційного курсу закони у відповідних ділянках права, а й подавав розгорнуту схему історичного розвитку законодавства в кожному конкретному питанні. Всі сучасники одностайно твердили, що історизм лекцій Миколи Дмитровича був настільки фундаментальним, що перевищував рівень тогочасної

правничої думки. Іванишева вважали «более историком, чем юристом или экономистом». [214, 111] І справді: економічна та юридична частини курсу вченого були опрацьовані гірше – тут не містилося жодних наукових оцінок системи законодавства, лише констатувалися правові норми. Професор не повідомляв, наскільки те чи інше законодавство забезпечує зростання народного добробуту й поширення освіти і як співвідноситься з іншими законами та правами приватних осіб і суспільних груп. Недостатньо подавалася необхідна для аргументації статистика. До того ж незрозумілим видається факт, що започаткований Іванишевим на російському ґрунті порівняльний метод виявився цілковито відсутнім у його лекційному курсі.

Усі недоліки викладання М. Іванішевим з законів державного благоустрою О.В. Романович-Славатинський пояснював самою атмосферою, яка панувала тоді у вищій школі. Оскільки за дотриманням професорами програм курсів здійснювався суворий нагляд вони всіляко намагалися уникати теоретизування. Сам Іванішев звітував: «Для своих лекций я заимствовал материал из Свода законов Российской империи, из Полного собрания законов, из журналов, издаваемых Министерством, и сочинений, издаваемых правительством, об отдельных предметах государственной экономии. Ныне действующие постановления я объяснял собственными историческими исследованиями». [214, 113] Безумовно, що ця обставина має враховуватися при оцінці викладацької діяльності професора. Втім, попри всі змістові та дидактичні слабини лекційний курс М. Іванишева із законів державного благоустрою був одним із кращих на юридичному факультеті Університету Св. Володимира. Більше того, подібні курси, що читалися в Петербурзькому (проф. М. Рождественський), Московському (проф. В. Лешков) та Харківському (проф. І. Платонов) університетах, були опрацьовані менш ґрунтовно, ніж у київського вченого. [97, XIII]

Варто звернути увагу і на іншу, позалекційну діяльність М. Іванишева. Від грудня 1849 до червня 1861 р. він був деканом юридичного факультету, а в березні 1862 р. його обрали ректором Університету Св. Володимира. Цю

посаду він обіймав до 5 лютого 1865 р. [273, 101] Понад 20 років (1843–1865) Микола Дмитрович працював у Київській археографічній комісії (Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів). Разом із М. Максимовичем він був одним з її організаторів, керівником справ, редактором історичних (від 1845 р.) та юридичних пам'яток, віце-головою комісії (1859–1865 рр.), головним редактором (1861–1863 рр.) [167] Учений брав участь у кількох археографічних та археологічних експедиціях із розшуку документальних актових джерел та археологічних пам'яток на території України. [194] Результатом наукового опрацювання знайдених матеріалів стали такі публікації: «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» (в 4 т.; 1845–1859); «Архив Юго-Западной России» (Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. К., 1859; та Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России). У 1849 р. за його редакцією випущено двотомне видання «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни». [170]

За часів ректорства М.Д. Іванишева було прийнято новий загальноросійський університетський Статут 1863 р., який надавав університетам ширші права самостійності та автономії. Ректорові довелося вносити зміни в навчальний процес згідно з вимогами нового Статуту: було збільшено кількість кафедр, поліпшено матеріальну базу бібліотеки, кабінетів, лабораторій. За новим Статутом кафедра політичної економії та статистики відійшла від історико-філологічного факультету до юридичного, а на останньому з'явилася спеціальна кафедра поліцейського права. [192]

У лютому 1865 р. М. Іванишева відрядили до Варшави для роботи в юридичній комісії з підготовки судової реформи в Царстві Польському. У січні наступного року він став головою цієї комісії, але у травні 1867 р. професор повернувся до Києва, вийшов у відставку і, усамітнівшись, зосередився на науковій роботі.

1.3. Поява першого в Київському університеті підручника з поліцейського права

Микола Християнович Бунге (1823–1895) відомий як економіст, фінансист, державний діяч, заслужений ординарний професор Університету Св. Володимира (від 1876 р.), декан юридичного факультету і ректор цього закладу, міністр фінансів Російської імперії (1881–1887 рр.), голова Комітету Міністрів (1887–1895 рр.). Нині це ім'я широко відоме в економічних та фінансових колах. Дослідженню неординарної постаті вченого присвячена значна наукова література, кількість якої зростає. Найповніша на сьогодні бібліографія, що стосується М. Бунге, міститься у книгах Д. Шилова [279] та довідковому виданні «Ректори Київського університету. 1834–2006». [273, 84-92] М. Бунге як економістові-реформатору присвячена спеціальна монографія В.Л. Степанова. [228] Вчені економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка здійснили перевидання деяких творів М. Бунге та опублікували ряд розвідок про нього. [53] Проте як учений-поліцейст Микола Християнович залишається майже не дослідженим сучасними науковцями. Виняток становлять невеличка стаття І.Б. Усенка в «Антології української юридичної думки» [235] та згадки у вступній статті до двотомника «Поліцейське право в Університеті Св. Володимира» [97], де як і у попередньому виданні, але значно ширше, представлені його здобутки у царині поліцейстики.

М.Х. Бунге народився 1823 року в Києві. Належав до дворянської родини лікаря німецького походження, яка прийняла російське підданство. [174] Після закінчення Першої Київської гімназії (1841 р.) вступив на юридичний факультет Університету Св. Володимира. Під час навчання юнак захопився політичною економією, що й визначило коло його наукових інтересів. Як економіст він сформувався під впливом класичної школи А. Сміта та німецької історичної школи. У 1845 р. М. Бунге закінчив навчання зі ступенем кандидата законодавства і 31 жовтня того ж року був призначений викладачем кафедри казенного управління Ніжинського ліцею князя

Безбородька, де виявив неабиякі педагогічні здібності. [263, 32-36; 154, 237-239; 267, 40-44; 215] Після захисту в 1847 р. дисертації та тему «Исследование начал торгового законодательства Петра Великого» [138] був затверджений магістром державного права і професором кафедри казенного управління цього навчального закладу.

31 жовтня 1850 р. талановитого ніжинського професора переводять до Університету Св. Володимира на посаду виконувача обов'язків ад'юнкта кафедри політичної економії та статистики історико-філологічного факультету (як відомо, згодом ця кафедра увійшла до складу юридичного факультету. Причиною переміщення став перехід екстраординарного професора політичної економії і статистики І. Вернадського до Московського університету. Саме на його місце планувалося зарахувати М. Бунге. Підставами для цього називалося те, що останній «подвергался в Университете Св. Владимира испытанию на степень магистра государственного права, испытываем был и в политической экономии и статистике». [27, 2] До того ж «Бунге напечатал два сочинения политико-экономического содержания». [27, 2]

16 червня 1852 р., після захисту докторської дисертації «Теория кредита» [147], М. Бунге отримав ступінь доктора політичних наук і 7 листопада того ж року був затверджений екстраординарним, а 26 березня 1854 р. – ординарним професором кафедри політекономії та статистики Університету Св. Володимира. [259, 77] Молодий професор читав лекції на історико-філологічному, пізніше – на юридичному факультетах. У період 1853–1859 рр. він також викладав географію в Київському інституті шляхетних дівчат.

В Університеті Св. Володимира Микола Християнович обіймав низку адміністративних посад. Від 14 січня до 1 липня 1867 р. він був деканом юридичного факультету. У травні 1859 р. попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов призначив його ректором університету. На цій посаді він перебував тричі (6 травня 1859 р. – лютий 1862 р.; 26 травня

1871 р. – 2 травня 1875 р.; 2 вересня 1878 р. – березень 1880 р.). Призначений ректором перший раз, він був двічі обраний відповідно до вимог нового університетського Статуту 1863 р. [273, 85]

Час першого ректорства М.Х. Бунге (1859–1862 рр.) збігся із прогресивною педагогічною діяльністю М.І.Пирогова у Києві. В Університеті Св. Володимира було започатковано ряд змін у навчальному та науковому процесі: запроваджено сталий розклад занять на семестр, затверджені нові правила іспитів для студентів, дозволено всім викладачам брати участь у засіданнях факультетських рад із наданням їм права голосу, встановлено порядок заміщення вакантних посад професорів і доцентів за конкурсом. Дисертації, які зазвичай подавалися до захисту в рукописі, відтепер обов'язково було друкувати, а дисертації з медичних спеціальностей дозволялося захищати не тільки латинською мовою, а й російською. З вересня 1861 р. почав виходити друкований орган університету – щомісячне періодичне видання «Университетские известия», на сторінках якого друкувалися протоколи засідань Ради університету та наукові праці викладачів і кращих студентів.

Під час другого ректорства М.Х. Бунге (1871–1875 рр.) при університеті було відкрито наукові товариства: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873 р.), Історичне товариство Нестора Літописця (1874 р.); здійснено переїзд хімічної лабораторії та кабінету в нове приміщення (1873 р.)

Крім викладацької та адміністративної роботи в Університеті Св. Володимира, Микола Християнович брав активну участь у громадському та науковому житті країни. 21 лютого 1851 р. відбулося офіційне фундування Комісії для опису губерній Київського навчального округу. В 1852–1862 рр. М. Бунге був секретарем, редактором статистичного і географічного відділів, віце-головою Комісії (з 1859 р.). [168] У травні того ж року вчений був запрошений до Санкт-Петербурга для участі у фінансовій комісії, яка розглядала селянське питання та готувала реформу 1861 р. Він також був

членом кількох комісій із перетворення кредитних установ та улаштування земських банків. У грудні 1861 р. учений входив до складу спеціальної комісії Міністерства народної освіти, що розробляла проект нового університетського Статуту 1863 р., який мав надати університетам значну самостійність та автономію. З листопада 1863 р. по червень 1864 р. на запрошення імператора професор викладав політекономію та фінансове право цесаревичу Миколі Олександровичу.

Після повернення до Києва М. Бунге від 1864/1865 навчального року продовжив службу в університеті й одночасно погодився очолити Київську контору Держбанку (1862–1866 рр.), третю в Російській імперії за значенням. За його ініціативою в місті було засновано товариство взаємного кредиту, комерційний банк і кілька приватних кредитних установ. Коли у Києві ввели міське самоуправління, Миколу Християновича обрали гласним Думи. Він брав участь у роботі різних комісій, що опікувалися справами міського господарства і складанням міських фінансових кошторисів. У липні 1880 р. Дума обрала М.Х. Бунге почесним громадянином Києва.

1 липня 1880 р. вченого було переведено до Санкт-Петербурга на посаду товариша міністра фінансів, а в 1881–1886 рр. він обіймав посаду міністра фінансів та обирався членом Державної Ради. Упродовж 1887–1895 рр. Микола Християнович – голова Комітету Міністрів. Помер у Царському Селі (тепер м. Пушкін Ленінградської обл., Росія). Похований, за заповітом, у Києві 8 червня 1895 р. на лютеранській ділянці старого Байкового цвинтаря.

Як науковець М. Бунге сформувався в Університеті Св. Володимира під впливом західноєвропейської економічної думки. У 1850–1860-х роках він був прихильником розвитку приватної власності, підприємництва, конкуренції. У 1880-ті роки учений перейшов від позицій фритредерства до поміркованого протекціоналізму, визнаючи необхідність державного втручання в економічні процеси. Погляди М. Бунге викладені в його численних публікаціях. Він є автором багатьох наукових праць та посібників із політичної економії, бюджету, статистики. Окрім названих раніше,

найголовніші з них: «Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа» [139], «О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности». [44], «Письма об изучении политической экономии» [146], «Курс статистики» [42; 43], «Основания политической экономии» [45], «О восстановлении металлического обращения в России» [140], «Очерки политико-экономической литературы» [48]. В останній праці Микола Християнович провів аналіз соціальних теорій Р. Оуена, Ш. Фур'є, К. Сен-Сімона, П. Прудона, а також «Капіталу» К. Маркса, доводячи безпідставність та утопічність їхніх доктрин.

Поділяючи погляди німецьких економістів, київський професор зробив переклади праць К. Гока «Государственное хозяйство: Налоги и государственные долги» (Київ, 1865) та А. Вагнера «Русские бумажные деньги» (Київ, 1870–1871). Політичним заповітом ученого стали його «Загробные заметки», які побачили світ після смерті автора. [137] У них він оприлюднив власне бачення подальшого розвитку Російської імперії.

М. Бунге по праву вважається видатним учасником просвітницького руху російської інтелігенції 1850–1860-х років. Великий суспільний резонанс викликали його статті, у яких він виступав за відновлення автономії університетів і демократизацію їхнього управління, закликав укріплювати зв'язки вищої школи з потребами життя, підвищувати спеціалізацію викладання, протестував проти засилля класичної системи навчання, рекомендував урядові звернути увагу на проблеми студентства. [142; 143; 144; 145; 141]

Наукові інтереси М. Бунге були досить різноманітними. Відомий переважно як економіст, він, залишив по собі помітний слід і в галузі юриспруденції досліджуючи питання торгового, банківського, бюджетного і валютного права. Осібно стоять його роботи з поліцейського права, які сучасними науковцями використовуються нечасто.

У 1870 р. виповнилося 25 років служби Миколи Християновича по Міністерству народної освіти. Отже, юридичний факультет Університету Св. Володимира порушив клопотання перед Радою університету про подовження професорові терміну служби ще на п'ять років. У клопотанні міститься цікава інформація про його перехід із кафедри політичної економії та статистики на кафедру поліцейського права: «Когда несколько лет тому назад кафедра полицейского права в нашем университете сделалась вакантною, юридический факультет встретил затруднения в ее замещении. По необходимости он просил профессора Бунге принять временно на себя преподавание полицейского права, главнейшие вопросы которого, по внутренней связи предметов, были постоянно им разрабатываемы при изложении курса политической экономии. Впоследствии, после неоднократных приглашений со стороны юридического факультета, профессор Бунге согласился и совсем перейти на кафедру полицейского права». [56, 56]

Цитований документ зсвідчує той факт, що Микола Християнович виключно за необхідністю перейшов на нову для себе кафедру. Він змушений був зробити такий крок, оскільки цього вимагали інтереси факультету. Не менш важливим для розуміння історії поліцейського права в Київському університеті є усвідомлення того, що у кінці 1860-х – на початку 1870-х років поліцейське право розглядалося на юридичному факультеті як суміжна з політичною економією наукова дисципліна.

Розпочавши читання курсу з поліцейського права, професор одразу видрукував його частини в «Университетских известиях». Згодом лекції М. Бунге з'явилися окремими книгами у вигляді двотомника. У передмові до першого тому «Полицейское право. Введение и государственное благоустройство» (Київ, 1869) читаємо: «Настоящий курс имеет в виду удовлетворять потребности в руководстве при изучении государственного благоустройства и государственного благочиния, которые в общем Уставе университетов соединены под названием полицейского права». [97, 3] Отже,

вже перше речення у книзі пояснює те, що поділ науки поліцейського права на дві частини – закони благоустрою і закони благочиння – належить не авторові підручника, а передбачаються головним документом, який визначає функціонування університету, Статутом.

М. Бунге роз'яснював своє бачення завдань підручника з поліцейського права у такий спосіб: «Предлагаемое руководство не имеет притязания ни на переработку сырого материала, ни на полноту ученой справочной книги вроде сочинения Рау; оно имеет целью: указать на главные источники, по которым можно основательнее и подробнее ознакомиться с каждым предметом; сообщить известный итог положительных сведений и провести воззрение, которое возбуждало бы в читателе охоту к самостоятельному занятию наукой и к изучению хозяйственных отношений и того устройства, которое получили эти отношения в силу обычая и юридических определений». [97, 3]

Автор підручника цілком усвідомлював неповноту свого курсу, тому переадресовував своїх читачів до інших книг та бібліографічних покажчиків. Він також визнавав недостатню збалансованість запропонованого матеріалу. Наголосимо, що саме на ці недоліки лекційного курсу, вказані самим автором, найчастіше звертатимуть увагу його критики. Микола Християнович уже з перших сторінок заявив, що «государственное благоустройство составляет лишь один из отделов экономической науки». [97, 3] І ця теза є ключовою для розуміння першої частини його лекційного курсу. Такий підхід до висвітлення питань державного благоустрою уможливив розгляд історії економічних учень.

Закінчуючи вступну частину, М. Бунге постає перед читачем у новому образі – ученого-гуманіста. На його думку, ніщо так не гальмує розумовий і громадянський розвиток особистості, як переконання, що наші знання вже склалися у струнку і довершене вчення, яке потребує лише незначного коригування окремих положень. Він упевнений, що «ничто не отодвигает более назад и науку, и общественность, как мысль, что наука нашла секрет

человеческого благополучия и что вся задача состоит в том, чтобы переделать общество по рецепту того или другого мыслителя. Цель моя была бы достигнута, если бы читатель вынес из настоящего курса убеждение, что предмет научных изысканий в области государственного хозяйства определяется совокупностью форм и содержания влившейся в эти формы экономической жизни, если бы предмет изучения представился ему сам по себе способным к непрерывному совершенствованию, а следовательно способным и двигать науку, предлагая ей новые вопросы, и развиваться не только под ее влиянием, но и в силу практических потребностей». [97, 4]

Поліцейське право, на переконання вченого, має двоїстий зміст. Воно «заключає в себе постановлення, относящиеся и к благосостоянию (законы благоустройства), и к безопасности (законы благочиния); последнее составляет предмет полицейского права в тесном смысле (Штейн)». [97, 6] Основні засади обох відділів поліцейського права – благоустрою і благочиння, на його думку, мають суттєві відмінності: «благоустройство составляет прикладную часть политической экономии; благочиние есть часть государственного права, относящаяся к охранению порядка и безопасности как общества, так и отдельных лиц». [97, 6] Крім того, розвиває думку Микола Християнович, «постановления первого, т. е. благоустройства, отличаются положительным, второго, т. е. благочиния, по преимуществу отрицательным характером. При всем том оба отдела полицейского права имеют много общего между собой. Во-первых, оба имеют один общий источник, из которого они извлекают свои основные положения [...]. Во-вторых, законы, которыми определяются эти отношения, установлены и ради благосостояния, и ради безопасности [...]. В-третьих, оба отдела полицейского права пытаются установить отношения между деятельностью государственной или общественной власти и частных лиц». [97, 6]

Вирішенню завдань, які стоять перед наукою поліцейського права, на думку М. Бунге, має сприяти позитивний метод, який «извлекает общие теоретические начала из сравнительно-исторического научения

общественных отношений, входящих в область полицейского права. Отношения эти существуют нередко как факт и ожидают еще юридических определений, а иногда и вовсе не нуждаются в них. Употребление при разработке научного материала статистических приемов приводит к выводам столь же неоспоримым, как истины, добытые в так называемых точных науках». [97, 6]

Через багато причин Микола Християнович не завершив друкування лекційного курсу з поліцейського права. Світ побачила лише перша його частина – державний благоустрій. Державне благочиння, що планувалося як друга частина, залишилося у рукописах. Розпочавши виклад законів державного благоустрою, автор так умотивовував логіку побудови власного курсу: «В системе науки на первом плане следует поставить экономические учения, которые получали практический характер в прикладной части политической экономии и отсюда уже переходили в законодательство. Затем при изложении собственно науки законов благоустройства можно избрать или теоретическое, или практическое основание, т. е. распределить все содержание или по главным отделам политической экономии, или по главным родам и видам деятельности, направленной на удовлетворение потребностей». [97, 7]

Вибудовуючи конструкцію науки законів державного благоустрою як складової поліцейського права, М. Бунге запропонував власну її схему. Щоб уникнути повторів і хибних трактувань авторської позиції, відтворимо у повному обсязі зміст обох книг професора з поліцейського права. Переконані, що зміст книг найповніше передасть авторську концепцію науки поліцейського права, принаймні, її частини – законів державного благоустрою. Отже, Микола Християнович вважав, що «наука законов государственного благоустройства может быть подразделена на следующие главные и второстепенные отделы.

Книга 1. Исторический очерк экономических учений.

Глава 1. Введение; Глава 2. Классическая древность. Платон и Аристотель; Глава 3. Экономическая литература новоевропейских народов до половины XVIII века; Глава 4. Меркантильная система; Глава 5. Физиократы; Глава 6. Адам Смит и его последователи; Глава 7. Противники Смита – Сисмонди и Лист; Глава 8. Социализм и коммунизм; Глава 9. Реакция против социализма и коммунизма – теория согласия интересов, школы положительные – историческая и статистическая». [97, 7]

Книга 2. Образование различных отраслей хозяйственной деятельности.

Раздел I. Добывающая промышленность.

Глава 1. Охота; Глава 2. Рыбная ловля; Глава 3. Скотоводство; Глава 4. Лесоводство; Глава 5. Горные промыслы.

Раздел II. Земледельческая промышленность.

Глава 1. Особенности земледельческой промышленности и системы полеводства; Глава 2. Поземельная собственность. Обстоятельства, препятствующие ее образованию; Глава 3. Большая и малая поземельная собственность, большая и малая обработка земли; Глава 4. Юридические отношения между землевладельцами и земледельцами; Глава 5. Меры благоустройства, относящиеся к земледельческой промышленности вообще и к некоторым ее отраслям в частности.

Раздел III. Обрабатывающая промышленность

Глава 1. Введение; Глава 2. Ремесла; Глава 3. Фабричная промышленность.

Раздел IV. Торговая промышленность.

Глава 1. Виды торговли и права на производство торговли; Глава 2. Торговые установления; Глава 3. Торговые доводеры; Глава 4. Торговое судоустройство и судопроизводство; Глава 5. Торговая несостоятельность.

Раздел V. Деятельность, облегчающая обороты и сношения.

Глава 1. Общие понятия о кредите и о банках; Глава 2. Кредитные учреждения России и первостепенных держав; Глава 3. Пути сообщения и железные дороги в особенности; Глава 4. Почты; Глава 5. Телеграфы.

Раздел VI. Духовная деятельность.

Глава 1. Народное просвещение; Глава 2. Невещественная собственность.

Раздел VII. Деятельность для обеспечения доходов, имущества и удовлетворения потребностей.

Глава 1. Общественное призвание и благотворительность; Глава 2. Обеспечение народного продовольствия; Глава 3. Страхование.

Раздел VIII. Местное общественное хозяйство.

Глава 1. Областное хозяйство; Глава 2. Городское и сельское хозяйство; Глава 3. Колонии». [97, 7-8]

Поява лекційного курсу професора М. Бунге з поліцейського права не пройшла непоміченою. На нього звернули увагу як учені-поліцейсти, так і публіцисти. Наголосимо, що навіть у 1880 р., коли після першої публікації курсу минуло 12 років, рецензії продовжували з'являтися, хоча запізнілу їх появу слід пояснювати факторами радше позанауковими. Отже, спочатку розглянемо деякі найхарактерніші оцінки підручника та відгуки на нього учених-поліцейстів, виокремивши для цього три найкolorитніші фігури – І. Андреевського, І. Тарасова А. та Антоновича. Саме вони, на нашу думку, уособлюють весь спектр оцінкових характеристик праці професора.

Різні, інколи діаметрально протилежні, але переважно стримані оцінки науковців супроводжували появу першого тому курсу. І. Андреевський, наприклад, писав: «В этом томе помещено введение и государственное благоустройство. Замечая двойственное содержание полицейского права как заключающего в себе постановления, относящиеся к благосостоянию (законы благоустройства) и к безопасности (законы благочиния), г. Бунге видит в основных началах того и другого отдела существенные отличия, которые не представляют ему одного целого». [29, CCLXXI-CCLXXII] Далі йдуть

роз'яснення: «В благоустройстве он видит прикладную часть политической экономии, в благочинии – часть государственного права. В понятии благоустройства, по мнению автора, заключаются постановления, имеющие характер положительный, а постановления благочиния отличаются по преимуществу отрицательным характером. Рассматривая в части 1-й законы благоустройства, автор и желает изложить ее как прикладную часть политической экономии, замечая, что метод положительно-статистический может принести разъяснению ее вопросов наибольшую пользу. Начиная с довольно подробного исторического очерка экономических учений, могущего занять более приличное место в курсе политической экономии, автор переходит затем к обозрению различных отраслей хозяйственной деятельности». [29, CCLXXII] Перед нами класичний зразок констатуючої характеристики.

У 1880 р. випускник юридичного факультету Університету Св. Володимира І. Тарасов, перебуваючи на посаді професора Демидовського юридичного ліцею (Ярославль), зробив критичний огляд трьох найвідоміших на той час вітчизняних робіт із поліцейського права, авторами яких були М. Бунге, І. Андреевський та М. Шпилевський. Очевидним є факт, що оцінка книги кийвського професора не в останню чергу визначалася ставленням рецензента до особи М. Бунге. У листі до О.Ф. Кістяківського, який датується серединою 1880 р., І. Тарасов писав таке: «Бунге, по моему мнению, неумный человек; как ученый он не талантливый, компилятор, приправляющий свои компиляции осторожными тенденциями, примиряющими непримиримое. Как практик он обладает замечательным тактом, однако легко покидающим его, когда он натывается на хладнокровный отпор. Как человек он колоссальный честолюбец, честолюбие заменяет ему все основы, в вопросах честолюбия он готов на все». [81, 207] Коментарі тут, мабуть, зайві.

Сама рецензія І. Тарасова є досить розлогою і ґрунтовною та засвідчує високий професійний рівень її автора. [230] Аналізу лекційного курсу

Миколи Християновича присвячено лише чотири сторінки. Спочатку І. Тарасов переповідає структуру і завдання лекційного курсу свого колишнього наставника, наголошуючи, що цей курс залишається незакінченим. Головною заслугою книги рецензент вважав детальне опрацювання автором тих складових дисциплін, у яких домінує господарський характер, але загалом лекційний курс «побудований на не совсем верных, по нашему мнению, началах». [230, 26]

Далі І. Тарасов намагався пояснити підґрунтя власних оцінок курсу. Він зазначав: «Нельзя никоим образом разделить воззрения автора на науку полицейского права как на состоящую из двух частей, из которых обе не имеют самостоятельного значения, являясь одна в виде экономических учений, получивших практический характер в прикладной части политической экономии и оттуда перешедших в законодательство, а другая – частью государственного права». [230, 26] Крім того, вводячи новий термін «наука законов благоустройства», автор, на думку І. Тарасова, не обґрунтував як значення самого терміну, так і доцільність його застосування, а натомість пов'язав його з іншим поняттям – прикладною частиною політичної економії. Через таку термінологічну плутанину «в содержании курса г. Бунге не могла быть выдержана строгая система и появляются некоторые случайности». [230, 26-27]

Упереджений погляд автора рецензії наскільки очевидний, що редакция «Сборника государственных знаний» змушена була подати власне роз'яснення. Воно зводилося до наступного: «Представив г. Тарасову свободу критических суждений, не вполне нами разделяемых, мы считаем нужным заметить относительно курса Н.Х. Бунге, что он превосходно достигает своей цели – служить пособием при университетском преподавании. Другой цели почтенный автор не имел; с точки зрения этой цели следует обсуждать его труд, и в этом отношении он оказал большую услугу университетской науке». [230, 27]

Наступний дослідник поліцейського права, обраний нами, – А. Антонович, аналізуючи підручник, наголошував: «Полицейское право профессора Бунге указывает на двойственность в содержании науки, но полиция безопасности не издана автором и вышедший из печати курс содержит в себе только полицию благосостояния». [32, 96] Далі Афіноген Якович переповідає погляди свого учителя на поліцейське право. Бунге, на його думку, розглядав його як систему, поділену на дві частини: закони про благочиння, тобто про безпеку і порядок, які відносив до галузі державного права, і закони про благоустрій, тобто про добробут населення країни, що становить сферу політичної економії.

Слід ураховувати, що на час появи підручника самого А. Антоновича (див. далі) з характеристикою поглядів М. Бунге останній був вельми впливовим урядовцем, головою Комітету Міністрів Російської імперії. Отже, критично висловлюватися на адресу його наукових праць було, так би мовити, не зовсім коректним.

Проте з вуст київського професора не лунає захоплення лекційним курсом М. Бунге, його загальні оцінки досить стримані. А. Антонович розлого цитує Миколу Християновича, від себе додаючи: «Преобладание в исследованиях положительного метода отличает курс полицейского права Н.Х. Бунге и составляет его характеристическую черту. Благодаря этому полицейское право, основываясь на общих научных данных, является наукою национальною, не игнорирующею “особенностей и отличий, не допускающих однообразного применения научных истин”. И только пользуясь таким методом в своих исследованиях, автор избегает так обычных в полицейском праве рецептов всеобщего благоденствия, торжествующих для всех народов и всех времен». [32, 98]

Як зазначалося, критичні статті публіцистів, у тому числі анонімні, почали з'являтися одразу після появи лекційного курсу М. Бунге. І автор був змушений досить різко реагувати на них, оскільки вважав їх даниною моді та політичній кон'юктурі. При цьому відповіді Миколи Християновича

критикам, які набагато цікавіші, ніж статті їх самих, розкривають перед нами нову грань професора – талант полеміста.

У серпні 1869 р. популярні на той час «Отечественные записки» умістили не зовсім приємну для М. Бунге рецензію на першу частину його «Полицейського права». Рецензент у дещо гіперболізованій формі проаналізував усі наявні недоліки і прорахунки видання і, зрештою підсумував: «Мы познакомились теперь со всею книжицею г. Бунге и имеем право сказать, что книжица эта не имеет не только научных, но и никаких достоинств, и если может чем обратить на себя внимание, то разве только тем терпением, которое употреблено на ее составление. Ибо думаем, что на написание книги без всякой мысли в 132 страницы нужно гораздо более терпения, нежели на написание двух или трех больших томов с мыслью». Автора, крім того, звинуватили у неповазі до своїх попередників, і зробили це майстерно: «... положим, что Сен-Симон не знаком был с положительным методом, не знал науки благоустройства и благочиния, но ведь он и не хотел быть ученым по положительному методу и не добивался чести быть профессором полицейского права. У него была лавочка совсем с другим товаром. Зачем же мерять его, и притом без всякой нужды, меркою совсем к нему не подходящею?»

23 січня 1870 р. у 36 числі «Биржевых Ведомостей», що виходили в столиці Російської імперії, була опублікована стаття М. Бунге «Ответ рецензентам “Дела” и “Отечественных записок”, по поводу рецензий на курс полицейского права, читанный проф. Н. Бунге». [46] Відповідь київського професора розміщувалася у рубриці «Смесь» і займала майже цілу штальту газети. Починалася вона із загальнотеоретичних роз'яснень: «В общественных науках... возможны различные направления, зависящие от различных точек зрения на предмет. При изучении хозяйственных явлений можно искать главную причину, уравнивающую действие хозяйственных сил и обуславливающую благосостояние (т. е. возможно – нормальные в нем отправления), или в общественной власти, или в свободе

частного интереса, или в ассоциации, иначе общении частных интересов... Односторонни ли эти направления, свидетельствуют ли они о незрелости научных приемов – это другой вопрос; но если они действительно имеют в виду открытие истины, то не лишены значения и столь же почтенны, как и физиологические исследования, которые пытаются объяснить явления или одним химическим процессом, или только действием механических сил». [47, 1]

Пояснюючи своє розуміння сутності наукової дискусії, М. Бунге писав: «Понятно, что между последователями различных направлений могут возникать горячие пререкания, и хотя наука несколько не пострадала бы от соблюдения приличия в споре но, при добросовестном отношении к истине неуместные полемические выходки не заключают в себе ничего враждебного просвещению». Інша річ – критиканство, «наездничество в науке», розраховане на необізнаного читача «и прикрывающее собою убожество знаний». Професор наголошував: «Этому-то направлению особенно ненавистна университетская наука. Серьезные ученые сочинения, руководства и профессора – его истинные враги. Представители учено-литературного наездничества, заявляя не без некоторой таинственности, что в их лавочке есть товар самого первого сорта, бережно хранят его под спудом как запретный и, следовательно, особенно лакомый плод. Между тем в укромной лавочке нет ничего неизвестного для занимающихся наукою – ничего, кроме припрятанной старой рухляди, которая выдается за свежие неувядаемые цветы прогресса». [47, 1]

На завершення відповіді критикам М. Бунге повідомляє: «Я несколько не искал случая вступить в собеседование с господами вроде рецензентов полицейского права, ополчившихся против моей книги в “Деле” и в “Отечественных записках”»; но я не счел себя вправе отвечать им молчанием. Русские университеты имеют в настоящее время много друзей. Между тем как одни ради личных своих целей подтачивают не без успеха добрую славу или университетов вообще, или какого-либо из них в частности; между тем

как другие, успешно служа нерусскому делу, стараются заподозрить все университетское молодое поколение и выставить его стихией, враждебную общественному порядку и правительству, – третьи, утверждают, что они ратуют за прогресс, посвятили свои силы на то, чтобы уронить в общественном мнении университетское преподавание». [47, 2]

Стає помітним, що Микола Християнович поступово переводить полеміку у більш широке річище, відходячи від питань наукових і виходячи на рівень питань суспільно значущих. «Принимая вызывающее положение, эти господа считают для себя все средства позволительными, лишь бы представить в невыгодном свете ненавистное им направление в учреждениях и людях, не сочувствующих ни научной плесени, ни затаенной вражде к преобразованиям настоящего царствования, ни мнимому прогрессу, не признающему даже права относиться к нему критически. Отвага нападения объясняется расчетом, с одной стороны, на легкомыслие и неведение читателей, которые или не захотят, или не смогут проверить того, что проповедуется, под видом непререкаемой истины; а с другой, на молчание, налагаемое то приличием и общественным положением, то опасением намека на солидарность с разрушительными началами, то, наконец, угрозой обвинения в доносе». [47, 2]

Цей виступ на захист своїх поглядів не був для Миколи Християновича останнім. У 1878 р. йому знову доведеться захищати своє «Полицейское право», коли у січневому номері «Русского Вестника» з'явилася стаття «Точность никогда не излишня», підписана криптонімом «Х». [241] М. Бунге вважав, що журнал, «принимая его труд без оговорок, признал себя солидарным с рецензентом», тому свою відповідь він розмістив на сторінках «Университетских известий». [148]

Виклавши передісторію питання, М. Бунге заявив: «Рецензент и редакция Русского Вестника заставили меня пожалеть о том, что я еще профессор и как профессор обязан отвечать – не только потому, что разбор помещен в журнале, считающем себя на страже университетского вопроса;

но и потому, что если бы рецензент и редакция были правы, то слушателям моим следовало бы давно перестать ходить на мои лекции и пользоваться моею книгою». [148, 31] Професор інформує: рецензія присвячена п'яти сторінкам його книги, що стосуються народної освіти у Франції, але містить аж 14 сторінок зауважень і уточнень. Однак, на його думку, «криме двух-трех справедливых замечаний, все остальные указанные неточности убеждают лишь в том, что и в разборе “точность никогда не излишня”». [148, 32]

Потім Микола Християнович заявляє свою позицію у полеміці з «Х»: «Как ни антипатична для меня полемика, как ни мало она может принести пользы в научном отношении, но я должен быть признателен г. Х. за то, что он представляет мне два-три случая подтвердить на деле то, что я нередко высказывал на словах. Исследователь не должен считать себя непогрешимым; он обязан помогать тому, кто открывает его ошибки (в одном случае я надеюсь помочь г. рецензенту); он первый должен искать недостатки в своем труде. Таким отношением к науке приобретает профессор доверие аудитории, литератор – общества. Но, к сожалению, рецензент сам не поспешил на промахи, и мне предстоит не столько делать правки в своем курсе, сколько в разборе г. Х.». [148, 33-34]

А далі на 24-х сторінках (проти 14-ти сторінок рецензії!) професор виправляє помилки свого рецензента і робить це вищою мірою професійно, не залишаючи критикові жодних шансів бодай на якесь виправдання. Закінчується ж відповідь М. Бунге загальним висновком, який ми зачитуємо повністю. «Для того, чтобы защищать какое-либо мнение, для этого недостаточно быть начитанным, необходимо быть и сведущим, и разборчивым в выборе средств для достижения предложенной цели. Каждый, кто берется за трудное дело критики, должен помнить, что не все средства равно хороши, и что пренебрегая их нравственной оценкою, мы теряем из виду истину, которой наука и критика равно обязаны служить. Указание трех-четырех ошибок в моем курсе было бы действительно заслугою г. Х., если бы он не сделал с своей стороны на каждую действительную поправку

около десяти промахов, которые я на первый раз не мог не отметить; но ответив однажды г-ну Х., я обещаю ему не полемизировать более, так как известные приемы в его критике исключают возможность продолжения полемики». [148, 57]

Таке розлоге цитування пояснюється тим, що дає певну можливість відчутти і зрозуміти Бунге- професора. Саме професорська діяльність ученого цікавитиме нас далі.

У 1870 р. колега М. Бунге по юридичному факультету професор В. Незабитовський, рекомендуючи кандидатуру Миколи Християновича на новий п'ятирічний термін роботи в Університеті, характеризував його так: «Профессор Бунге обладает умением возбуждать молодые умы и привлекать их к самостоятельному занятию преподаваемыми им предметами. В нашем университете и в других высших учебных заведениях есть уже достаточно молодых преподавателей по экономическим предметам, образовавшихся под его руководством и вышедших, так сказать, из его школы». [56, 56]

Автор біографічного нарису про Миколу Християновича стверджував: «Особенно блестящим лектором он не был, но его чтения всегда были чрезвычайно симпатичны: горячая любовь к науке и зрелая в ней опытность просвечивались в его лекциях скороговоркой. Без фраз и намеков, не относящихся прямо к делу, он умел внушить своим слушателям высшие просветительные идеи». [259, 77] Особливо наголошувалося на тому, що професор першим на юридичному факультеті «ввел практические занятия со студентами, когда о них еще и в помине не было». [259, 77]

Один із перших слухачів Миколи Християновича в Університеті Св. Володимира Євген Картавцев згадував: «Как только в каком-нибудь курсе выяснялись студенты, желающие серьезно работать, он звал их к себе, превращался из строгого и требовательного преподавателя в старшего товарища, никогда не спускавшегося до уровня младших, но всегда умевшего поднять их до себя, всегда дававшего широкий простор свободе обсуждения и умевшего никогда не подавлять своим авторитетом». [183, 21] І далі:

«Всякое положение, всякая теория получали в устах его разностороннюю и безусловно беспристрастную оценку; он указывал в каждом писателе слабые и сильные стороны; в каждом политико-экономическом акте – как прежних лет, так и новейшего времени – он отмечал благие и дурные его последствия, верные и ошибочные положения, полезные или вредные для различных интересов результаты». [183, 24-25]

1.4. Вплив А. Антоновича на становлення М.М. Цитовича, як вченого поліцейста.

Значний вплив на формування поглядів М.М. Цитовича на поліцейське право як науку мав Афіноген Якович Антонович, доктор політичної економії і статистики, професор кафедри поліцейського права Університету Св. Володимира, дійсний статський радник з 1893 р., таємний радник від 1893 р. [259, 23-24] Народився він 1848 року на Волині у родині священника. Закінчив Київську семінарію (1869 р.) та юридичний факультет Університету Св. Володимира (1873 р.) зі ступенем кандидата юридичних наук. Працював приват-доцентом кафедри політичної економії, статистики і законодавства Інституту сільського господарства та лісництва у Новій Александрії. 1877 року захистив дисертацію на тему «Теория ценностей: критико-экономическое исследование» і отримав ступінь магістра політичної економії та статистики.

У своїй дисертації молодий учений не лише розглянув основні на той час теорії цінностей А. Сміта, Д. Рікардо і К. Маркса та інших, але і запропонував власний варіант теорії. Рецензент магістерської дисертації Афіногена Яковича доцент Д.І. Піхно писав: «Краеугольным камнем ее является производственная ценность, которая, по словам автора, есть не что иное, как овеществление общественного труда и капитала». [95, 10] Він також справедливо зазначив, що основні тези теорії дисертанта частково

запозичені у Д. Рікардо і К. Маркса, до яких він додав «к общественно необходимому труду, т. е. стоимости, еще два элемента, а именно естественные ресурсы и капитал». [95, 10] Дмитро Іванович не погоджувався з деякими положеннями, задекларованими А. Антоновичем: «Предлагая динамическую единицу (время), – писал він, – измеряющую продолжительность действия, автор не дает статической единицы, измеряющей объем действия». [95, 10-11] Втім, попри певні зауваження, рецензент дав загалом позитивний відгук на магістерську роботу А. Антоновича.

Через два роки, у 1879 р., Афіноген Якович затверджений на посаді професора, а вже наступного року був обраний членом правління Інституту сільського господарства та лісництва. Крім того, йому було доручено керування інститутськими маєтностями. Саме у цей період молодий учений «ознакомился с практической стороной сельскохозяйственного производства, с основами агрономии и мелиорации, которые пригодились ему в дальнейшем при написании его главных работ». [163, 56]

Як свідчать щоденникові записи професора-криміналіста О.Ф. Кістяківського, спроби запрошення А. Антоновича на вакантну кафедру поліцейського права, яка звільнилася в Університеті Св. Володимира після переїзду М.Х. Бунге до Санкт-Петербурга, робилися ним ще у 1880 р., однак реальних результатів це не дало. Лише у грудні 1882 р. Антоновича затвердили приват-доцентом кафедри поліцейського права Університету Св. Володимира, де він розпочав читання лекційного курсу з поліцейського права. Крім того, він викладав політичну економію і статистику на Вищих жіночих курсах. Вже наступного року вчений опублікував працю «Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты», яку згодом захистив як докторську дисертацію. Згодом вийшли ще дві його роботи – «Курс политической экономии» (Київ, 1886) та «Курс государственного благоустройства (полицейского права)» (Київ, 1889).

Громадянська позиція науковця робила не лише можливою, а й необхідною його участь у суспільному житті країни. Тому, окрім викладацької та наукової роботи, учений-поліцейст редагував газету «Киевлянин» (1883–1884 рр.), а упродовж 1887–1892 рр. видавав газету «Киевское слово», що мала консервативне спрямування. У цих виданнях він часто виступав як публіцист, ховаючись за псевдонімами «Бичалец», «Бичалец А.», «Коко» – разом з М.Я. Франкелем. [270, 39] Сучасний російський дослідник економічних поглядів Афіногена Яковича вважає, що останній «на протяжении своей жизни был убежденным консерватором, но не ретроградом. Иначе говоря, он был приверженцем существующих порядков, допуская в то же время их изменение под влиянием современных обстоятельств». [163, 56]

Як знаний економіст і фінансист А. Антонович брав активну участь у реорганізації Державного банку Російської імперії. [251, 139] Від 1893 до 1896 р. він обіймав посаду товариша міністра фінансів С.Ю. Вітте, а згодом входив до Ради Міністерства народної освіти. С.Ю. Вітте у своїх спогадах писав, що вибрав київського професора собі в заступники без будь-якої рекомендації – як провідного фахівця з питань грошового обігу: «Я сделал это потому, что Антонович написал по этому предмету докторскую диссертацию, а именно о денежном обращении». [54, 355]

Виправдовуючи власні прорахунки, Сергій Вітте залишив не зовсім привабливу і суперечливу характеристику свого колеги. «Мне казалось, – згадував він, – да так оно и было в действительности, что Антонович весьма твердо высказался за необходимость металлического обращения, но я не принял во внимание характера, с одной стороны, крайне неустойчивого, а с другой стороны, грубого и некультурного. Он по своей натуре гораздо больше думал о своей мелкой пользе, нежели о том, будет ли совершена денежная реформа, или нет. Когда Антонович увидел, что не только Петербург, но и вся Россия против этой реформы, то он, конечно, начал вилить, а затем и сам стал высказываться против этой реформы. Антонович

был недурной человек, порядочный русский профессор, но замечательно хитрый хохол, очень маленький по своему характеру и мировоззрению. В деталях, конечно, он меня сбивал». [56, 78]

Не зовсім прихильним до київського професора був і автор статті про нього в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона»: «В своих трудах придерживается направления более практического, чем научного, избегая касаться наиболее важных и жгучих вопросов. Социальные проблемы кажутся Антоновичу выдумкой каких-то всеобщих организаторов и преобразователей. Специальную литературу за последние 20–30 лет он совсем игнорирует, оставаясь верным старым учебникам; во многих случаях он не идет далее Адама Смита, Шторха, Бастиа. В своих сочинениях ученый отстаивал утверждение, что основа капитализма – строго демократический принцип равенства, включая принцип равенства прибылей». [256, 128-129]

Про останні роки життя таємного радника відомо мало. Після відставки він придбав маєток у Волинській губернії, де й оселився. І.Б. Усенко припускає, що після 1905 р. Антонович переселився до Києва і жив на чималу пенсію. Помер після 1917 р. [234, 297-298]

Як економіст – теоретик і практик, Афіноген Якович залишається недостатньо вивченим, про що свідчить один із найкращих підручників з історії економічних учень. [178] У цій книзі він представлений переважно як дослідник земельного та сільськогосподарського питань. [178, 159-162] Економічні погляди вченого аналізуються не через його власні праці, а шляхом цитування рецензії на лекційний курс в Університеті Св. Володимира. Звичайно, що якість такого аналізу сумнівна.

Разом із тим російські вчені-економісти дедалі частіше звертаються до праць київського професора і, захоплюючись глибиною його наукових поглядів, наголошують: «По отдельным позициям А.Я. Антонович предвосхитил идеи Дж. Кейнса, например об эффекте “храповика” и неэластичности цен к понижению, о мультипликаторе инвестиций». [163, 61]

Нагадаємо лише, що теоретична система видатного англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946), засновника макроекономічної теорії та принципів державного регулювання ринкової економіки, [249; 250] знаменувала наукову революцію в економічній теорії ХХ ст., докорінно змінивши траєкторію її попереднього розвитку. Кейнсіанство стало одним із провідних напрямів сучасної економічної науки.

Оскільки Афіноген Якович цікавить нас більше як викладач і дослідник поліцейського права, зосередимося на аналізі його праці «Курс государственного благоустройства (полицейского права)». На жаль, як поліцейст він мало цікавить сучасних науковців. За винятком незначних енциклопедичних статей та довідок вітчизняна наука мало зробила для висвітлення цієї складової його наукового спадку. [261, 38-39] Не краща ситуація з вивченням непересічної особистості вченого і в Російській Федерації. Осібно стоять ювілейна стаття професора Московського університету В. Томсінова [233] та його розвідка про А. Антоновича у першому томі видання «Российские правоведы» (Москва, 2007). [232]

Високо оцінюючи наукову діяльність київського професора, один із російських дослідників вважає, що «подобный курс государственного благоустройства, или, как раньше он назывался, полицейское право, был бы вполне актуален и в настоящее время». [163, 56] Важко не погодитися з такою цілком заслуженою характеристикою лекційного курсу А. Антоновича. Однак, на жаль, у цитованій журнальній публікації трапляються і прикрі помилки. «Сам Антонович определял предмет своих исследований в этой книге (мається на увазі «Курс государственного благоустройства (полицейское право)» – Авт.) так: “Цель моя была бы достигнута, если бы читатель вынес убеждение, что предмет научных изысканий в области государственного хозяйства определяется совокупностью форм и содержания влившейся в эти формы экономической жизни...”». [163, 56] При цьому дається посилання на сторінку 99 праці київського ученого. [163, 61] Відкривши її, знаходимо наведений вище

фрагмент. Але ці слова належать не А. Антоновичу, а М. Бунге, якого він цитує. Останній оприлюднив їх у вступі до власного курсу з поліцейського права, видрукуваного у Києві 1869 року. [97, 4] Подібні помилки не можуть не засмучувати.

У своєму «Курсе государственного благоустройства» професор Антонович наголошував, що одного юридичного порядку недостатньо для забезпечення народного добробуту: «необходимо надлежащее хозяйственное содействие сохранению и развитию народного благосостояния [...] необходима деятельность, имеющая своей задачей и источником не право, но и благо как совокупность материальных и духовных интересов народа. Такая общественно-хозяйственная деятельность обыкновенно называется полицейской, в отличие от юридической, имеющей своим источником и задачей право». [32, 12]

Звертаючись до витоків науки поліцейського права, А. Антонович проаналізував ставлення до людини в поліцейських і правових державах. Він наголошував: «Задача правильной и результативной деятельности должна состоять в возможном применении этих коренных начал общежития, в согласовании права с благом, в правомерности отношений государства и общества к народному благу. Содействие народному благу не должно быть произвольным. Оно должно быть основано на тех естественных определениях, которые, говоря словами Штала, заключаются в самой природе межчеловеческих отношений и которые положительный закон возводит в точные и ясные нормы. Так возникает необходимость особой науки, изучающей правооснования для хозяйственного содействия со стороны общества и государства сохранению и развитию народного блага». [32, 13] Ця наука, на думку Афіногена Яковича, і називається поліцейським правом.

Завданнями поліцейського права вчений вважав «изучение в разнообразии жизненных отношений норм для деятельности, направленной, с одной стороны, к охране существующего благосостояния, т. е. к

предупреждению и пресечению действий, нарушающих существующее благосостояние, с другой же стороны – изучение норм для надлежащего содействия дальнейшему развитию народного блага. Полицейское право, таким образом, представляет собою необходимое дополнение политической экономии». [32, 13]

Наголосимо на тому, що А. Антонович не вбачав у політичній економії науку, що може замінити поліцейське право. «Если политическая экономия, – стверджував він, – есть наука о естественных законах организма народного благосостояния, то полицейское право есть наука о началах организации этого благосостояния, об условиях жизнедеятельности народного организма. Из сказаного очевидно высокое жизненное значение науки полицейского права». [32, 13-14]

Київський професор був переконаний, що поліцейське право і політична економія у другій половині ХІХ ст. були самостійними науками, котрі взаємодоповнювали одна одну. Жодній з них він не віддавав переваги, не ставив над іншою. Учений заперечував прагнення деяких науковців відмовитися від науки поліцейського права на користь політичної економії. З цього приводу Антонович писав: «... одного сознания законов блага, изучаемых политической экономией, еще недостаточно для водворения благосостояния. Всегда будет существовать в жизни то случайное, временное, местное и частичное, которым осложняются и видоизменяются экономические законы. Необходимо изучение в этом жизненном разнообразии правооснований для хозяйственного управления народным благосостоянием; необходима наука полицейского права». [32, 14]

А. Антонович не лише обстоював необхідність існування науки поліцейського права, а й і пророкував їй довге життя у майбутньому. Його слова звучать особливо актуально сьогодні, коли попередні державні теорії втратили авторитет, а нові ще не встановилися. Він вважав, що «с каждым днем все более и более возникают требования хозяйственной деятельности со стороны государства. Горький опыт прошлого убедил, что невмешательство

государства в дело народного благосостояния ведет к обеднению народных масс, к пауперизму и пролетариату, угрожающим общественному порядку и даже самой культуре [...]. Для этого управления необходимы руководящие начала, изучение которых и составляет предмет науки полицейского права». Воно своєю чергою «имеет своей задачей обосновать принципы для “хозяйственного государства”». [32, 14-15]

Афіногену Яковичу також належить чітке визначення предмета і методу науки поліцейського права. У його трактуванні «полицейское право имеет своим предметом изучение правооснований для надлежащего содействия сохранению и развитию народного благосостояния. В разнообразии жизненных отношений, осложняющих и видоизменяющих то однородное, по которому естественно стремятся сложиться общественные явления, эта наука открывает нормы для такой организации, при которой законы народного благосостояния могли бы получить полное и естественное применение. Имея дело с элементами – частным, временным, случайным и местным, полицейское право не может быть отвлеченною наукою в строгом смысле этого слова. Метод его исключительно эмпирический и при том главным образом в той своей форме, в какой наблюдение может обнять собою все стороны данных, находящихся не в состоянии покоя и неподвижности, но развивающихся. Метод полицейского права – историческая индукция». [32, 15] Роз'яснюючи сутність цього методу, далі він додає: «... но если непользование историческим методом в политической экономии может приводить к таким односторонностям и заблуждениям, то полицейское право положительно немислимо вне этого метода». [32, 16]

Один із наступників київського вченого у галузі поліцейського права професор Казанського університету В.В. Івановський піддав, щоправда, критиці погляди і зокрема метод наукового дослідження, застосований А. Антоновичем. Він писав: «К сожалению, взгляды автора не чужды противоречий, а метод, которым он пользуется, едва ли можно признать исторической дедукцией, так как в приемах автора обнаруживается

разнообразии: историко-догматические приемы уживаются с политическими и социологическими». [78, 35]

Продовжуючи виклад теоретичних засад поліцейського права А. Антонович доходить висновку, що воно не може бути космополітичним правом, придатним для всіх народів. «Оно является, – переконаний він, – национальным правом в строгом смысле слова. Принципы политической деятельности, дающие прекрасные результаты в одной стране, могут приводить к высшей степени печальным результатам в другой». [32, 23] Саме тому «и наука полицейского права ни в коем случае не может быть названа космополитической. Это наука национальная. Она изучает те правооснования для деятельности государства, направленной к устройству народного благосостояния, которые заключаются в национальных особенностях данного народа и представляют собою условия его национального развития». [32, 23-24] Тільки ставши цілком національною, наука поліцейського права, на думку дослідника, сприяє поступові загальнолюдської культури.

1.5. Теоретичні засади функціонування Київської університетської школи поліцейського права.

Підсумовуючи викладений у розділі матеріал, можна зробити певні висновки. Наука поліцейського права в Університеті Св. Володимира, яка почала формуватися від середини 1830-х років завдяки зусиллям І. Даниловича, С. Богородського та М. Іванишева, була невід'ємною складовою поліцейстики на теренах Російської імперії. Її розвиток відбувався у найтіснішому зв'язку з генезою поліцейського права в інших університетах імперії Романових. Зі свого боку кожний окремий університет, у тому числі Університет Св. Володимира, також впливав на загальний стан вітчизняної науки поліцейського права шляхом оприлюднення наукових праць, або делегування своїх представників до інших освітніх інституцій. Зокрема,

науково-педагогічна діяльність Івана Тарасова, який сформувався як науковець у Київському університеті, але став знаним як професор Демидовського юридичного ліцею та Московського університету, – яскраве тому підтвердження.

Можна з упевненістю констатувати, що в Університеті Св. Володимира сформувалася Київська університетська школа поліцейського права. Її поява обумовлена викладанням навчальних дисциплін, які відповідно до західноєвропейської університетської традиції належали до поліцейського права. Загальноросійський університетський Статут 1863 р. узаконив поліцейське право як дисципліну шляхом відкриття відповідних кафедр. Відтоді переважно на таких кафедрах було зосереджено читання предмета так званої поліцейстики. Згодом в Університеті Св. Володимира з'явився перший двотомний підручник «Полицейское право», підготовлений професором М. Бунге, який, щоправда, залишився незакінченим. Його наступник А. Антонович також підготував і видрукував у 1890 р. «Курс государственного благоустройства (полицейского права)». Важливо наголосити, що підручник Афіногена Яковича з'явився після прийняття нового загальноросійського університетського Статуту 1884 р., який засвідчив зміни у розумінні науки поліцейського права. Саме А. Антонович став наставником останнього представника Київської школи поліцейського права – Миколи Цитовича.

Відомо, що будь-яку наукову школу творять люди, сукупність чиїх праць і дій визначає основний результат її функціонування. У зв'язку з використанням терміну «Київська університетська школа поліцейського права» варто звернути увагу на ряд принципових застережень. По-перше, це неоднорідність складу вчених, що досліджували та викладали поліцейське право в Київському університеті. Така неоднорідність потребує чіткішого визначення поняття «школа» стосовно поліцейського права. По-друге, більшої уваги заслуговує викладання поліцейського права як навчальної університетської дисципліни юридичного циклу. По-третє, дискусійними

залишаються методологічні дослідження поліцейського права в ретроспективному аспекті.

Слід пам'ятати, що поняття «школа», у тому числі стосовно права, є далеко не однозначним. По-перше, під ним розуміють напрям наукової думки і педагогічні практики, створені окремими видатними ученими або групами учених, що поділяють схожі методологічні засади. По-друге, визначаючи наукову школу, досить часто обмежуються лише національними школами права, що має часткове виправдання. По-третє, наукові школи прив'язують до певних університетських міст, наукових центрів чи навіть регіонів. Саме у такому контексті, через призму університетського центру, ми можемо констатувати наявність шкіл поліцейського права, у тому числі школи поліцейського права Університету Св. Володимира, або Київської університетської школи поліцейського права. Ця школа, на нашу думку, за певної умовності самого поняття, має всі підстави для визнання. Вона існувала в рамках єдиної загальноросійської школи поліцейського права, але мала свої особливості. Річ у тім, що своїми учителями київські поліцейисти, крім вітчизняних, вважали переважно західноєвропейських учених, завдяки працям яких відбулося їхнє наукове становлення. А серед останніх, як відомо, не було однотайності у баченні науки поліцейського права. Тому і погляди вітчизняних поліцейистів на засадничі теоретичні питання цієї науки різнилися.

Впродовж значного часу існувала загальноєвропейська університетська наукова дисципліна – поліцейське право. Згодом цей предмет юридичного циклу потрапив до університетів Російської імперії. У кожному з них склалися свої особливі умови для дослідження і викладання поліцейського права, завдяки яким рельєфно вимальовуються контури шкіл університетських анклавів. Подібне бачення історії розвитку поліцейського права в межах Російської імперії дозволяє виділити школу поліцейського права Університету Св. Володимира. Такий підхід до визначення університетської школи, на нашу думку, є виправданим. Він давно і з успіхом

застосовується російськими дослідниками для виокремлення наукових університетських шкіл. Прикладом можуть слугувати роботи брянського дослідника С.І. Михальченка, присвячені обґрунтуванню наявності київських університетських шкіл історії та права. Останній приклад, що підкреслює правомірність такого підходу, – Київська школа фінансового права, окреслена і досліджена Мариною Володимирівною та Андрієм Михайловичем Лушніковими. [197, 12-24] Наголосимо, що фінансове право розглядається авторами як органічна складова «єдиної юридичної сім'ї».

У нашому випадку наукову школу творять чотири складові:

1) особистісна (вчителі, учні, адміністрація, технічний персонал навчального закладу, науково-дослідні підрозділи). Певне значення для характеристики школи має засновник (засновники), обставини і час заснування, наступні лідери школи. Важливими є її якісний і кількісний склад, предмет і методологія наукових досліджень, формальні показники наукової роботи (кількість наукових публікацій, наукові ступені та звання), наявність учнів – продовжувачів наукових досліджень;

2) матеріальна (матеріальна база навчального процесу: бібліотеки, аудиторний фонд та ін.);

3) теоретична (наукові публікації вчених: курси лекцій, підручники та ін.);

4) соціокультурна (соціальне і культурне середовище у місті, де знаходиться навчальний заклад). Викладачі та студенти Університету Св. Володимира не лише були інтегровані у місцеве культурне середовище – вони творили його. Частина студентів винаймала квартири та кімнати, давали приватні уроки. Вони відвідували театри і концерти (а часто й самі влаштовували їх), співробітничали з місцевими благодійними, професійними і науковими інституціями. З часом вони взяли участь у земському і міському самоуправлінні, у діяльності політичних партій. Певне значення мали навіть архітектурні особливості будинку Університету, символізм професійного одягу, особливості мовлення та корпоративних норм поведінки.

При цьому застерігаємо: ми схильні об'єднувати наукові та освітні школи. В Університеті Св. Володимира у XIX – на початку XX ст. вони характеризувалися єдністю кадрового складу, безумовною взаємозумовленістю двох видів діяльності, подібністю світоглядних і наукових засад, схожістю координаційних і субординаційних відносин, організаційною єдністю наукових і педагогічних працівників у рамках навчальних структур (кафедра, факультет, виш). Тому ми не погоджуємося з диференціацією таких понять, як «наукова школа» і «педагогічна школа», як це пропонують деякі дослідники. [173] У нашому конкретному випадку – щодо школи поліцейського права юридичного факультету Університету Св. Володимира – ці поняття є нерозривними і становлять одне ціле. Нам здається також, що немає підстав зараховувати кожного конкретного ученого лише до однієї із шкіл. Так, наприклад, згадуваний вище І. Тарасов із повним правом може бути зарахований, крім київської, також до ярославської та московської шкіл, оскільки належність до кожної з них обумовлюється окремим етапом його наукової та педагогічної діяльності.

З початком XIX ст. у Західній Європі подальша розробка теоретичних проблем поліцейського права набувала іноді значного, чітко окресленого, економічного забарвлення. Представниками цього напрямку в європейській науці виступали, наприклад, Рау та Зоден. У Російській імперії, щоправда значно пізніше, його підхопили М. Бунге та А. Антонович. Обидва вихованці, а згодом професори юридичного факультету Університету Св. Володимира, вони стояли біля витоків школи поліцейського права університету, беззаперечним лідером якої довгий час залишався М. Бунге. В. Івановський одним із перших підмітив і оприлюднив специфічні ознаки праць київських поліцейстів. Він писав, що вони «в своїх трудах по полицейскому праву являются более экономистами, нежели полицейстами, отводя первенствующее место не только вопросам экономической политики, но и политической экономии и статистики». [78, 35] Саме ця особливість і

стала однією з характерних ознак Київської університетської школи поліцейського права.

Викладач поліцейського права Університету Св. Володимира А. Антонович, на відміну від панівного тоді у російській науці погляду на систему поліцейського права, популяризованого найвідомішим російським поліцеїстом І. Андрєєвським, запропонував власне її бачення. Свою позицію науковець пояснив у наступний спосіб: «Мероприятия, направленные к организации народного благосостояния, могут быть сведены к двум категориям: к созданию условий материального и духовного благосостояния. Согласно с этим обыкновенно и разделяют полицейское право на два отдела: благочиние и благоустройство. Первый отдел преимущественно обнимает собою право, характеризуемое отрицательным характером, т. е. устанавливающее то, чего не должно делать. Второй обнимает ряд постановлений преимущественно положительного характера. Это деление с пропедевтической точки зрения не может быть признано основательным, так как многие из мер благочиния могут быть надлежащим образом объяснены только в связи их с мерами благоустройства, как и наоборот». [32, 24]

Стає очевидним, що представники двох університетів – столичного Санкт-Петербурзького та Св. Володимира – мали різні точки зору на систему поліцейського права. Перші поділи його на дві частини – «благочинне и благоустройство», а другі – «на общее учение о факторах благосостояния и учение об отдельных отраслях деятельности, направленной к достижению народного благосостояния». [32, 25] Це безумовно засвідчувало їхню належність до різних наукових шкіл.

Нагадаємо, що вже у трактуванні видатних представників поліцейського права Р. Моля і Л. Штейна ця наука виступала як строката суміш предметів і доктрин, позбавлених теоретичної єдності та внутрішнього зв'язку. З часом ситуація суттєво не покращилася. Потрібно зазначити, що як у спеціальних курсах поліцейського права, так і в університетських програмах цієї дисципліни в Російській імперії були механічно поєднані дві

зовсім різні дисципліни. На цьому свого часу загострювали увагу університетських викладачів поліцейського права. Так, професор Харківського університету В.Ф. Левитський зазначав, що «одна – полиция благосостояния – находит свое теоретическое обоснование в политической экономии, а другая – полиция безопасности, или учение о предупреждении и пресечении преступлений, – прямо относится к области государственного и даже уголовного права». [83, 13] «Такая комбинация в одной науке двух совершенно различных порядков общественных явлений, которые немислимо объединить в одной теоретической доктрине, – продовжував він, – не только не имеет достаточного научного основания, но не может быть оправдана и с педагогической точки зрения». [83, 13] Крім того, викладачами поліцейського права на університетських кафедрах стають, як правило, або особи зі спеціальною юридичною підготовкою (державознавці), або економісти за освітою. Але в обох випадках професори поліцейського права в університетах Російської імперії «поневоле оказываются специалистами только в одном из двух отделов своей науки, что представляет существенное препятствие как для правильной постановки преподавания, так и для равномерной разработки различных отделов полицейского права». [83, 13-14]

Заручником такої ситуації став Микола Цитович – останній яскравий представник Київської університетської школи поліцейського права, якому судилося заповнити останню сторінку дореволюційної університетської поліцейстики.

Висновки до розділу. Зародження науки поліцейського права в Університеті Св. Володимира пов'язано з іменами Ігнатія Даниловича, Сави Богородського та Миколи Іванишева. Саме вони розпочали читання у нововідкритому закладі лекційних курсів, які за західноєвропейською університетською традицією входили до складу науки поліцейського права. Дефіцит науково-педагогічних кадрів щойно відкритого університету призводив до того, що деякі дисципліни, які згодом увійдуть до

поліцейського права, читалися представниками різних кафедр: поліцейських і кримінальних законів, державного благоустрою та благочиння, кафедри основних законів і установ Російської імперії. Лише після запровадження відповідно до нового університетського Статуту 1863 р. кафедри поліцейського права викладання цієї університетської дисципліни юридичного циклу було зосереджено на ній. Тоді ж, як зазначалося до складу юридичного факультету відійшла кафедра політичної економії та статистики. Таким чином на юридичний факультет потрапив М.Х. Бунге – учений, якому в подальшому судилося відіграти ключову роль у розвитку поліцейської в Університеті Св. Володимира.

Підручник М. Бунге «Полицейское право» (Київ, 1869, 1877) був першим і найоригінальнішим твором із поліцейського права, що з'явився не лише в Університеті Св. Володимира, а й в Україні післяреформеного періоду. Попри те, що в його працях превалює економічна складова, сам він вважав себе ученим-поліцейстом, що цілком відповідало тогочасному розумінню науки поліцейського права.

Учитель М.М. Цитовича проф. А.Я. Антонович сформував власний погляд на систему поліцейського права, яка різнилася від домінуючої у тогочасній російській науці. Він наголошував, що, «имея в виду задачи пропедевтические, мы не можем принять системы, разделяющей полицейское право на две самостоятельные части – благочиние и благоустройство. Пропедевтическим целям более соответствует деление науки на общее учение о факторах благосостояния и учение об отдельных отраслях деятельности, направленной к достижению народного благосостояния». [32, 25]

А. Антонович виробив власний варіант структури науки поліцейського права і дотримувався її впродовж усього життя. Згідно з нею, в «первый отдел входят: 1) полиция населения; а) гражданское состояние, б) местожительство и местопребывание, в) числовой состав, г) содействие развитию населения в физическом и духовном отношениях, е) союзный

строй населения; 2) полиция сил природы: а) климат и атмосферные явления, б) землевладение и водовладение, г) содействие изучению естественных богатств страны; 3) полиция капитала: а) ограждение собственности, б) меры предупреждения разрушения имуществ, в) страхование имуществ, г) содействие капитализации имуществ.

Во второй отдел входят постановления, регулирующие состояние и развитие отдельных отраслей деятельности, относящихся к производству, распределению и потреблению». [32, 25]

Саме у такому структурному вигляді Афіноген Якович читав лекційний курс із поліцейського права студентам Університету Св. Володимира. Ще у своїй вступній лекції «Полицейское право и политическая экономия» молодий викладач задекларував: «необходима наука общественного домостроя». [34, 13] Такою наукою він вважав поліцейське право. Цей науковий спадок отримав від свого попередника М. Цитович, який почав читати поліцейське право після призначення А. Антоновича товаришем міністра фінансів.

Важливо наголосити, що саме А. Антонович сприяв залишенню М.М. Цитовича при Університеті Св. Володимира для підготовки до професорської діяльності. У протоколі № 19 Ради університету від 21 жовтня 1883 р. читаємо: «Слушали: представление декана юридического факультета В.Г. Демченко от 20 сентября 1883 года следующего содержания: “Юридический факультет в заседании 19 сего сентября, выслушав прилагаемое при сем представление доцента А.Я.Антоновича об оставлении окончившего курс нашего факультета со степенью кандидата Цытовича Николая стипендиатом для приготовления к профессорскому званию по кафедре полицейского права и разделяя мнение его о способностях и трудолюбии Цытовича, постановил: ходатайствовать о зачислении Цытовича таковым стипендиатом с выдачей ему установленного содержания, поручив руководство его занятиями доценту Антоновичу”». [58, 90] Отже, саме завдяки зусиллям А.Я.

Антоновича почалася успішна кар'єра останнього поліцейста Університету Св. Володимира.

Підсумовуючи викладений у розділі матеріал можна з упевненістю констатувати, що у ХІХ ст. в Університеті Св. Володимира сформувалася Київська університетська школа поліцейського права, останнім представником якої судилося стати професору-поліцейсту М.М. Цитовичу.

Київську університетську школу поліцейського права творить по-перше, матеріальна складова - Київський університет, як науковий центр, по-друге, особистісна складова - засновники і лідери школи, останніми беззаперечно виступали М.Х. Бунге, А.Я. Антонович і М.М. Цитович, по-третє, теоретична складова - лекційні курси, підручники та інші наукові публікації і по-четверте, соціокультурна складова - викладачі і студенти які були не лише інтегровані у місцеве культурне середовище - вони творили його. Ми не диференціюємо поняття "наукова школа" і "педагогічна школа" у нашому випадку ці поняття є нерозривними і становлять одне ціле. Крім того, ми не зараховуємо кожного конкретного вченого лише до однієї із шкіл.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ М.М. ЦИТОВИЧА

2.1. Вплив вчених-поліцеїстів університету Св. Володимира на становлення і розвиток наукових поглядів М.М. Цитовича

Біографії видатних вітчизняних правників цікаві не лише самі по собі. Деякою мірою вони допомагають краще зрозуміти науковий спадок учених, відтворити лабораторію їхнього наукового пошуку та методологічний інструментарій. Французький мораліст Ларошфуко зазначав: «Набагато краще вивчати не книги, а людей». Нам такий афоризм видається не дуже коректним. Корисно вивчати не лише книги, а і життєвий шлях їхніх авторів, оскільки науковий спадок учених важко осмислити без урахування часу і місця їхньої діяльності, перипетій особистого і громадського життя, належності до певної наукової школи чи напряму. Знання біографій і наукової спадщини попередників виступає важливою передумовою розвитку сучасних правознавчих досліджень і навіть своєрідною моральною вимогою.

Як зазначалося, опублікована наукова література про життєвий шлях Миколи Мартиніановича Цитовича доволі мізерна, особливо це стосується початкового етапу його життя. Виняток становить хіба що невелика публікація В. Єфіменка. [165] Науковий архів правника, як і більшість сімейних документів, не зберігся. Найповніша на сьогодні інформація про дитинство вченого міститься у послужному списку його батька – дійсного статського радника Мартиніана Іларіоновича Цитовича, завдяки якій ми й відтворимо ранній період життя відомого адміністратора і науковця: передостаннього ректора Університету Св. Володимира та останнього фахового ученого-поліцеїста Київського університету.

Народився Микола Мартиніанович Цитович 17 (29) квітня 1861 р. в м. Миколаєві Херсонської губернії, де тоді відбував військову службу його батько. Кар'єра Мартиніана Іларіоновича, вочевидь, була успішною, про що

свідчать нагороди і відзнаки: він мав «ордена Св. Владимира IV степени, Анны и Св. Станислава II степени с Императорскими коронами и бронзовую медаль на Андреевской ленте в память войны 1853–1856 г.» [1, 27] Мати Миколи Цитовича Катерина Григорівна була дочкою статського радника Спіровського. У шлюбі вона мала четверо дітей: «сыновей Василя, родившегося 19 апреля 1860 года, Николая, родившегося 17 апреля 1861 года, Виктора, родившегося 27 сентября 1864 года, и дочь Александру, родившуюся 22 сентября 1865 года». [1, 28 зв.] Усі члени родини були православного віросповідання. Маєтку родового чи набутого сім'я не мала.

Батько майбутнього вченого походив із православного дворянського роду, ймовірно з Білорусі. Діставши домашню освіту, він за наказом Могилівського губернського правління отримав призначення на посаду канцелярського чиновника до Климовицького повітового суду (1841 р.). Через три роки йому доручили виконувати обов'язки «помічника і наглядача в кріпосних справах». [1, 27] У 1845 р. службовця перевели на посаду канцелярського чиновника в Експедицію виготовлення державних паперів. Отримавши чин колезького регістратора і пропрацювавши в Експедиції декілька років, Мартиніан Цитович подав «прошеніє» і взимку 1847 р. був призначений перекладачем польської мови до 2-го відділення 5-го Департаменту Сенату з одночасним зарахуванням до Департаменту Міністерства юстиції. Вже через місяць йому доручили виконання обов'язків старшого помічника секретаря. На останній посаді він перебував до дня звільнення з Сенату. Від 1849 р. життя Мартиніана Іларіоновича було пов'язане з військовим відомством. Імператорським наказом від 3 червня 1849 р. його перевели на посаду помічника контролера у Провіантському Департаменті Військового міністерства. Одночасно зі сходженням щаблями службової кар'єри він отримував підвищення в чинах: губернський секретар (1848), колезький секретар (1852), титулярний радник (1853), колезький асесор (1858). [1, 27-28 зв.]

Прослуживши декілька років помічником контролера, Мартиніан Цитович був переведений на посаду контролера Департаменту, згодом призначений дистанційним доглядачем провіантських магазинів Харківської губернії (з 1858), а вже за рік від листопада 1859 р. став херсонським обер-провіантмейстером. На Півдні України він служив декілька років, отримавши у жовтні 1864 р. призначення керівником відділення Одеського окружного інтендантського управління. У ці ж роки його відзначили черговими чинами надвірного радника (1862), колезького радника (1866) і статського радника (1870). [1, 28 зв.-29]

20 серпня 1867 р. Мартиніан Цитович, призначений чиновником з особливих доручень VI класу при Головному інтендантському управлінні. Того ж року він став головою Кременчуцької, у 1870 р. – Динабурзької, у 1871 р. – Київської, а в 1874 р. – Воронезької приймальних комісій. З початком російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Мартиніана Іларіоновича відрядили в розпорядження інтенданта діючої армії для призначення корпусним інтендантом, але вже за декілька місяців за станом здоров'я йому дозволили обійняти посаду чиновника для доручень V класу при Польовому інтендантському управлінні, а невдовзі повернули до Головного інтендантського управління. Згодом Цитович-старший був призначений виконувачем обов'язків помічника Київського окружного інтенданта, а через рік таку саму посаду він отримав у Варшаві. У відставку Мартиніан Іларіонович звільнився 4 лютого 1879 р. у чині дійсного статського радника.

Через часті зміни місця служби батька Микола по три роки навчався у Київській прогімназії та Воронезькій гімназії, а два роки – у Першій Київській гімназії. Поведінка учня, відвідування ним уроків, зацікавленість навчанням були відмінними.

Як уже зазначалося, родина Цитовичів часто змінювала місце проживання, через постійні переміщення глави сім'ї на нові місця служби.

Закінчивши Першу Київську гімназію, Микола Цитович за прикладом старшого брата Василя подав документи до Університету Св. Володимира і восени 1879 р. розпочав навчання на юридичному факультеті.

На зламі 70–80-х років XIX ст. юридичний факультет Університету Св. Володимира залишався одним із кращих серед університетів Російської імперії як за добором кадрів, так і за матеріально-технічним забезпеченням. І хоча саме в цей час факультет залишили професори М.Х. Бунге та К.А. Мітюков, їм на зміну прийшли молоді вчені М.Ф. Владимирський-Буданов та Л.М. Казанцев. [] Саме тоді юридичний факультет сформувався як потужний науково-навчальний центр, із стін якого вийшли видатні правники XIX–XX ст. Л.Й. Петражицький, І.О. Покровський, О.О. Грузенберг, О.О. Малиновський, Г.В. Демченко та багато інших. [179, 240-256]

На момент вступу Миколи Цитовича до Університету Св. Володимира деканом юридичного факультету був професор В.Г. Демченко (1831–1914), який викладав цивільне право. Декілька його наукових робіт були присвячені питанням спадщини в російському праві. [185, 28-31] І все ж Василь Григорович проявив себе більше адміністратором, ніж науковцем: зокрема протягом багатьох років, крім деканства, він був суддею університетського суду. До того ж професор став одним із засновників та очільників Київського юридичного товариства. Лектором він був посереднім, проте, згадував О. Грузенберг, «относился к студентам довольно добродушно». [251, 104] А.Ф. Кістяківський свідчив: «Демченко – крайне ограниченных способностей, хотя и человек вполне основательный в круге своих знаний и в круге понятий ему доступных». [80, 34]

Міжнародне право викладав професор В.А. Незабитовський (1824–1883), який після служби в цивільній палаті Київського окружного суду та вчителювання перейшов у 1853 р. до Університету Св. Володимира, де й викладав до кінця життя. [277, 469-476] Сучасник так характеризував його: «В.А. Незабытовский по своим дарованиям, несомненно, был далеко не дюжинным человеком. В природе его горела священная искра того

божественного таланта, который составляет удел немногих избранных. По мощному аналитическому уму, по тонкому научному чутью и вкусу, при редкой скромности и мнительности он резко выделялся как своеобразный тип в русской ученой семье, нередко более претенциозной, чем талантливой». [277, 472]

Він став одним із перших учених Російської імперії, які звернулися до дослідження теорії міжнародного права. Професор створив власне оригінальне вчення про право, розробив нову концепцію юридичної природи території в теорії міжнародного права. «Створена та виплекана В.А. Незабитовським школа міжнародного права, – наголошував академік НАН України Л.В. Губерський, – дотримувалася гуманістично-ліберальних принципів у викладанні та дослідженнях, які тривали в Університеті Св. Володимира аж до початку ХХ століття». [90, 10-112]

Наступником В.А. Незабитовського став О.О. Ейхельман (1854–1943), який спочатку посідав кафедру історії зарубіжного законодавства, а після смерті Василя Андрійовича – кафедру міжнародного права. У роки Визвольних змагань він співробітничав з українськими урядами, був товаришем міністра закордонних справ УНР. Від 1921 р. перебував на еміграції: викладав у Вільному університеті в Празі та Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехо-Словаччина). Його наукові праці з міжнародного права й досі не втратили свого значення і продовжують перевидаватися, наприклад, у другому томі «Науки міжнародного права в Університеті Святого Володимира». [91, 6-222] Крім наукової та професорської праці, Отон Отонович брав участь у підготовці нового Статуту російських університетів, проекту Конституції Російської імперії, розробив проект виборчого закону. Він також був автором проекту Конституції УНР та «Програми для складання зводу законів для звільнення України».

Кримінальне право і судочинство викладав найвідоміший криміналіст Російської імперії того часу О.Ф. Кістяківський (1833–1885). До кола його

наукових інтересів входили проблеми кримінального права і процесу, судочинства, історії права, кримінології, адвокатури, пенітенціарної практики. [203; 136]

Останній ректор Університету Св. Володимира, правник за фахом, Є.В. Спекторський так характеризував наукову спадщину О.Ф. Кістяківського: «Его написанное в духе аболиционизма “Исследование о смертной казни” (1867) получило в русской литературе такое же значение, какое работы Гольцендорфа и Миттермайера в Германии, и в переводе на сербский язык выдержало два издания. Его учебник уголовного права в свое время вместе с курсами профессоров Таганцева и Спасовича считался одним из лучших руководств. Из его школы вышел ряд деятелей, вводивших в жизнь судебные уставы Императора Александра II. Большую ценность для своего времени представляло его исследование «Права, по которым судится малороссийский народ» (1879)». [224, 28]

Один із випускників юридичного факультету згадував: «Благожелательное отношение г. Кистяковского к своим слушателям не обосновывалось на стремлении профессора к популярности, так как скромнее человека, как г. Кистяковский, несмотря на громадность его ученых заслуг, трудно было и найти в среде киевского ученого сословия, и профессор терпеливо работал с нами приватно, исключительно в интересах научной пользы практических лекций для юристов». [118, 579]

Кафедру енциклопедії юридичних і політичних наук очолював М.К. Ренненкампф (1832–1899). [251, 100-103] Він закінчив юридичний факультет Київського університету у 1855 р. із золотою медаллю. Після захисту в 1859 р. магістерської дисертації обійняв посаду ад'юнкта кафедри енциклопедії законодавства Університету Св. Володимира. Упродовж 1859–1862 років перебував у закордонному відрядженні для підготовки до професорського звання. У грудні 1862 р. був призначений екстраординарним професором кафедри законодавства. Після захисту дисертації «Очерки юридической энциклопедии» (1868) отримав ступінь доктора державного права та був

затверджений ординарним професором кафедри юридичної енциклопедії. Від 1869 р. паралельно працював ординарним професором новоствореної кафедри «истории важнейших иностранных законодательств древних и новых». У 1880 р. його перевели на кафедру енциклопедії юридичних і політичних наук.

Підготовлений М. Ренненкампом підручник для студентів «Юридическая энциклопедия» до 1917 р. перевидавався чотири рази. Окремі його частини передруковувалися і в наші часи першому томі «Антології юридичної думки» (К., 2000) та у першому томі «Філософії та енциклопедії права в Університеті Святого Володимира» (К., 2011). Крім того, від 1883 до 1890 р. Микола Карлович обіймав посаду ректора Університету Св. Володимира. [276]

Сучасник згадував, що лекції М. Ренненкампа «были в высшей степени содержательны, причем он имел способность самые отвлеченные мысли облечь в простую, понятную форму и в нескольких словах выразить точно абстрактные мысли. Слушать его было приятно и занимательно. Аудитория его всегда была многочисленна». [217, 101] Однак були й інші відгуки: «... его невысокая нравственность, отсутствие самоуважения, непоколебимая склонность к интригам сводила не нет его талант». [64, 30] Саме ця характеристика засвідчує зміну ставлення до Миколи Карловича після його активного включення у громадське і фінансове життя Києва. [107, XVI-XXXVIII]

Аналізуючи творчий спадок ученого І.С. Гриценко та В.А. Короткий дійшли висновку, що «наукових праць М. Ренненкампа підготував небагато. Проте залюбки писав для газет і журналів, реагуючи на поточні події. Ці публікації мали значний суспільний резонанс і ставали помітним явищем тогочасної журналістики». [107, XXXVII]

Предмет, який пізніше став одним із напрямів досліджень Миколи Цитовича – політичну економію і статистику, викладав Д.І. Піхно (1853–1913). Правознавець і економіст, доктор політичної економії у 1874 р.

закінчив юридичний факультет Університету Св. Володимира і був залишений професорським стипендіатом. 1876 року він захистив магістерську, а у 1888-му – докторську дисертації. Від 1877 р. приват-доцент, у 1885–1902 рр. – екстраординарний професор. Одночасно був членом Київської комісії з дослідження залізничної справи (1879–1880), чиновником з особливих доручень Міністерства фінансів (1878–1907). Впродовж 1878–1907 рр. (з невеликою перервою) редагував газету «Киевлянин», а у 1907–1912 рр. був членом Державної Ради Російської імперії. [266, 207-208]

Д. Піхно опублікував низку новаторських праць з економіки: «Торгово-промышленные стачки» (К., 1885), «Закон спроса и предложения» (1886), «О свободе и протекционизме» (1889), «Основания политической экономии» (1890), у яких заявив про свою прихильність до теорії корисності, або споживчої цінності. Науковець розробляв також питання про співвідношення протекціоналізму і свободи міжнародної торгівлі. [178, 175]

Відомий український діяч Максим Славінський, який був студентом Дмитра Івановича, згадував про нього так: «Професор він був добрий і в методах навчання досить винахідливий. Знаю хоч би, як він поборював на своїх семінарах тенденції марксизму, що на той час, щоправда, досить слабо, але починали вже просочуватись і до київських університетів. Теорію Маркса він викладав [...] не погоджуючись з нею, але придушував усі “за” й усі “проти” цілком об’єктивним способом. А на семінарах примушував студентів писати реферати на основні тези марксистського вчення, з обов’язковим студіюванням “Капіталу” Маркса й цілої відповідної економічної літератури. Студент, таким чином, міг добре ознайомитися з предметом і сам перевірити вартість згаданих вище тез...». [221, 313]

Д. Піхно став чи не єдиним професором Київського університету, якому М. Цитович присвятив окрему публікацію. У ній він назвав свого колишнього викладача, а потім колегу ученим з ясним і незалежним розумом, позбавленим будь-якого доктринерства, людиною здатною

формувати свої погляди і переконання із навколишньої дійсності, відгукуючись на її актуальні потреби. [110, 34]

Отже, саме на лекціях В. Демченка, В. Незабитовського, О. Ейхельмана, О. Кістяківського, М. Ренненкампа, Д. Піхна та А. Антоновича (про якого йшлося у попередньому розділі) формувалися світогляд та наукові інтереси Миколи Цитовича. Внесок цих особистостей у науку був нерівноцінним, але кожен з них залишив особливий слід у науковій біографії київського поліцейста.

Чотирирічні студії в царині права М. Цитович завершив вельми успішно. На «задовільно» було оцінено лише його знання з богослов'я (догматичного і морального), церковного законодавства і французької мови. «Добре» отримав із фінансового права, іноземного державного права, міжнародного права та судової медицини. Всі інші предмети: юридичну енциклопедію, політичну економію, статистику, римське право, історію руського права, російське державне право, цивільне право й судочинство, кримінальне право й судочинство, поліцейське право, історію філософії права, історію найважливіших іноземних законодавств – Цитович опанував на «відмінно». Ґрунтовність своїх знань він підтвердив на випускних іспитах. З огляду на це Рада Університету 31 травня 1883 р. затвердила його у ступені кандидата юридичних наук «со всеми правами и преимуществами». [1, 23]

Перед випускниками юридичного факультету було декілька шляхів працевлаштування: розпочати кар'єру державного чиновника (службовця), відкрити приватну практику чи продовжити наукові дослідження в університеті. Микола Мартиніанович вибрав останній варіант і тим визначив свою долю. 20 жовтня 1883 р. Рада університету, підтримавши клопотання юридичного факультету, вирішила: «Баллотировать в следующем заседании Совета кандидата юридических наук Николая Цитовича для избрания его стипендиатом для приготовления к профессорскому званию по кафедре полицейского права сроком на один год». [59, 134] 4 листопада більшістю голосів: М. Цитовича визнали гідним для підготовки до викладацької

кар'єри. Хоча Цитовича зарахували стипендіатом кафедри поліцейського права, але перші власні дослідження він проводив по кафедрі політичної економії та статистики.

Вже за півроку, а саме 24 квітня 1884 р., науковець звернувся до ректора з проханням зробити розпорядження про розгляд його роботи «Кустарная промышленность в России», поданої на здобуття звання приват-доцента по кафедрі політичної економії та статистики. [1, 1] До заяви додавалися 12 екземплярів роботи. На звернення ректора щодо заяви Цитовича декан В.Г. Демченко відповів 21 травня. Він повідомив, що юридичний факультет призначив на 24 травня публічне засідання, на якому стипендіат захищатиме дану дисертацію. Оponentами від юридичного факультету призначили ординарного професора фінансового права Г.Д. Сидоренка і екстраординарного професора поліцейського права А.Я. Антоновича. [1, 3] Захист пройшов успішно. Нагадаємо, що відповідно до вимог загальноросійського університетського Статуту 1863 р. претендент на посаду приват-доцента повинен був захистити дисертацію та прочитати дві пробні лекції. Тема першої обиралася пошукачем, а другої визначалася факультетом.

Виголошення першої лекції на тему «О движении народонаселения» було призначено Цитовичу на 25 травня, тобто одразу після захисту. [1, 6] Друга лекція на тему «Учение экономистов о заработной плате» була виголошена Цитовичем 30 травня. [1. 11-11 зв.] Після цього декан факультету В.Г. Демченко повідомив Раду університету, що юридичний факультет визнав дисертацію, публічний її захист та обидві пробні лекції цілком задовільними і ухвалив рекомендувати М.М. Цитовича для затвердження у званні приват-доцента. [1, 19] Згідно з чинною процедурою Рада університету, підтримавши ухвалу юридичного факультету, 5 червня подала клопотання попечителеві Київського навчального округу С.П. Голубцову. [1, 20] Останній не зволікав із відповіддю і повідомив Раду

університету про затвердження Цитовича у званні приват-доцента із предметів політекономії та статистики. [1, 24]

Однак Миколі Мартиніановичу не вдалося розпочати викладання у новому званні протягом зимового семестру 1884/85 навчального року. Причиною стало запровадження нового університетського Статуту, що вступив у дію 23 серпня 1884 р. Згідно з його нормами Цитович не міг користуватися правами приват-доцента, оскільки не відповідав умовам, які вимагалися для такого звання, а саме: на той час не минуло трьох років від закінчення ним університетського курсу і він не витримав іспитів на ступінь магістра. Тому молодий дослідник поринув у підготовку до магістерських іспитів і в листопаді 1885 р. успішно склав їх. Отже, одна з вимог Статуту була виконана. Інша – щодо трирічного терміну після закінчення університету – могла бути реалізована тільки у травні 1886 р. [2, 1]

Необхідність введення Цитовича до професорсько-викладацького складу була продиктована суто практичним інтересом: на той момент кафедра політичної економії та статистики залишалася вакантною і необхідно було знайти викладача і доручити йому читання дисциплін за профілем кафедри. На думку представників юридичного факультету, вимогам, необхідним для викладання, цілком відповідав Цитович, який вже «довів свої наукові устремління, здібність і підготовку до викладацької діяльності». [2, 1 зв.] З огляду на це факультет на засіданні 20 лютого 1886 р. ухвалив два рішення з цього питання: 1) клопотатися про затвердження магістранта Миколи Цитовича у званні приват-доцента з предметів політекономії та статистики по виповненню у травні 1886 р. трьох років після закінчення ним Університету Св. Володимира; і 2) внести в огляд викладання і розклад лекцій на майбутнє півріччя курс політекономії і статистики. Далі все відбувалося за ustalеним бюрократичним ритуалом, аж доки попечитель С.П. Голубцов 28 травня дозволив зарахувати магістранта Цитовича до складу приват-доцентів Університету Св. Володимира з предметів політичної економії та статистики. [2, 8]

Розпочавши науково-педагогічну кар'єру в університеті, М. Цитович успішно захистив магістерську дисертацію «Обзор ученых о предпринимательской прибыли». Робота являла собою критичний огляд зазначених учень і одночасно спробу подальшої розробки теорії цієї галузі. [117] Молодому науковцю вдалося максимально повно розкрити сутність існуючих економічних учень і вичерпно подати всю наявну літературу про підприємницький прибуток. Аналіз окремих положень цієї праці свідчить про те, що вони мали новаторський характер і, як вважають українські економісти, «були піонерними у світовій економічній думці». [252, 33] Варто наголосити, що означена проблема розглядалася у працях інших вітчизняних учених-економістів, які досить ґрунтовно дослідили суть, функції та інші питання підприємницького прибутку. Проте праця М. Цитовича «відрізнялася системністю і глибиною аналізу, що робить її самобутньою у царині економічної літератури кінця ХІХ століття», [252. 34] а її творця – фундатором теорії підприємницького прибутку.

Рецензувати магістерську дисертацію М.М. Цитовича юридичний факультет доручив одному з найдосвідченіших професорів – Д. Піхну, який досить зважено підійшов до справи, відзначивши як позитивні моменти роботи, так і її недоліки. [96] Найціннішою частиною дисертації рецензент вважав критичний огляд учень про підприємницький прибуток, оскільки саме тув Микола Мартиніанович показав своє вміння вирішувати складні теоретичні питання. До недоліків Д. Піхно відносив розпорошеність зауважень автора та повтори, які стали наслідком обраної ним системи викладу. Свою рецензію Дмитро Іванович завершив словами: «Вследствие указанных выше достоинств исследования кандидата прав Николая Цытовича я нахожу его вполне удовлетворительным в качестве диссертации для получения степени магистра политической экономии». [96, 18] До позитивного відгуку рецензента приєдналися інші члени юридичного факультету і під час публічного захисту дисертації 31 травня 1889 р. Миколу Мартиніановича визнали гідним ступеня магістра.

2.2. Наукова школа професора А. Вагнера та її роль у розвитку наукових проглядів М.М. Цитовича.

Важливим елементом підготовки майбутніх викладачів для університетів Російської імперії було закордонне стажування. Воно передбачало ознайомлення із останніми науковими досягненнями європейських дослідників, відвідування лекцій та семінарів провідних професорів кращих університетів, працю в лабораторіях під керівництвом досвідчених фахівців, пошук, систематизацію і аналіз матеріалів, необхідних для написання дисертаційних робіт. Переважна більшість професорів вищих навчальних закладів Російської імперії, особливо університетів, у різні періоди перебували у закордонних відрядженнях терміном від одного до чотирьох років.

М.М. Цитович не став винятком із загального правила. Ще навесні 1888 р. він звернувся до юридичного факультету Університету Св. Володимира, із проханням клопотатися про його відрядження за кордон на два роки для удосконалення «в науках с целью приобретения высшей ученой степени и затем посвящения себя университетскому преподаванию экономических предметов». [3, 1] За час викладацької діяльності у стінах університету молодий учений цілком виправдав сподівання факультету «солидным научным характером своего преподавания, даром изложения и особенно ревностью к делу». [3, 1] Тому юридичний факультет вирішив надати перспективному приват-доценту можливість стажування «при университетах, особенно германских, согласно прилагаемой при сем инструкции, составленной для него факультетом». [3, 1 зв.] В.Г. Демченко запевняв вище керівництво в тому, що це відрядження не призведе до ускладнень у викладанні дисциплін політичної економії та статистики, оскільки факультет сподівався на швидке заміщення означеної кафедри новим штатним викладачем; до того ж факультет мав нагальну потребу «в завершении научной подготовки г. Цытовича за границей к профессорскому

званню ввиду имеющихся в факультете вакантных кафедр по экономическим предметам». [3, 1 зв.]

Утримання відрядженого за кордон дослідника передбачалося за рахунок коштів, асигнованих Міністерством народної освіти. Отже, саме фінансовий бік питання виявився на деякий час найбільшою проблемою, що призвела до тривалого листування між Університетом Св. Володимира, попечителем Київського навчального округу та Міністерством народної освіти.

Відтак справа відрядження М.М. Цитовича у закордонне відрядження розтягнулася на декілька місяців. Проте нарешті її вдалося залагодити: Микола Мартиніанович не лише отримав дозвіл на закордонне наукове відрядження від травня 1889 р. до травня 1891 р., а й і належне матеріальне забезпечення.

М.М. Цитович вирушив до університетських центрів Західної Європи. Його перебування і заняття за кордоном регулювалися спеціальною інструкцією, складеною юридичним факультетом і погодженою з відповідним Департаментом Міністерства народної освіти. Згідно з нею на час закордонного відрядження перед Миколою Мартиніановичем ставилися два головні завдання: «во 1-х, освоиться с преподаванием политической экономии, статистики и финансового права в известнейших заграничных университетах, причем особенно обратит внимание на практические занятия по этим предметам и на устройство семинарий по ним у известнейших профессоров, и, во 2-х, изучит организацию административной статистики в Германии, Франции и Бельгии». [3, 12]

Для виконання першого завдання М. Цитовичу рекомендувалося відвідати: у Берлінському університеті – лекції професорів Адольфа Вагнера й Густава Шмоллера разом із семінарськими заняттями останнього; в Гайдельберзькому університеті – лекції та практичні заняття професора Кона; в Тюбінгенському університеті – лекції та практичні заняття професорів Фрідріха Ноймана та Густава-Фрідріха Шонберга; в

Ляйпцізькому університеті – лекції професора Вільгельма Рошера; у Страсбурзькому університеті – лекції та практичні заняття професора Brentano; у Віденському університеті – лекції професора Карла Менгера; у Парижі – лекції професора Кавеза. Щоб виконати друге завдання, поставлене факультетом, стажеру слід було насамперед безпосередньо ознайомитися з діяльністю статистичних бюро. Особлива увага зверталася як на центральні інституції (Статистичне бюро Німецької імперії, Пруське та Бельгійське статистичні бюро), так і на тих, хто завідував окремими галузями адміністративної статистики. Про хід своїх занять за кордоном М. Цитович був зобов'язаний наприкінці кожного півріччя звітувати Міністерству народної освіти. [3, 12 зв.]

Нам не вдалося виявити в київських архівах усіх звітних матеріалів, які направляв молодий приват-доцент на адресу Університету Св. Володимира за весь час закордонного відрядження. Але навіть наявних документів достатньо, щоб відтворити загальну атмосферу стажування у провідних професорів Європи.

Перший рік свого відрядження, який закінчувався у травні 1890 р., М. Цитович провів у Берліні з огляду на те, що професор Адольф Вагнер, «читавший в прошлом семестре только специальную часть политической экономии, в этом семестре должен был читать два весьма интересных курса: общую часть политической экономии и курс финансового права. Для меня, – писал у своєму звіті Микола Мартиніанович, – было бы большой потерей, если бы я упустил случай выслушать эти курсы именно в изложении проф. Вагнера, который, несмотря на некоторые его недостатки, все-таки должен быть признан самым выдающимся из современных немецких экономистов».

[23, 3]

Відомий німецький економіст Адольф-Генріх-Готгільф Вагнер народився 1835 року в Ерлангені. Освіту здобув у Геттінгенському і Гайдельберзькому університетах. Деякий час був викладачем політичної економії у навчальних закладах Німеччини та Австрії. У 1865 р. був

запрошений на кафедру статистики Дерптського університету. Від 1868 р. читав лекції з різних галузей державних (камеральних) наук у Фрайбурзі, аж доки у 1870 р. посів кафедру в Берлінському університеті. [262, 340-341]

У своїх численних працях, присвячених різним галузям політичної економії, А. Вагнер виступав прихильником так званого державного і християнського соціалізму, «разделя лишь отчасти воззрения новейших представителей исторической школы и определяя свое собственное термином: социально-правовое». [262, 340] Українські науковці зараховують А. Вагнера до першої хвилі нової історичної школи разом з Г. Шмоллером та Л. Brentano. Ці вчені «поставили перед собою завдання, поглибивши та розвинувши історичний метод, дослідити на його основі господарські явища і процеси з метою вирішення практичних проблем формування економічної політики, адекватної реаліям економічного розвитку нації». [177, 410]

Найважливішим доробком А. Вагнера стали численні підручники з політичної економії, які викликали гостру полеміку навколо своїх теоретичних засад. Участь у цій дискусії взяв і К. Маркс, чий погляд не одноразово критикував А. Вагнер. Праця Маркса «Критичні уваги на книгу А. Вагнера» є прискіпливим розглядом дослідження останнього під назвою «Загальна або теоретична національна економія». К. Маркс обстоював власну теорію вартості, аналізуючи співвідношення між споживчою вартістю і вартістю; вартістю і міноюю вартістю; роль споживчої вартості в політичній економії. Він розглядав питання про конкретну і абстрактну працю, співвідношення між логічним та історичним, між обміном і правом. Його застереження загалом були скеровані проти соціального методу Вагнера, зокрема проти соціально-правової концепції німецького економіста. [86]

Російською мовою твори А. Вагнера перекладалися набагато рідше, ніж праці інших представників нової історичної школи. Найбільша за обсягом перекладена робота побачила світ у друкарні Університету Св. Володимира в 1871 р. і називалася «Русские бумажные деньги. Исследование народно-экономическое и финансовое с приложением проекта восстановления

металлического обращения». Вона з'явилася завдяки Миколі Християновичу Бунге – одному з найяскравіших представників київської школи поліцейського права, який виступав перекладачем цієї праці.

У своїй передмові до книги М. Бунге не лише дав їй стислу характеристику, а й і продемонстрував власне бачення поглядів А. Вагнера. «Вагнер, – писав він, – принадлежит бесспорно к школе, основанной Туком и Ньюмарчем, авторами образцовой “Истории цен”. Одна эта школа имеет будущность, потому что она позволяет писателю стать выше увлечений минуты, легкомысленного отношения к прошедшему, огульного порицания или восхваления современного. Самые ошибки в теоретических воззрениях писателей этой школы не лишают значения их труды, представляющие богатое и правильно разработанное собрание наблюдателей и фактов. Историко-статистические исследования всегда составляют действительный научный вклад, а приемы, употребленные писателем для открытия истины, нередко содержат в себе полезные указания как следует работать для того, чтобы работа не пропала даром». [150, XI] Саме через призму характеристик М. Бунге, очевидно, спочатку побачив А. Вагнера і київський студент-правник М.М. Цитович.

Крім названої праці А. Вагнера, російською мовою побачила світ його брошура «О научном мышлении и популяризации в науке», [149] у якій ішлося про особливості наукового та бажаність самостійного мислення. Автор стверджував: «Ввиду того, что занятие наукой постоянно требует самостоятельной умственной работы, оно не является детской забавой даже для тех, которые хотят познакомиться с наукой лишь в общих чертах. А к самостоятельному мышлению нужно приучить себя. Нет ничего труднее, как производить анализ над любыми представлениями, не говоря уже о том, что работа эта бывает далеко не всегда удачна. Но кто имеет серьезное желание совершить ее, тот сделал значительный шаг вперед. Ведь из этого факта следует, что он начал сомневаться, сомнение же порождает мысль». [149, 14]

Акцентування уваги на цій невеличкій книжечці зовсім не випадкове. У ній автор оприлюднює власні світоглядні принципи, якими він керувався упродовж свого життя. Ось хіба один із них: «Лишь разумное научное мышление способствует нашему освобождению от гнета произвольных противоречивых положений, от плена суеверий и всех его последствий, подчас ужасных, недостойных человека; учит нас понимать людей и производит оценку их поступков с точки зрения естественной, закономерной связи; развивает в нас терпение, способность понимать индивидуальные особенности отдельных лиц и дает нам в руки средства, более способствующие устранению ошибок, чем мы имели в абстрактных, подчас бессмысленных и противоречивых положениях». [149, 36] Ці слова можна вважати ключовими для розуміння світоглядних засад німецького ученого.

В деяких енциклопедичних статтях стверджується, що якийсь час А. Вагнер був близький до імперського канцлера Отто Бісмарка. Як член Пруської палати депутатів учений підтримав один із найулюбленіших проектів канцлера – введення казенної тютюнової монополії. [262, 341] Проте сам Бісмарк у мемуарах жодного разу не згадує прізвища свого «соратника». [40; 41] Не фігурує воно і в наукових біографіях «залізного» канцлера. [244; 242]

Але повернімося до закордонного відрядження М. Цитовича. Зимовий семестр у Берлінському університеті тривав від 16 жовтня 1889 р. до 15 березня 1890 р. У цей період, за свідченнями Миколи Мартиніановича, там викладалися такі предмети, що входили до спеціалізації київського науковця: 1) професор А. Вагнер викладав: а) загальну, або теоретичну, частину політичної економії (4 години на тиждень); в) науку про фінанси (4 години на тиждень); с) про свободу і власність з народногосподарської точки зору (одна година на тиждень публічно і безкоштовно);

2) професор Г. Шмоллер викладав: а) практичну частину політичної економії, або народногосподарську політику (4 години на тиждень); в) історію торгівлі (одна година на тиждень публічно і безкоштовно);

3) професор Мейцен викладав: а) теорію і техніку статистики (дві години на тиждень); в) аграрну історію германців, кельтів і слов'ян; с) технологію в її стосунки до політичної економії та господарської статистики (дві години на тиждень);

4) професор Бек викладав статистику народонаселення (2 години на тиждень).

Окрім цього професори Шмоллер і Бек проводили практичні заняття для студентів: перший – з політичної економії, другий – зі статистики. [23, 3 зв.]

Найбільше приваблювали М.М. Цитовича лекційні курси професора Адольфа Вагнера. Тому саме їх детальній характеристиці він приділяв чільне місце у своєму звіті. Перший з курсів складався зі вступу та двох головних частин. «Во вступлении, – наголошував київський приват-доцент, – проф. Вагнер указал на значение политической экономии как предмета общего образования и на специальное значение ее для лиц, посвятивших себя изучению юриспруденции, и затем перешел к обзору экономической литературы в историческом порядке». [23, 3 зв.] Одразу стає помітним, що німецький учений розглядав політекономічні питання у взаємозв'язку з проблемами юриспруденції. Тобто його лекційний курс охоплював усі найважливіші проблеми поліцейського права – вже колишнього для тогочасної німецької науки.

Перша частина курсу відводилася для викладу основних економічних термінів; вчення про народонаселення та організацію народного господарства; вчення про методи в політичній економії. Друга частина своєю чергою поділялася на чотири відділи і містила вчення про виробництво, розподіл, обмін і знаряддя обміну та вчення про споживання благ. [23, 3 зв.-4]

У лекціях курсу «про свободу і власність», так само як і в огляді економічної літератури, Вагнер мав можливість «наиболее ясно и определенно высказать свои взгляды на задачи политической экономии и определить свое отношение к другим экономическим школам, в особенности же свое отношение к научному социализму». [23, 4] Саме цей аспект курсу світила німецької науки найбільше зацікавив стажера з Російської імперії, де подібні питання були актуальними на той час, але не могли обговорюватись у повному обсязі.

На противагу деяким представникам нової історичної школи, які вважали майже безкорисним доробок Адама Сміта, Мальтуса і Рікардо, професор Вагнер настійливо рекомендував своїм слухачам вдумливе студювання їхніх творів. Особливо високо він ставив А. Сміта. За словами київського приват-доцента, Вагнер одного разу заявив: «тот, кто не изучил основательно книги Смита, не может даже, по моему мнению, претендовать на звание экономиста». [23, 4 зв.]

Перелічивши і коротко схарактеризувавши послідовників Сміта в Англії та Франції, професор Вагнер переходив до історичного огляду німецької економічної літератури, яка у своєму подальшому розвитку була реакцією на однобічність школи А. Сміта. Історію німецької економічної літератури, яка породила марксизм і першою ж почала його спростовувати, на думку берлінського професора, слід поділяти на чотири періоди: «1) період камеральної науки; 2) період впливу фізіократів і англійської літератури; 3) період пробудження самостійного напрямку; 4) період кризи німецької економічної літератури під впливом ідей соціалізму». [23, 4 зв.-5] Саме в останньому періоді німецька економічна наука перебувала в кінці 1880-х – на початку 1890-х років, тобто під час закордонного відрядження М. Цитовича. Разом із тим А. Вагнер вважав «социалистическую критику сильно преувеличенною, а социалистические проекты он прямо называет утопическими. Но, по его мнению, в учениях социалистов все-таки остается некоторое зерно истины, отыскание которого и извлечение из него

дальнейших выводов проф. Вагнер считает задачей современной экономической науки и, в частности, задачей собственной ученой деятельности». [23, 5 зв.]

Аналізуючи курс А. Вагнера «про свободу і власність», Микола Мартиніанович як правник підмітив, що професор указував на залежність, що існувала між розвитком народного господарства і правовими нормами, що регулюють особисту свободу і приватну власність. Конкретний стан народного господарства до певної межі визначається вказаними нормами. Але, на думку Вагнера, «в свою очередь, развитие народнохозяйственной техники оказывает влияние на правовые нормы, определяющие личную свободу и частную собственность». [23, 6 зв.] Таким чином у цих правових нормах не було нічого абсолютного. Той стан правових норм, що регулював обмін, який існував на той час у цивілізованих народів, – тобто повна (в усякому разі формальна) особиста свобода, всебічна (за змістом і обсягом) приватна власність, майже не обмежене право договорів, майже нічим не обмежене спадкове право і повне визнання колись набутих майнових прав, – усе все це, з погляду професора було «продуктом потребности свободного обмена в прогрессирующем народном хозяйстве». [23, 7]

Стосовно особистої свободи А. Вагнер указував, що у виникненні рабства, пом'якшенні його форми і, нарешті, в його скасуванні важливу роль відіграли економічні причини. У зв'язку з цим він визнавав безумовну необхідність особистої свободи для успіхів народного господарства. Але особиста свобода була лише формальним принципом, соціальна і господарська дія якого повністю залежала від змісту і обсягу, наданого йому позитивним правом. Подібно до того як несвобода не була чимось незмінним за своїм змістом і обсягом, але змінювалася залежно від стану народного господарства і позитивного права (наприклад, рабство, кріпосний стан тощо), так само і свобода не була постійною. Іншими словами, «свобода есть не аксиома, а проблема. История показывает, что личная свобода всегда подвергалась известным ограничениям в видах общественного интереса».

[23, 7] І лише з кінця XVIII ст. людина звільнилася від обмежень із боку станів, цехів і т. д. завдяки по-перше вченням філософів про природні недоторканні права людини, а по-друге – появі й утвердженню учень фізіократів і А. Сміта.

Аби з'ясувати питання, наскільки вимоги безумовної особистої свободи можуть бути виправдані, А. Вагнер розглядає кожен з вимог, похідну від особистої свободи, себто вільного проживання, еміграції, підписання договорів і вибору занять. У результаті всебічного аналізу він доходив висновку, що визнання усіх цих прав, без будь-яких обмежень і уточнень, становило загрозу з точки зору суспільного інтересу. Принцип особистої свободи, на його думку, у той час не міг бути прийнятий у повному обсязі, оскільки інший принцип – принцип суспільного інтересу – вимагав обмеження першого у багатьох складових. Наприклад, повну і безумовну рівність у правовому сенсі не можна було допускати через відмінності статі, віку, освіти, почасти національності, соціального становища і т. д. Щодо шлюбів, як і деяких інших питань, також мають допускатися обмеження через небезпеку швидкого зростання населення. Причому німецький професор наполягав на тому, аби «все подобные исключения делались лишь после тщательной оценки обстоятельств, представляющихся в каждом конкретном случае». [23, 7 зв.]

М. М. Цитович вважав, що з поглядами берлінського професора у цьому питанні слід погодитися. Водночас він підкреслював, що так само варто погодитися і з тим, що для доказів подібних обмежень не було настійної необхідності звертатися до соціалістичних теорій, адже соціалісти пропонували незрівнянно більше обмежень особистої свободи. В їхніх проектах суспільних перетворень індивідуальна особистість не просто обмежується в суспільних інтересах, а й «подавляется, что и составляет характеристическую черту социализма» [23, 7 зв.]

Вивчаючи питання приватної власності, А. Вагнер робить оригінальні висновки. Він послідовно розглядає різноманітні теорії власності: «теорию

завладання; теорію, основанийую собствениость на труде; теоріи, выводящие собствениость из сущности и понятия человеческой личности, и наконец, теоріи, которые отказываются искать оснований собствениости в человеческой личности или в требованиях справедливости и видят в собствениости только институт положительного права». [23, 7 зв.] На його думку, тільки теорії останнього типу відповідають істинній суті інституту власності. Але позитивне законодавство, створюючи цей інститут, не повинне було діяти на підставі звичайнісінького свавілля. Воно мало брати до уваги моральні ідеї, думки народу і прискіпливо виважені міркування доцільності.

Досліджуючи далі теоретичні аспекти цього актуального на той час у науковому середовищі питання, німецький учений указує на необхідність розрізняти види власності: власність на засоби виробництва і власність на предмети вжитку, власність на рухоме і нерухоме майно, а в останньому випадку – власність на земельні ділянки, призначені для землеробства, лісництва, для видобутку корисних копалин та власність на міські земельні ділянки. Дослідник вважав необхідним розрізняти велику і дрібну земельну власність. Питання про власність, на його думку, має вирішуватися не загалом, а окремо, стосовно кожного із згаданих видів власності. При цьому «необходимо принимать во внимание все конкретные обстоятельства и тщательно взвешивать все соображения, говорящие за уничтожение известного вида частной собственности или против такого уничтожения» [23, 8]

А. Вагнер був переконаний в тому, що капітал має перебувати у приватній власності, оскільки лише там він «может образоваться в достаточном количестве, возрастет и находит целесообразное приложение к производству». [28, 8] Професор критикував соціалістичну (Марксову) теорію утворення капіталу, хоча й не відкидав, що капіталісти у багатьох випадках утримують у вигляді прибутку те, що належить робітникам як заробітна платня. Щодо права власності на землю, необхідну для

сільськогосподарського виробництва, то вчений вважав наявність дрібної приватної земельної власності вельми бажаною. Велика ж земельна власність, на його думку, з точки зору суспільного інтересу лише в окремих випадках могла становити йому загрозу.

Іншими були висновки професора Вагнера стосовно міської земельної власності. Неприйнятні наслідки спекуляції забудованими і незабудованими земельними ділянками, дорожнеча і поганий стан житла у великих містах, залежність квартирантів від домовласників і необґрунтовані прибутки, які отримували домовласники при швидкому зростанні цін на земельні ділянки, – цих причин він вважав достатньо, аби підтримати експропріацію міського нерухомого майна. Причому незабудовані та забудовані земельні ділянки мали викупити залежно від обставин або держава, або міські громади. Але тогочасні умови робили експропріацію міської нерухомості нездійсненною мрією, оскільки «она встречается теперь еще слишком мало сочувствия со стороны общества». [23, 8 зв.]

З приводу інших видів власності, як, наприклад, пов'язаної з видобутком корисних копалин, А. Вагнер не бачив причин, які б заважали існуванню приватної власності на рівних правах із державною. Щодо власності на ліси він висловлювався за якомога більше розширення суспільної власності. І лише стосовно шляхів сполучення принципово виступав за недопустимість приватної власності, хоча і в цьому випадку вказував на необхідність прискіпливого розгляду кожного конкретного випадку. [23, 8 зв.]

З інститутом приватної власності тісно пов'язаний інститут спадкового права. На думку А. Вагнера спадкове право мало дві функції: моральну (підтримка сімейного союзу) і економічну (заохочення до накопичення капіталів). Через це його слід було зберегти, але лише настільки, наскільки це необхідно для виконання вказаних функцій. Учений навіть допускав, що «может быть уничтожено в пользу государства наследование без завещания в

дальних степенях родства, т. к. здесь не может быть речи ни о поддержании семейного союза, ни о поощрении к накоплению». [23, 9]

Певний зв'язок із наведеними інститутами мали погляди професора Берлінського університету на податкову систему, котра, як він вважав, мала бути одним із засобів «соціальної політики, іменно одним из средств для уменьшения неравенства и несправедливости в распределении богатств». [23, 9] Для досягнення цього він рекомендував, з одного боку, прогресивний подохідний податок, а з іншого – збільшення оподаткування так званих «фундованных доходов и доходов конъюнктурных, т. е. основанных не на хозяйственных заслугах, а на простом изменении ценности». [23, 9] Але в окреслених випадках А. Вагнер не йшов далі того, що вже досягнули деякі європейські держави або що вважали за доцільне деякі теоретики.

З усіх зазначених вище обмежень приватної власності лише одне, як підкреслював київський приват-доцент, можна було назвати надто сміливим, навіть утопічним, а тому близьким до проектів соціалістів. Це відміна частини міської приватної власності. М. Цитович наголошував, що для вирішення міських проблем не обов'язково вдаватися до такого ризикованого заходу: адже у розпорядженні як держави, так і міської громади є дієві інструменти не лише контролю над ситуацією, а й і суттєвого її покращення.

Стажера з Києва обурювало те, що в європейській економічній літературі часто-густо зловживали термінами «соціалізм», «соціалістичний». Соціалізмом називали будь-яку протилежність індивідуалізму. Все, що в господарському економічному житті відбувалося не на підставі приватногосподарського принципу, будь-яка державна підтримка називалася соціалістичним актом. Цю назву навішували і в тих випадках, коли держава чи громада надавали окремим своїм членам якісь послуги, не вимагаючи соціальної винагороди. На думку М. Цитовича, «такое расширение понятия социализма неправильно, и потому указанное применение терминов “социализм” и “социалистический” не может быть допущено, тем более что оно может повлечь за собою дальнейшие неправильные выводы». [23, 10 зв.]

Аналіз київським стажером лекційного курсу з фінансового права авторитетного берлінського професора засвідчує самостійність і неординарність мислення дозволяє говорити про високий фаховий рівень молодого вченого, який розпочав свій власний шлях у науці. Зокрема, розглядаючи систему оподаткування, М. Цитович висловлює таку оригінальну тезу: «Так как платежная способность растет в большей пропорции, чем возрастают размеры имущества или дохода, то и обложение, чтобы соответствовать платежной способности, должно быть не пропорциональным, а прогрессивным. Эти доводы в пользу прогрессивного обложения кажутся мне более справедливыми, чем те, которые приводит проф. Вагнер». [23, 11 зв.]

На завершення свого звіту Микола Мартиніанович порівнює стиль викладання А. Вагнера з іншими німецькими ученими, слухати яких йому довелося. Так, «манера изложения лекций у проф. Вагнера значительно отличается от манеры проф. Шмоллера [...]. Проф. Вагнер очень редко прибегает к диктанту, по большей части только тогда, когда он дает определения различных понятий. Равным образом он не дает студентам никаких печатных или литографированных конспектов, так что его слушатели для приготовления к экзаменам должны иметь дело непосредственно с печатными руководствами». [23, 13]

На противагу Шмоллеру професор Вагнер викладав матеріал дуже стисло і не застосовував жодних ораторських прийомів. Через це кожна його лекція була по суті сухим, але корисним конспектом. Стажер зазначав, що німецькі професори мали менше часу для викладу матеріалу, ніж професори російських університетів, оскільки на повний лекційний курс їм відводилося зазвичай не два семестри, як в Російській імперії, а один. Аби вкластися у цей проміжок часу, лектори або відбирали найважливіші частини курсу і викладали їх детально, а для опрацювання іншого матеріалу давали студентам конспекти лекцій чи диктували їхній головний зміст, або викладали основні положення наукової дисципліни рівномірно, але дуже

коротко. Перший спосіб використовували Шмоллер і Нойман, другий – Вагнер і Шонберг. Перший спосіб мав ту перевагу, що при детальному викладі засадничих принципів наукової дисципліни слухачі «легче можуть быть заинтересованы и лучше усваивают себе, так сказать, дух и направление науки». [23, 13]

2.3. Наукові погляди представників німецьких наукових шкіл (Г. Шмоллер, А. Мейцен та ін.) та їх вплив на розвиток М.М. Цитовича, як науковця.

Другим у звіті М.М. Цитовича про закордонне відрядження характеризується лекційний курс професора Берлінського університету Густава Шмоллера. Увага, приділена цьому вченому, значно менша, ніж до Адольфа Вагнера, що красномовно засвідчує пріоритети Миколи Мартиніановича.

Знаний німецький учений Г. Шмоллер, на думку М.Х. Бунге, був «действительным основателем новой историко-статистической школы». [47] Він народився 1838 року в Гейльбронні, університетську освіту отримав у Тюбінгені і вже на початку 1860-х років вступив на наукову стежу. У 1864 р. посів кафедру в університеті Галле, 1872 року перейшов до Страсбурзького, а від 1882-го р. працював професором Берлінського університету. Перша його наукова праця з'явилася у 1862 р. і була присвячена французькому торговому договору. Нею учений розпочав свою блискучу наукову кар'єру.

Професор О. Мануйлов, автор ґрунтовної вступної статті до російськомовного видання праці берлінського професора під назвою «Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и ее методы...», вважав, що «по своему научному направлению Шмоллер – последователь исторической школы, основателями которой были Рошер, Гильдебранд и Книс. Его связывает с этими экономистами и другими представителями

тогоже направления в Германии прежде всего отрицательное отношение к абстрактной экономии Смита и Рикардо». [123]

Впродовж 70–80-х років XIX ст. у Німеччині сформувалася так звана нова, або молода, історична школа. Вона стала наступницею старої історичної школи, об'єднавши нове покоління дослідників, які прагнули розвинути історичний метод та застосувати його до аналізу сучасних економічних процесів. Нові явища суспільного життя породжували нові проблеми, які, на думку молодих науковців, не могли бути вирішені з позицій класичної політичної економії та маржиналізму, а потребували неортодоксального підходу.

Сам Г. Шмоллер охарактеризував своє завдання так: «Я пытался в одно и то же время быть и экономистом, и историком. Я видел всегда перед собой цель совершить и закончить то, что Гильдебранд, Книс и Рошер пытались осуществить в германской национальной экономии: именно освободить совершенно эту науку от догматики или от англо-французской унитарной философии и поставить ее физиологически и исторически глубже на твердой почве». [48, 196] Разом із прихильниками історичного напрямку берлінський професор стояв на строго реалістичному ґрунті. В основі його наукового світогляду лежало глибоке переконання у тому, що закони політичної економії мають бути результатом всебічного вивчення господарського побуту, його історії та психологічного підґрунтя.

Поділяючи загальні принципи представників історичної школи, Г. Шмоллер посідав серед її прихильників особливе місце як очільник так званого етичного напрямку та один із найактивніших адептів історико-статистичного методу в політичній економії. Його наукові роботи спрямовані, як правило, у два річища: етико-психологічних та історичних досліджень. [123, II-III]

Власні погляди на значення етичної складової господарських явищ професор Шмоллер виклав в одному з ранніх наукових творів – полемічній книзі, направленій проти професора Трейтчке, що побачила світ у 1875 р. і

називалася «Про деякі основні питання права і господарства». На думку дослідника, господарська організація кожного народу «находить себе выражение в его этических правилах, хозяйственных навыках, нравах и праве; поэтому каждое явление народнохозяйственной жизни представляется явлением этическим». [123, III]

Для Шмоллера кожне питання виробництва, обміну чи розподілу «представляется вопросом психологии и этики» [123, IV] Народне господарство, за його словами, є психофізичним апаратом, тобто організацією, побудованою на комбінації фізичних та етичних засад.

Одним з перших в історії економічних учень він упровадив етичний принцип в економічні дослідження, стверджуючи, що господарське життя нації визначається не лише природними й технічними, але насамперед моральними факторами, «духовними силами людей». У центр власної концепції господарського життя професор поставив «спільність мови, історії, звичаїв та ідей», яка на його думку, глибше за економічні чинники пов'язує суб'єктів господарювання. Наголошуючи на тому, що економічний устрій визначається нормами поведінки (етикою) та юридичними нормами (правом), Г. Шмоллер стверджував, що економічного успіху здатні досягти лише люди, чії вчинки, добродієність і порядність відповідають високим моральним засадам. [177, 411]

Уже перша праця Г. Шмоллера у царині економічної історії привернула увагу науковців, засвідчивши появу нового талановитого вченого. М.Х. Бунге красномовно засвідчує це: «... сочинение “К истории германской мелкой обрабатывающей промышленности” [...] несмотря на свой специальный предмет, может служить образцом, как следует пользоваться историко-статистическим материалом, и показывает, к каким выводам приводит правильная его разработка». [48, 196]

Згодом Г. Шмоллер опублікував низку монографій, присвячених економічній історії загалом і міста Страсбурга зокрема. Останнє зацікавлення з'явилося в ученого під час його професорства у місцевому університеті.

Наступні роботи історичного циклу досліджували економічну та адміністративну політику Фридріха Великого та Пруссії у період 1680–1786 рр.. Крім того, Г. Шмоллер брав участь, як співробітник і редактор, у виданні «Acta Borussica», розпочатого Берлінською академією. Воно являло собою документальний опис народного господарства Пруссії та її управління у XVIII ст. Нарешті слід наголосити на тому впливі, який мав дослідник на вивчення економічної історії у якості редактора провідного німецького економіко-правового журналу «Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche». Те саме можна сказати і про серію «Досліджень з державних і суспільних наук», очолювану Шмоллером з 1878 р.

Порушуючи найрізноманітніший спектр соціальних питань, професор Берлінського університету, як наголошував М.Х. Бунге, не поспішає рекомендувати рецепти для «водворения общественного благосостояния, но анализирует экономические явления в связи со всеми другими, с которыми они соприкасаются в жизни народа. История и статистика служат Шмоллеру не для того, чтобы уложить сделанные наблюдения в известные рамки, а для того, чтобы этими наблюдениями выяснить действительные причины совершающегося и указать на способы содействия тому, что требует поддержки, и борьбы с тем, чему следует оказать противодействие». [48, 196-197] У цьому, наголошував Микола Християнович, полягала відмінність Г. Шмоллера від катедер-соціалістів та послідовників історичного напрямку. Він не ставить мету «расширить государственное хозяйство на счет народного, но он не отрицает этой задачи там, где ожидает от ее осуществления полезных результатов». [48, 197] І далі: «Шмоллер не принадлежит к числу доктринеров, у которых из несомненных положений (в сущности из слишком смелых гипотез) развиваются целые системы. Вместо того, чтобы строить последние, он при помощи известных общепризнанных истин показывает, как создается материал для науки и в каком смысле разрешаются текущие экономические вопросы». [48, 197] Слід застерегти, що наведена

характеристика не може бути вичерпною, оскільки на час її складання німецький професор ще не завершив своєї наукової кар'єри і навіть не почав оприлюднювати власний цілісний виклад системи політичної економії.

Шмоллер як знаковий представник нової історичної школи у своїх працях заперечував плідність теоретичних узагальнень та абстрактно-дедуктивного аналізу класичної (а згодом – неокласичної) теорії, трактуючи останню не більш ніж попереднім начерком загальних причин економічного життя. Обстоюючи історичний метод, він вимагав від дослідників скрупульозного опису фактичної господарської поведінки, історико-статистичних розробок, спостережень, витонченого добору фактів, класифікації та аналізу, які уможливають пізнання економічних закономірностей та пояснення причинново-наслідкових зв'язків.

На підтвердження звернімося до текстів самого Г. Шмоллера. Він пише: «Специальная национальная экономия носит характер исторический и практически-административно-правовой; она изображает новейшее народнохозяйственное развитие Западной Европы или отдельной страны по периодам или по главным отраслям народного хозяйства. Она отправляется от конкретного, единичного и подробно разбирает причины и учреждения. Она позволяет ввести начинающего во всестороннее методологическое исследование отдельных проблем. Она описательна по самому своему существу; в своих изображениях она постоянно вынуждена заходить во всевозможные соседние области, наталкиваться на всевозможные посторонние следствия. Она дает твердую почву под ноги, но, конечно, постоянно прибегает к общим истинам из области как общей национальной экономики, так и этики и социологических общественнонаучных представлений. Отыскивая главным образом причины отдельных явлений и из предшествующего хода событий делая заключения о будущем, она к этим последним заключениям постоянно примешивает, в качестве руководящих мотивов, этические оценки и телеологические представления о ходе истории человечества и судьбах данного государства». [124, 14-15] Значний обсяг

цитати можемо виправдати лише необхідністю збереження провідної думки вченого.

Особливо наголосимо на тому, що для Г. Шмоллера «национальная экономия» має характер «исторический и практически-административно-правовой». Він вважав державу «найбільш ваговим речовим капіталом нації», покликаним протистояти проявам класового егоїзму та класових зловживань. Виходячи з того, що життєвий устрій народу набуває свого вираження шляхом державного етико-правового регулювання, вчений відводив останньому вирішальну роль у забезпеченні успішного економічного розвитку нації та усунення соціальних суперечностей. [177, 412]

Погоджуючись з висновками К. Маркса щодо існування класового конфлікту найманих робітників та капіталістів, дослідник віддавав перевагу реформістському напрямку суспільної перебудови на основі усвідомлення державою своєї відповідальності перед суспільством. [247] Відомий дослідник історії економічної думки Б. Селігмен писав з цього приводу, що хоча Шмоллер і відкидав економічний діагноз капіталізму, поставлений К. Марксом, він усе ж погоджувався з його висновками про неминучість соціалізму. Однак соціалізм, на його думку, мав постати не в результаті пролетарської революції, а на основі спільних дій монархії та освіченіших робітників [218, 28]

Прихильник «етичного принципу», вчений, як зазначалося, надавав великого значення моральному фактору як найважливішому засобу подолання суспільних суперечностей. Відтак він обстоював сильну патерналістичну державу, здатну не лише забезпечувати соціальний захист робітників, а й і виховувати їх у дусі соціальної справедливості з підприємцями. Стверджуючи, що не революція, а зміна моральності людини виступає найдійовішим засобом суспільного прогресу, Г. Шмоллер наполягав на проведенні реформ, які б усунули надмірну майнову нерівність. Водночас, на думку українських дослідників, він «був противником законодавчого

обмеження робочого дня, не визнавав законності профспілок, підтримував організацію союзів підприємців, локаути, “чорні списки” тощо». [177, 412]

Наукові погляди німецького ученого не однозначно оцінювалися сучасниками. Спектр оцінок був найширший – від захоплення і наслідування до несприйняття і критики. Карл Менгер, наприклад, назвав історичні праці Г. Шмоллера «мікрографією», «історико-статистичною мазнею». [123, XI] Звичайно, що роботи ученого, репрезентуючи певний етап розвитку європейської науки, мали певні недоліки. Найбільший з них професор О. Мануйлов убачав «в односторонности его направления. Нельзя совершенно откладывать занятия теорией до того времени, когда будет накоплен достаточный фактический материал; никогда не наступит такого момента, когда можно было бы сказать, что теперь наука уже собрала все факты, необходимые для теоретических выводов и может приступить к ним». [123, XI] Теорія має розвиватися паралельно з вивченням конкретної дійсності й навіть прямувати попереду неї. Теоретик повинен базуватися на фактах і рахуватися з ними. Разом із тим він не лише має право, але й зобов’язаний робити висновки, до яких його спонукує фактичний матеріал, що є в його розпорядженні у даний момент.

Г. Шмоллер та його праці були добре відомими у царській Росії. Ця тема навіть стала предметом спеціальної статті. [255] У ній аналізується російськомовна інформація про німецького ученого і зазначається, що одну з кращих характеристик його творчості зробив Микола Бунге. [255, 186] Поза увагою, щоправда, залишився факт обрання відомого ученого почесним членом Університету Св. Володимира. Слід наголосити, що ця акція відбулася саме у часи ректорства М. Цитовича. Після затвердження почесного членства у вищих інституціях 13 жовтня 1908 р. М. Цитович написав німецькому ученому листа, а 31 жовтня йому був відправлений диплом, яким підтверджувалося, що Г. Шмоллер обраний почесним членом Університету Св. Володимира «в уважение больших заслуг его, как ученого-

экономиста и поборника гуманных начал в политике народного хозяйства». [210, 290]

Однак повернімося до характеристики М.М. Цитовичем лекційного курсу професора Шмоллера, який він читав у зимовому семестрі 1889/90 навчального року. Цей курс, що охоплював практичну частину політичної економії, або народногосподарську політику, мав зовсім інший характер, ніж курси, скажемо, професора Вагнера у Берлінському університеті чи професора Шонберга в Тюбінгені. Микола Мартиніанович чомусь вважав, що професор Г. Шмоллер «принадлежит к числу крайних представителей исторической школы, которые разработку конкретной хозяйственной истории того или другого народа ставят выше вывода общих положений или законов, относящихся к теоретической или практической части науки о народном хозяйстве». [23, 14] Стажер, щоправда, не пояснив, чому він зарахував німецького професора до «крайних представителей исторической школы», що, на нашу думку, не було вмотивованим і не вповні відповідало дійсності.

Микола Мартиніанович високопрофесійно передав сутність університетського курсу берлінського професора. Він свідчив, що загальну частину політичної економії Шмоллер не наважився повністю замінити викладанням господарської (економічної) історії, оскільки до неї входило багато питань (наприклад «вопрос о ценности»), важливість яких професор не міг відкинути, але на які історичний підхід не міг дати відповідь. Незрівнянно більшу свободу він отримував у сфері народногосподарської політики, де історія дійсно могла слугувати одним із найважливіших посібників для формування загальних теоретичних положень. Але Г. Шмоллер, на думку М.М. Цитовича, перебільшував значення історії. Загальні положення народногосподарської політики, згруповані професором у систематичному порядку, стажер іронічно назвав «збірником рецептов на різні випадки» і вважав за доцільніше «заменить курсы специальной политической экономии, составленные по этому образцу, простым

изложением конкретной хозяйственной истории какого-нибудь народа». [23, 14] На думку ж берлінського професора, вивчення економічної історії могло дати всі підстави того, як слід вчиняти у тому чи іншому випадку при вирішенні тих чи інших практичних питань народного господарства. Лише тоді, мовляв, коли буде зібрано достатньо матеріалу з економічної історії, «явится возможность создать систему народнохозяйственной политики». [23, 14]

Спираючись на такі теоретичні засади Г. Шмоллер викладав господарську історію Німеччини як спеціальну частину політичної економії. Основну увагу він приділяв економічній історії Пруссії, з якою був добре ознайомлений. Водночас він намагався робити висновки, які б мали конкретне практичне значення, але не це було головним у його лекційному курсі.

Микола Мартиніанович зазначав, що навряд чи можна було сумніватися в необґрунтованості точки зору Шмоллера на питання економічної історії. Її дослідження було дійсно корисним і необхідним як для розробки теоретичних питань, так і для реалізації поточної народногосподарської політики. В інтересах останньої таке дослідження, на думку автора звіту, було корисним у двох аспектах. По-перше, це привчало тих, хто планував чи здійснював ті або інші заходи, пов'язані з господарським життям, узгоджувати їх з історичним досвідом даного народу, з його звичками, традиціями, можливостями. У сфері народного господарства, як і в інших галузях народного життя, все має змінюватися поступово, шляхом еволюційного розвитку, без різких коливань; будь-які надто радикальні поспішні заходи більше шкодять, ніж приносять користі. По-друге, історія давала певну суму досвіду попередніх поколінь, що слугувало цінною базою і при підготовці нових засад економічної політики. З огляду на наведені аргументи підсумовувалося: «для дальнейших успехов науки о политике народного хозяйства действительно нельзя не признать также весьма желательною и разработку хозяйственной истории» [23, 14]

М.М. Цитович наголошував, що європейське економічне життя другої половини XIX ст. було незрівнянно складнішим, ніж у попередніх періодах. Багато економічних явищ до того часу були невідомими чи мали набагато простішу форму. Тому головний і найважливіший фактичний матеріал, необхідний для теоретичних узагальнень, мав черпатися лише із сучасності або з відносно недавнього минулого.

Насамкінець Микола Мартиніанович узагальнював, що «нельзя согласиться со Шмоллером, что курс хозяйственной истории, прочитанный им в прошлом семестре, может заменить собой систематический курс народнохозяйственной политики. Но в тех границах, которые он себе поставил, он несомненно сделал все, что от него можно было требовать. Как историк проф. Шмоллер обладает большим талантом, вследствие чего между историками у него много приверженцев, по крайней мере больше, чем между экономистами». [25, 5]

З інших предметів економічного циклу, які викладалися в Берлінському університеті на час стажування М.М. Цитовича, на його думку, заслуговував на увагу курс професора Мейцена з теорії статистики. Август Мейцен – один із найвідоміших німецьких статистиків – народився 1822 року, довгий час служив в імператорському статистичному комітеті. У 1875 р. посів професорську кафедру в Берлінському університеті. Досліджуючи аграрні питання, об'їздив більшу частину європейських держав. Учений планував простежити всю історію землеробства у Німеччині: боротьбу різних форм поселень, общинних і самостійних, а також вплив кельтів і Риму на формування аграрного ладу германських племен. Значну увагу Мейцен приділяв вивченню фінських племен і слов'ян, які увійшли до складу населення тогочасної Німеччини. Однак наукова діяльність А. Мейцена була майже невідомою в Російській імперії. [271, 958]

Микола Мартиніанович, як він сам зізнався, відвідував лекції Мейцена «вследствие особой манеры преподавания, усвоенной этим профессором». [23, 15] Це власне були не лекції у традиційній формі, а бесіди зі слухачами,

під час яких професор ставив їм запитання і вимагав, щоб вони самостійно, шляхом розмірковувань знаходили відповіді на них. Наприкінці кожної такої бесіди він підбивав її результати, а на наступному занятті просив одного зі слухачів повторити ці підсумки.

Такий спосіб викладання подобався київському вченому, оскільки він мав суттєві переваги перед звичайною лекцією. Цей підхід «заинтересовывает слушателей, приучает их самостоятельно думать и углубляться в предмет. Но, разумеется, не ко всем наукам он может быть приложен с одинаковым удобством» [23, 15] Для викладання теорії статистики, особливо у тому значенні, як її розумів професор Мейцен, такий спосіб, без сумніву, був зручним і корисним. Але за такої системи від викладача вимагається найвищий рівень професіоналізму, неабиякий талант і майстерність. Усім цим берлінський професор, на думку М. Цитовича, володів повною мірою.

Другий курс А. Мейцена мав на меті ознайомити слухачів із різноманітними технологічними знаннями «для лучшего понимания явлений хозяйственной жизни». [23, 15 зв.] Дотримуючись власного правила – робити викладання якомога наочнішим, професор улаштовував екскурсії студентів на фабрики і заводи – чи в самому Берліні, чи в його околицях.

На жаль, ми не мали можливості виявити усі звіти, складені М. Цитовичем під час його закордонного відрядження і адресовані до Міністерства народної освіти та Університету Св. Володимира. Документи, опрацьовані нами в київських архівах, засвідчують, що в Тюбінгенському університеті Микола Мартиніанович слухав «лекции Ноймана (общая часть политической экономии и социализм), Шонберга (специальная часть политической экономии, финансовая политика и рабочий вопрос), Жолли (полицейское право) и приват-доцента Бергмана (статистика)». [23, 16] Детальний звіт про свої заняття в Тюбінгені київський стажер наймовірніше відправив у наступному піврічному звіті, але віднайти його нам поки що не

вдалося. Невідомим, на жаль, залишається і зміст курсу поліцейського права, читаний професором Жоллі.

2.4. Оцінки сучасниками закордонного відрядження М.М. Цитовича.

В університетах Російської імперії існував усталений порядок відбуття викладачами навчальних закладів закордонного наукового стажування, який встановлювався спеціальними інструкціями міністра народної освіти. Наукові програми стажування готувалися університетами відповідно до потреб у фахівцях того чи іншого профілю і затверджувалися відповідним Департаментом Міністерства народної освіти. У випадку з закордонним відрядженням М. Цитовича усе робилося за чинною схемою. Юридичний факультет Університету Св. Володимира підготував для нього інструкцію, яка, втім, уже значно відрізнялася від тих, що існували у першій половині й навіть середині XIX ст. Тепер її пункти мали переважно рекомендаційний характер і давали можливість молодому науковцю самостійно обирати тему для свого дисертаційного дослідження, адже він направлявся за кордон «с ученой целью».

Нам видається, що тему свого дослідження, присвяченого питанням місцевих фінансів Пруссії, Микола Мартиніанович обрав під впливом Г. Шмоллера, який був на той час найавторитетнішим фахівцем з історії господарського життя цієї частини Німеччини. Першопочатково, як засвідчував сам дослідник, він «имел в виду изучить положение местных финансов в нескольких странах (Пруссии, Франции и Англии) и сопоставить собранные данные в одном исследовании». [23, 15 зв.] Але потім зрозумів, що подібне завдання вимагатиме від нього довготривалого перебування за кордоном. Тому молодий науковець вирішив зосередитися на дослідженні місцевих фінансів лише однієї країни – Пруссії. Відтак він планував більшу

частину часу, відведеного йому для відрядження, провести в Берліні, працюючи в Королівській публічній бібліотеці та бібліотеці Центрального статистичного бюро. Однак літо 1890 р. йому вдалося провести поза межами Пруссії і він, згідно з інструкцією юридичного факультету, переїхав до Тюбінгена. Саме звіт ним був надісланий піврічний звіт, який 24 липня 1890 р. розглядався на засіданні спеціального комітету Міністерства народної освіти.

Члени комітету загалом позитивно оцінили звіт київського приват-доцента, хоча зазначали, що він «в своем отчете весьма подробно излагает содержание лекций профессора Вагнера». [3, 15 зв.] Натомість виклад змісту лекцій професора Берлінського університету Г. Шмоллера «сделано весьма кратко и характеристика чтений изложена в слишком общих выражениях». [3, 16] Про два університетські курси професора А. Мейцена «сведения сообщаются еще более краткие (в отчете они занимают всего одну страницу)». [3, 16]

Щодо «самостоятельных занятий составителя отчета, состоящих, как он говорит, в изучении финансов Пруссии, то о них нельзя составить никакого мнения, так как для сего в отчете не имеется никаких данных. Говоря о своих занятиях, г. Цытович ссылается на инструкцию, выданную ему юридическим факультетом Университета Св. Владимира, но в чем эта инструкция состоит, из отчета тоже не видно». [3, 16-16 зв.] Аби оцінити ефективність занять М.М. Цитовича за кордоном, з'ясувати, наскільки вони відповідають інструкції, міністерський комітет вважав за необхідне надіслати його звіт до Університету Св. Володимира «и просить доставить о нем отзыв юридического факультета сего университета». [3, 16 зв.]

За дорученням юридичного факультету відгук на надісланий звіт підготував професор Д.І. Піхно. Спочатку він перелічив завдання, поставлені перед дослідником, і дав звітві загалом схвальну оцінку. Автор відгуку зазначив, що характеристики стажером берлінських професорів-економістів цілком вдалі. Зокрема, підкреслюючи наукові здобутки і талант А. Вагнера як

найвідомішого представника школи «державного соціалізму», «г. Цытович отчетливо видит его увлечения и тот скользкий путь, на который направляет экономическую доктрину знаменитый берлинский профессор» [3, 18] Рецензент також наголосив на самостійності Миколи Мартиніановича в оцінці їм історичної школи та її найяскравішого представника в Берлінському університеті професора Г. Шмоллера: «Считаю долгом отметить эти трезвые и устойчивые взгляды нашего молодого ученого, служащие залогом его серьезной дальнейшей деятельности». [3, 18 зв.] Що ж до недоліків звіту, то Д. Піхно, виправдовуючи перед міністерськими чиновниками свого учня, припускав, що «отчет, очевидно, не предназначался для печати и не имеет литературной обработки, чем объясняется непропорциональность его частей и длинноты». [3, 18]

Із планами М. Цитовича залишитися у Пруссії на довший, ніж передбачалося інструкцією, термін для ґрунтовного вивчення місцевих фінансів Д. Піхно не погоджувався: «По моему мнению, необходимо, чтобы г. Цытович провел хоть одно полугодие во Франции и Бельгии, как это и предположено по инструкции. Кроме знакомства с представителями экономической науки во Франции, для экономиста существенное значение имеет наблюдение самой хозяйственной жизни. Высокоразвитая французская и бельгийская промышленность, промышленно-торговое законодательство и промышленно-торговые учреждения дадут ему богатый и ценный запас впечатлений и сведений». [3, 18 зв.-19]

Третє півріччя відрядження, тобто період від 1 травня до 1 листопада 1890 р., М. Цитович провів у Тюбінгені, звідки направив черговий звіт до Міністерства народної освіти. Звіт було розглянуто на засіданні спеціального комітету Міністерства освіти. 18 січня 1891 р. міністр народної освіти Російської імперії власноруч завізував його написавши у робочому журналі «согласен». Виписка із журналу Вченого комітету Міністерства засвідчує, що «как и в предыдущих отчетах своих, г. Цытович обнаруживает хорошую подготовку, способность критически относиться к лекциям профессоров,

умение уловить характерные особенности их взглядов и методов преподавания». [3, 6] Водночас один із високопосадовців Міністерства, що знайомився зі звітом, зазначав: «Не могу, впрочем, не заметить, что я лично, сознавая серьезные заслуги Ноймана, тем не менее не разделяю восторженных отзывов молодого ученого о методе, усвоенном красноречивым профессором в разработке экономических вопросов, и охотно предостерег бы г. Цытовича от излишнего увлечения его априористическими приемами: они несомненно дают удобный материал для красивых теоретических построений, но вряд ли обогатят науку прочными данными». [3, 6-6 зв.]

Відвідуючи лекції та семінари в Тюбінгенському університеті, М.М. Цитович пам'ятав і про друге завдання, зафіксоване в інструкції – ознайомитися з організацією адміністративної статистики в Німеччині. Як свідчить його звіт, стажер досить уважно спостерігав за методами перепису населення, що відбувся в Німеччині 1 грудня 1890 р. З цією метою він, зокрема, приїздив з Тюбінгена до Берліна. Завдяки сприянню директора Королівського статистичного бюро Бленка і директора міського бюро в Берліні Бека Микола Мартиніанович зміг бути присутнім на засіданнях робочої комісії з організації перепису, мав можливість брати участь у опрацюванні зібраних під час перепису матеріалів. Саме тому разом зі своїм піврічним звітом за 1891 р. він міг надіслати до Міністерства народної освіти ґрунтовний нарис історії імперських і, власне, пруських статистичних установ. За визначенням членів Вченого комітету Міністерства, у цих матеріалах було «немало интересного по сравнению с техникой и практическим выполнением недавной переписи в С.-Петербурге». [3, 6 зв.]

Але найважливішими було визнані успіхи М.М. Цитовича у вивченні фінансів місцевого самоврядування Пруссії, хоча сам дослідник був не дуже задоволений саме цим сегментом своїх занять. Імовірно, що, добре орієнтуючись у політичній економії загалом, молодий учений набагато менше був підготовлений до аналізу місцевих фінансів. До речі, у фінансовій

науці того часу зазначене питання лише почало привертати до себе увагу науковців.

Утім, Микола Мартиніанович і сам визнавав, що багатогранність і складність предмета дослідження розкрилися йому лише після детального ознайомлення з ним. Усвідомлюючи обмеженість і поверховість своїх знань у даній галузі й наполегливо працюючи над їх поповненням, він у звіті «как бы извиняется в том, что работы его идут недостаточно быстро». [3, 7 зв.] У кінці звіту стажер додавав: «Не теряю надежды со временем кончить мою работу и напечатать ее, а потому и не излагаю в настоящем отчете тех выводов, к которым до сих пор мне удалось прийти». [3, 7 зв.] Цікаво, що рецензент звіту цілком справедливо зазначив зайвість виправдовувань київського приват-доцента, оскільки «усердная работа его над избранной задачей вызывает живое сочувствие, но с большим еще сочувствием серьезные люди несомненно встретят его воздержание от торопливых выводов и тем более от спешного их обнародования путем печати». [3, 7 зв.]

Третій закордонний звіт М.М. Цитович надісла до Міністерства народної освіти із Брюсселя, де він пробув близько місяця, як того вимагала університетська інструкція. Рецензент звіту, високо оцінивши наукові здобутки викладача юридичного факультету Університету Св. Володимира, висловив також власне бачення його подальших занять за кордоном. Чиновник вважав, що фінансове життя земських одиниць Франції та Бельгії відкриє Миколі Мартиніановичу «некоторые новые стороны, но несравненно более открыла бы ему Россия, где вопросы земского обложения и вопросы определения финансовой силы земских единиц резко поставлены жизнью последнего 25 летия и разрабатываются с большим вниманием. Не думаю даже, чтобы русскому ученому позволительно было признать вопросы, которые ставит себе г. Цытович, достаточно уясненными, без предварительного ознакомления с их положением во Франции, в Англии и особенно в России». [3, 7зв.-8] Тобто рецензент акцентував на тому, що майбутній російський професор зобов'язаний приділяти більше уваги

ознайомленню з внутрішнім життям Російської імперії. Більше того: не знаючи київського ученого особисто і не маючи жодних його біографічних даних, він припустив, що автор звіту «мало знаком з Россией: сам язык его отчетов, несмотря на относительную правильность, поражает бедностью, однообразием, бесцветностью оборотов, отсутствием гибкости и свободы... Так пишут иностранцы, хорошо изучившие наш язык, но не усвоившие его себе как родной, – люди, не знакомые с живою речью, не мыслящие по-русски». [3, 8-8 зв.]

Та незважаючи на всі ці зауваження, автор відгуку висногував, що «отчет г. Цытовича еще раз подтверждает, что он занимается серьезно, проводит время своей командировки с пользою». [3, 8 зв.] Як і у попередніх випадках, звіт Миколи Мартиніановича разом із випискою з журналу Вченого комітету Міністерства народної освіти від 21 лютого 1891 р. надіслали ректорові Університету Св. Володимира, який передав його на розгляд юридичного факультету [3, 13-13 зв.]

Перебуваючи у Парижі взимку 1891 р., М.М. Цитович надіслав до Києва декілька листів. Перший адресувався професорові юридичного факультету В.Г. Демченку як приватній особі. У ньому читаємо: «При всем моем желании окончить диссертацию к маю месяцу это оказывается невозможным. Если бы я оставался в Берлине, то, по всей вероятности, успел бы это сделать, но вне Берлина моя работа подвигается очень медленно, а по некоторым отделам и совсем остановилась, так как мне не хватает здесь материала» [3, 14] Тому вчений передбачав, що доведеться просити продовження відрядження хоча б на період вакацій і, зрозуміло, що без грошового утримання, на яке у такій ситуації не варто було сподіватися. Саме про це йшлося у рапорті, поданому М. Цитовичем на ім'я ректора Університету Св. Володимира.

25 лютого 1891 р. ректор передав клопотання Миколи Мартиніановича на розгляд юридичного факультету. Позиція останнього була сформульована у листі декана на ім'я ректора від 15 березня: «Юридический факультет

имеет честь просить ходатайства о продолжении приват-доценту Университета Св. Владимира Н.М. Цытовичу его заграничной командировки с ученой целью, оканчивающейся 6 мая 1891 года, сроком от 6 мая по 15 августа настоящего года, с назначением ему на это время содержания в размере 300 рублей». [3, 18] Далі уточнялося: «Факультет позволяет себе обратиться с настоящим представлением, принимая в уважение, во 1-х, просьбу приват-доцента Цытовича об означенном продолжении его командировки, необходимую для него, чтобы привести к концу его исследование о местных финансах Пруссии [...], и, во 2-х, то, что время, на которое испрашивается продолжение командировки, свободно от чтения лекций». [3, 18]

Клопотання юридичного факультету ректор Університету Св. Володимира 27 березня того ж року надіслав до канцелярії попечителя Київського навчального округу. Відповідь канцелярії попечителя від 23 травня дублювала лист Департаменту Міністерства народної освіти від 11 травня. У ній повідомлялося, що згідно з наказом Міністерства народної освіти від 5 травня М.М. Цитовичу «продолжен срок командировки за границу с ученой целью по 15 августа 1891 г.». [3, 28] Вже 27 травня ректор сповістив про це рішення юридичний факультет. На цьому епопея із закордонним відрядженням М. Цитовича, яке загалом було позитивно оцінено як в Університеті Св. Володимира, так і в Міністерстві народної освіти, закінчилося.

Опрацьовані нами архівні матеріали дають підстави вважати, що основну увагу під час свого наукового відрядження М.М. Цитович приділяв вивченню практичних економічних, а не теоретичних правових питань. Причину цього легко пояснити. Тогочасна європейська і російська юридична практика загалом і поліцейське право як її складова зокрема залучали до сфери своїх інтересів дослідження і трактування питань економічного життя країни. Поліцейське право поступово, але незворотно трансформувалося, дрейфуючи до дедалі більшої спеціалізації окремих його частин, які ставали

самостійними університетськими дисциплінами. Особливо швидко цей процес відбувався у Німеччині.

Економічні дисципліни у російських університетах, за прикладом європейських, розвивалися саме на юридичних факультетах, де спочатку в якості університетської дисципліни домінувало поліцейське право, яке, власне, і породило їх. І поки в Західній Європі економічні дисципліни ставали чим далі самостійнішими, у Російській імперії вони продовжували залишатися предметами юридичного університетського циклу, як це передбачалося загальноросійським університетським Статутом 1884 р. Тому якщо уважніше проаналізувати наукові дисципліни та їхні програми, котрі прослухав М. Цитович під час відрядження, а також заглибитися у наукові проблеми, які він досліджував (у тому числі місцеві фінанси Пруссії), стає очевидним, що вони цілком відповідали предметові та компетенції класичної науки поліцейського права. Саме ця обставина уможливила у подальшому і зробила «безболісним» перехід Миколи Мартиніановича до читання лекційного курсу з поліцейського права в Університеті Св. Володимира.

Чиновники Міністерства народної освіти та колеги Миколи Мартиніановича по університету високо оцінювали проведену ним під час відрядження роботу. Звіти, які регулярно направлялися до Міністерства, детально аналізувалися і переадресовувалися до Києва для їх належної оцінки фахівцями юридичного факультету. Документи засвідчують, що звіти оцінювалися позитивно, навіть за умови відхилення від запланованого раніше. Як чиновники, так і професори з розумінням ставилися до проблем, які виникали у молодого науковця, й саме тому погодилися продовжити термін його закордонного відрядження.

Висновки до розділу. Науково-педагогічна кар'єра М.М. Цитовича в Університеті Св. Володимира почалася з успішного захисту магістерської дисертації "Обзор учений о предпринимательской прибыли", яка зробила її автора фундатором вітчизняної теорії підприємницького прибутку.

Наголосимо, що Микола Миртиніанович отримав ступінь магістра політичної економії і вступив на університетську кафедру як вчений-економіст, а не правник. Зазначимо, що в кінці XIX ст. викладання економічних дисциплін забезпечувалося юридичним факультетом, на якому працював М.М. Цитович.

Важливим елементом підготовки майбутніх викладачів для університетів Російської імперії було закордонне стажування. Воно передбачало ознайомлення із останніми науковими досягненнями європейських дослідників, відвідування лекцій та семінарів провідних професорів кращих університетів, працю в лабораторіях під керівництвом досвідчених фахівців, пошук, систематизацію і аналіз матеріалів, необхідних для написання дисертаційних робіт.

М.М. Цитович не став винятком із загального правила. Ще навесні 1888 р. він звернувся до юридичного факультету Університету Св. Володимира, із проханням клопотатися про його відрядження за кордон на два роки для удосконалення «в науках с целью приобретения высшей ученой степени и затем посвящения себя университетскому преподаванию экономических предметов». [3, 1] Юридичний факультет вирішив надати перспективному приват-доценту можливість стажування «при университетах, особенно германских, согласно прилагаемой при сем инструкции, составленной для него факультетом». [3, 1 зв.]

Аналізуючи звіти про закордонне відрядження М.М. Цитовича можна стверджувати, що він вважав професора А. Вагнера найвидатнішим із тогочасних німецьких економістів. Підставами для такого висновку були широка ерудиція ученого, його плідна та різнобічна науково-літературна діяльність, гострий допитливий розум, енциклопедичність знань, що допомагало йому робити «одинаково ценные выводы как в теоретической части науки о народном хозяйстве, так и в различных практических вопросах финансов и народнохозяйственной политики» [23, 13 зв.] Цінність практичних висновків професора у банківській сфері, питаннях паперових

грошей, залізниць, інших фінансових питань були для сучасників поза всяким сумнівом. Навіть іноді надмірне захоплення «соціально-політичним направленням не приводить його в практичних вопросах к опасным выводам». [23, 13 зв.] Саме завдяки своїй здатності захоплюватися А. Вагнер не задовольнявся вченою діяльністю, а виступав у нових для себе сферах – публіцистики та політики. Можливо, саме ця риса характеру не в останню чергу змушувала його підтримувати зв'язки з теоретиками соціалізму і декларувати своє ставлення до нього.

Лекції німецьких учених, представників різних наукових шкіл, вплинули на формування наукових поглядів М.М. Цитовича, познайомили його з кращими здобутками європейської поліцейстики. Під час стажування київський науковець ознайомився з останніми науковими досягненнями провідних європейських учених, дізнався про плани їхніх подальших пошуків мав змогу опрацювати найновіші книжкові новинки, які не потрапили до бібліотек Російської імперії, переглянути західноєвропейські спеціалізовані періодичні видання економічного, історичного та юридичного профілів; він особисто прослухав лекції та ознайомився з методикою проведення семінарських занять кращих європейських, переважно німецьких, професорів, що допомогло виробити власний лекторський стиль і манеру читання лекцій.

Усе це дозволяє зробити висновок про те, що закордонне наукове відрядження стало для М.М. Цитовича завершальним етапом становлення його як високопрофесійного викладача й талановитого науковця. Саме під час цієї поїздки він зібрав необхідний матеріал для своєї докторської дисертації.

РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВИХ ІДЕЙ М.М. ЦИТОВИЧА У НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Правові погляди М.М. Цитовича, реалізовані через викладацьку діяльність.

Ще до закінчення терміну наукового відрядження Микола Мартиніанович переймався проблемою свого подальшого працевлаштування. Як уже відомо, перебуваючи взимку 1891 р. у Парижі, він надіслав до Києва декілька листів. Перший, приватного характеру, був адресований професору В.Г. Демченку. [23, 14] Другий лист уже мав вигляд офіційної заяви на ім'я В.Г. Демченка як декана юридичного факультету. У зв'язку з наближенням кінця відрядження Микола Мартиніанович заявляв про своє бажання поновити викладання статистики на факультеті на попередніх умовах, тобто в якості приват-доцента з утриманням 1200 рублів на рік. Читання лекційного курсу він планував розпочати взимку 1891/92 навчального року. [23, 15]

Заява Цитовича розглядалася на засіданні юридичного факультету 27 лютого 1891 р. Думки професорів розділилися. Д.І. Піхно підтримав клопотання молодого колеги і пояснив факультету, що задоволення заяви Цитовича позбавить його необхідності викладання лекцій зі статистики і дасть можливість збільшити кількість годин із політичної економії. Проти запропонованого виділення курсу статистики виступав професор А.Я. Антонович, оскільки Цитович, на його думку, не був статистиком за спеціальністю. Афіноген Антонович вважав, що для вдосконалення курсу з політичної економії професору Піхно не потрібно окремого помічника з викладання статистики. Врешті-решт справу вирішили голосуванням (чотири голоси за і два проти). [23, 16-17]

Професор О.О. Ейхельман не погодився із рішенням факультету і подав письмову заяву, сформулювавши декілька пунктів на захист своєї позиції. По-перше, у задоволенні клопотання Цитовича він не вбачав жодної користі порівняно з чинним становищем, коли статистику обов'язково викладав

професор політичної економії. Ейхельман називав Цитовича новачком у справі, чие клопотання не вмотивоване інтересами факультету. По-друге, він зауважував, що викладання статистики майбутнім правникам мало, як передбачалося державною програмою, обмежене значення і не потребувало окремого викладача. По-третє, Ейхельман вважав розширення викладання статистики на юридичному факультеті в однаковому для всіх студентів обов'язковому вигляді зайвим, оскільки статистика як спеціальний предмет становила інтерес лише небагатьох, узагальну канву факультетського викладання не вписувалася і вимагала значних учбово-допоміжних засобів. По-четверте, розширення викладання політичної економії, як того прагнув професор Піхно, за допомогою виділення статистики для окремого викладача Ейхельман вважав небажаним для факультету. На його думку, економічні науки та долучені до них поліцейське право і фінансове право вже й без того отримали в розкладі юридичного факультету Університету Св. Володимира надмірну кількість годин, значно більшу, ніж передбачав нормативний план Міністерства народної освіти від 1885 р. Тому професор наголошував, що збільшення годин на викладання політичної економії не лише ускладнить економічне становище студентів, оскільки потребувало додаткових витрат на виплату гонорару викладачам, а й порушить баланс навчального плану. А таке порушення, стверджував Ейхельман, менш за все виправдовувалося, якщо воно допускалося на користь науки суто економічної, якою була теорія політичної економії, тим більш, що при чотирьох тижневих годинах на рік її можна було прочитати уповні детально. На підтвердження своїх висновків він посилався на навчальні плани австрійських і німецьких університетів.

На підставі викладених заперечень Ейхельман вважав за можливе підтримати клопотання Цитовича лише в тому, щоб останній залишився приват-доцентом університету з предмету політичної економії та статистики та міг розраховувати на отримання винагороди із сум Міністерства народної освіти, викладаючи паралельно курси політичної економії та статистики або поліцейського права. Лише таким шляхом, за Ейхельманом, можна було

заохочувати здібних приват-доцентів без порушення навчального плану, який мав залишатися стабільним і не міг залежати від випадкових змін, як у випадку із Цитовичем. [4, 1]

Заяву О.О. Ейхельмана члени юридичного факультету заслухали на засіданні 14 березня 1891 р., але залишили попередню ухвалу із цього питання незмінною. Причому професор Д.І. Піхно підкреслив, що Ейхельман хибно витлумачив його слова, оскільки він підтримав клопотання Цитовича аж ніяк не для того, щоб самому звільнитися від викладання статистики, а щоб розширити викладання на кафедрі політичної економії і водночас зміцнити становище перспективного приват-доцента на факультеті. [4, 2]

Деякі члени юридичного факультету вважали не зовсім справедливим називати молодого вченого, якому факультет вважав за можливе декілька років поспіль доручати викладання дисциплін кафедри політичної економії та статистики і який завжди виправдовував довіру факультету, «новачком у справі», як це зробив у своїй заяві професор Ейхельман. [3, 2 зв.] Більшості викладачів факультету були добре відомі економічна ерудиція Цитовича, його працездатність та викладацький талант, через що для факультету було б дуже бажаним отримати в особі Миколи Мартиніановича нову молоду і корисну силу. Єдиною можливістю для цього, на думку факультету, було доручення йому читання обов'язкового курсу статистики, з винагородою 1200 рублі на рік, про що і йшлося у клопотанні декана юридичного факультету О.В. Романовича-Славатинського на ім'я ректора університету від 23 квітня 1891 р. [4, 3-4] Після звичайної процедури міністр народної освіти дозволив приват-доценту Університету Св. Володимира М.М. Цитовичу викладання лекцій зі статистики з указаною винагородою. [4, 5]

Повернувшись із закордонного наукового відрядження, Микола Мартиніанович почав читати лекції зі статистики. В архіві університету нам не вдалося відшукати його лекційного навантаження у цей період. Лише у протоколі засідання юридичного факультету від 31 січня 1892 р. знаходимо

невеличку інформацію про те, що серед питань, винесених на обговорення, стояло «Об изменении часа лекций Н.М. Цитовича».

Того ж 1892 року прізвище М.М. Цитовича трапляється серед членів спеціальної комісії, створеної деканом для перегляду навчального плану і програми викладання на юридичному факультеті. Оскільки до компетенції комісії входили підготовка рекомендацій щодо семестрового розподілу навчальних дисциплін та збалансування лекційних курсів економічних та юридичних наук, детальніше розглянемо її роботу. Зауважимо, що Микола Мартиніанович тоді ще не викладав поліцейське право, на якому буде сконцентрована наша увага. Це станеться дещо пізніше. Проте обсяги та семестри викладання поліцейського права як навчальної дисципліни в Університеті Св. Володимира на довгі роки будуть установлені відповідно до рекомендацій цієї комісії.

Остання мала розглянути думку попередньої комісії, створеної для вирішення проблеми розподілу навчальних годин, та особливу думку професора Д.І. Піхна з цього ж питання. [25, 1] Попередня комісія вважала за потрібне зробити зміни як у розміщенні предметів за семестрами, так і в кількості годин, запланованих на кожний навчальний тиждень. Для цього вона зробила ряд пропозицій, серед яких була і рекомендація зменшити кількість лекційних годин, які відводилися для поліцейського права. [25, 1 зв.] Ми не будемо у деталях передавати суть і мотивацію пропозицій щодо вдосконалення викладання усіх навчальних дисциплін. Наголосимо лише, що йшла «боротьба за години» між «чистими» правниками та «правниками-економістами». Точку зору останніх обстоював професор Д. Піхно, який вважав «преобладание цивилистики существенным недостатком выработанного комиссией примерного плана». [25, 2 зв.] На його погляд, кількість годин, відведених для вивчення римського права і цивільного права, має бути суттєво зменшена. [25, 3]

Розглянувши і проаналізувавши різні думки щодо вдосконалення навчального процесу, комісія зробила висновки, спрямовані на примирення

протилежних позицій. Загалом план реорганізації навчального процесу, напрацьований попередньою комісією, був визнаний таким, що має право на існування. Разом із тим до нього пропонувалося внести суттєві доповнення. Рекомендації щодо поліцейського права зводилися до наступного: «комиссия считает более целесообразным вместо международного права перенести на 4-й курс полицейское право. Такое распределение предметов будет иметь еще то преимущество, что экономические предметы будут размещены равномерно между всеми четырьмя курсами (политическая экономия, статистика, финансовое право, полицейское право)». [25, 4] Уже вкотре доводиться констатувати, що поліцейське право розглядалося в Університеті Св. Володимира як дисципліна економічного циклу.

Виявивши певні незгодженості навчального плану юридичного факультету щодо співвідношення власне юридичних і економічних дисциплін, комісія у своїх рекомендаціях наголосила: «Конечно, нет никакого основания считать юридические науки “более важными”, чем науки политические и экономические, так же точно и наоборот: нет основания считать науки второго рода “более важными”, чем науки чисто юридические». [25, 5-5 зв.] Далі комісія засвідчувала своє розуміння складності викладання економічних і політичних дисциплін на юридичному факультеті. Складність ця полягала у тому, що «юридические предметы более разработаны, чем предметы экономические и политические, что объясняется, конечно, тем, что чисто юридические науки имеют дело с сравнительно простыми фактами и отношениями, тогда как экономические и политические науки имеют своим предметом явления высших порядков». [25, 6] Висновок цілком очевидний: «характер преподавания чисто юридических и других наук юридического факультета должен быть существенно различен». [25, 6 зв.]

Усвідомлюючи наявність певної методологічної кризи у системі викладання юридичного факультету Університету Св. Володимира, члени комісії дійшли думку, що вихід потрібно шукати «не в ослабленні

преподавания юридических наук. Скорее следовало бы стремиться если не к полному разделению нынешнего юридического факультета на два самостоятельных факультета: чисто юридический и факультет государственных наук, то по крайней мере к подразделению его на два отдела, приблизительно в том смысле, как это было при старом университетском уставе». [25, 7]

Проект нового навчального плану юридичного факультету, запропонований комісією, передбачав викладання поліцейського права у сьомому та восьмому семестрах, тобто на четвертому курсі, відповідно по п'ять та чотири години на тиждень. [25, 9] Рукою М.М. Цитовича до плану внесено уточнення. У сьомому семестрі на поліцейське право планувалося п'ять годин, а насправді було чотири, оскільки одна година відводилася на практичні заняття з кримінального права. Саме на цьому акцентував увагу Микола Мартиніанович. Якщо раніше поліцейське право читалося впродовж двох семестрів третього курсу, тепер його читання планувалося перенести на два семестри останнього курсу, а кількість тижневого навантаження з цього предмета зменшувалася на дві години. [25, 9 зв.] Розробники документу також запропонували нескладну схему зміни навчального плану. [25, 9 зв.-10]

Завершувалися рекомендації комісії так: «комиссия считает необходимым прибавить, что на регулирование преподавания в указанном здесь смысле она смотрит исключительно как на факультетское дело, которое не следует переносить на усмотрение и утверждение Министерства. В противном случае факультет или вовсе будет лишен возможности сделать какие-либо новые перемены в своем учебном плане, или же по меньшей мере такие перемены будут сопряжены с значительными проволочками и затруднениями. Между тем, как видно уже из предыдущего ... комиссия убеждена, что этот план не может и не должен считаться навсегда неизменным». [25, 10 зв.] Цікаво зазначити, що цитований документ був

підписаний лише деканом юридичного факультету О. Романовичем-Славатинським та М.М. Цитовичем.

Отже, створена юридичним факультетом для перегляду навчального плану спеціальна комісія, до складу якої входив і М.М. Цитович, вважала доцільним викладати поліцейське право по чотири години щотижня впродовж двох семестрів. [25, 16 зв.] Для цього були обрані сьомий і восьмий семестри. Проте питання було вирішене дещо по-іншому. Зберігши запропоновану кількість годин, відведених на лекції з поліцейського права, факультет установив п'ятий й шостий семестри часом читання лекційного курсу.

У 1891–1893 рр. Микола Мартиніанович читав в Університеті Св. Володимира курс статистики. До викладання цієї дисципліни він серйозно готувався, про що свідчать публікації двох курсів із цього предмета. [113; 114] А невдовзі М.М. Цитовича розпочав також читання лекцій із поліцейського права. Причиною стало призначення професора А.Я. Антоновича товаришем міністра фінансів. У зв'язку з переїздом останнього до столиці юридичний факультет 31 травня 1893 р. ухвалив доручити М.М. Цитовичу викладання даного лекційного курсу. [6, 1] Декан повідомив про таке рішення юридичного факультету ректора Університету Св. Володимира, той – попечителя Київського навчального округу, а вже той – міністра народної освіти. [6, 2-6] Нарешті указом від 25 жовтня 1893 р. міністр дозволив призначити М. Цитовича виконувачем обов'язків екстраординарного професора кафедри поліцейського права. [5, 1-2]

У 1896 р. згідно із клопотанням юридичного факультету Цитовича призначили секретарем факультету замість професора Л.М. Казанцева. [7] Через чотири роки, у 1900 р., учений був перепризначений на цій посаді. [9]

Наприкінці 90-х років XIX ст. Микола Мартиніанович зробив іще один важливий крок у науковій кар'єрі – захистив докторську дисертацію. 14 жовтня 1898 р. він подав ректорові університету, як цього вимагала процедура підготовки захисту, два екземпляри дослідження «Местные

расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов» і заяву з проханням передати їх на розгляд юридичного факультету. [8, 1] Через два дні ректор Ф.Я. Фортинський задовольнив прохання Цитовича. Рецензувати роботу на факультеті доручили професорові М.П. Яснопольському. Вислухавши його схвальний відгук, факультет 16 лютого 1899 р. ухвалив: дозволити М.М. Цитовичу публічний захист поданої ним дисертації 21 лютого і призначити ординарних професорів Д.І. Піхна і М.П. Яснопольського офіційними опонентами на зазначеному диспуті. [8, 2]

Але за декілька днів, а саме 19 лютого, деканові юридичного факультету О. Романовичу-Славатинському надійшло розпорядження ректора про відміну диспуту до особливого розпорядження про наступну дату захисту. [8, 7] Нам не вдалося з'ясувати причини такої акції. Відкладений захист відбувся 16 травня того ж року. [8, 8] Бажаючі мали змогу ознайомитися з докторською дисертацією Миколи Мартиніановича, яка була опублікована напередодні захисту. [116] Рецензенти загалом позитивно оцінили працю. Рецензія М. Яснопольського була опублікована в «Университетских известиях» і налічувала 74 сторінки. [254]

Під час публічного засідання юридичний факультет, вислухавши дисертанта і відгуки опонентів, визнав захист задовільним. Микола Мартиніанович був удостоєний ступеня доктора політичної економії та статистики. [8, 16] Рішення факультету на засіданні 19 травня підтвердила Рада університету. [8, 17-18] Того ж дня юридичний факультет подав клопотання про присвоєння Цитовичу звання ординарного професора, «так как он вполне этого заслуживает». [8, 18] Після всіх належних процедур попечитель Київського навчального округу В. Вельямінов-Зернов 10 серпня повідомив, що імператорським наказом по цивільному відомству від 21 червня 1899 р. «исправляющий должность экстраординарного профессора Университета Св. Владимира доктор политической экономии и статистики Цытович назначен ординарным профессором сего университета по кафедре полицейского права». [8, 20]

Як професору кафедри поліцейського права юридичного факультету та доктору політичної економії та статистики М.М.Цитовичу доводилося одночасно читати по декілька лекційних курсів, що суперечило тодішній академічній традиції. Так, у зв'язку з виходом у відставку професора Д. Піхна за вислугою років юридичний факультет 24 квітня 1901 р. постановив: «преподавание политической экономии временно поручить г. ординарному профессору Н.М. Цытовичу». [11, 2-2 зв.] Але вже 3 листопада Микола Мартиніанович звернувся до декана юридичного факультету з заявою «об обременительности для него чтения двух курсов», тобто поліцейського права і політичної економії. Отже, починаючи з весняного семестру 1902 р. політичну економію читав приват-доцент В.Я. Железнов.

Статут імператорських російських університетів передбачав також виконання професорами найрізноманітніших адміністративних функцій. 30 березня 1902 р. декан юридичного факультету О. Романович-Славатинський подав заяву на ім'я ректора про звільнення його з цієї посади через хворобу. [10, 4] Своєю чергою ректор університету подав пропозицію попечителю Київського навчального округу, в якій зазначалося: «По моему мнению, для замещения вакансии декана является подходящим лицом ординарный профессор Университета Св. Владимира Николай Мартинианович Цытович, который с 19 сентября 1896 года состоит секретарем юридического факультета и за последнее время (около 1 ½ года), по случаю болезни г. Романовича-Славатинского фактически заведовал делами факультета» [10, 5]

До пропозиції очільника Університету Св. Володимира прислухались усі вищі інстанції, і вже 11 червня Миколу Мартиніановича повідомили про нове призначення, а також зробили відповідний запис у його формулярному списку.

Ми не станемо аналізувати діяльність М.М.Цитовича на посаді декана юридичного факультету, оскільки це виходить за межі обраної теми. Наголосимо лише, що адміністратором він був успішним, про що свідчать не лише щорічні звіти, подані ним на ім'я ректора. Декан користувався повагою

студентів, оскільки підтримував їхні ініціативи, направлені на вдосконалення навчального процесу, організацію освітніх гуртків тощо.

Відомий свого часу радянський публіцист Давид Заславський (1880–1965), який починав свою політичну кар'єру як меншовик, а закінчив як двічі орденоносець ордена Леніна, у своїх далеко не об'єктивних спогадах згадував про М.М. Цитовича. Випускник юридичного факультету Університету Св. Володимира, Д. Заславський писав про декана факультету у зв'язку зі «справою О. Ейхельмана», лекції якого студенти відмовилися слухати. Ці свідчення цікаві хоча б тому, що на час їх написання Давид Йосипович не мав особливої симпатії до представників «старого царського режиму». Він інформував, що до студентів, які бойкотували лекції О. Ейхельмана і вимагали зустрічі з ректором університету, вийшов М.М. Цитович як декан юридичного факультету. «Неизвестно почему, – дивувався мемуарист, – без всяких оснований, была у него репутация либерального профессора. Студенты относились к нему лучше, чем к другим профессорам, даже с некоторым уважением. А был он в действительности рядовым ученым ничтожеством, чиновником-карьеристом, что впоследствии и обнаружил полностью в качестве ректора Киевского университета. Говорил он медленно и в нос; это придавало ему важный вид. Он снисходительно выслушал студентов, предупредив, что никаких коллективных заявлений начальство не примет. “Студент – отдельный посетитель университета”, – на этом основном положении была построена вся университетская система». [75, 365]

Очевидно, сам того не бажаючи, Д. Заславський засвідчив наявність поваги студентів до свого декана, які під час розмови з ним поводитися досить стримано: «Какие-то студенты, взяв на себя роль выразителей студенческих настроений, очень мирно и покойно стали жаловаться на плохую постановку учебного дела и на явную невозможность замены Трубецкого Эйхельманом. Цитович на это столь же покойно, но по существу весьма решительно ответил, что студенты не могут судить о достоинствах и недостатках профессоров, их дело – учиться, а не учить, а сходы строго

запрещены и надо немедленно расходиться, чтобы не доводит дело до репрессий». [75, 365]

У вересні 1905 р. М.М. Цитович став ректором Університету Св. Володимира. Чотири рази поспіль він переобирався ректором на трирічні терміни. 9 травня 1917 р., згідно з проханням, указом Тимчасового уряду його звільнили з посади. [273, 158-167] Ректорська діяльність Миколи Мартиніановича зокрема і адміністративна загалом не входить до кола досліджуваних нами питань, тому ми залишимо її поза увагою. Зазначимо лише, що період ректорства М.М. Цитовича припадав на складний час, пов'язаний із революційними подіями 1905–1907, 1917 років та Першою світовою війною. [128] Можемо лише констатувати, що на долю очільника Університету Св. Володимира випали важкі випробування, які він із честю долав.

Навіть з огляду на важливі адміністративні посади, які потребували значних зусиль і часу, Микола Мартиніанович залишався передусім професором. Він любив молодь, тож не випадково останній ректор Університету Св. Володимира Євген Спекторський назвав його «благородным другом молодежи». [224, 90] Читання лекційного курсу з поліцейського права професор вважав для себе обов'язком незалежно від того, яку посаду він обіймав, навіть тоді, коли ця посада передбачала значне зменшення академічного навантаження. Так, наприклад, в осінньому півріччі 1905 р. ординарний професор М.М. Цитович, перебуваючи на посаді ректора університету, читав «полицейское право (введение и политика народного хозяйства) 4 лекции с практическими занятиями». [92, 52] У наступному півріччі він продовжував читати «полицейское право (политика народного образования, народного здоровья и нравственности и полицию безопасности) 4 лекции с практическими занятиями». [92, 55] Наголосимо лише, що такий тижневий обсяг відповідав повному академічному навантаженню професора, тоді як ректорська посада давала можливість законним шляхом зменшити його більш як наполовину.

Інші документи свідчать, що професор М.М. Цитович читав лекції та проводив семінарські заняття для студентів третього курсу юридичного факультету по чотири години на тиждень у понеділок, вівторок, середу і четвер від 11 до 12 години. Лекції для умовно переведених на четвертий курс в осінньому півріччі він читав по дві години на тиждень: у середу від 10 до 11 години та у суботу від 13 до 14 години. [92, 63] Для оволодіння курсом він рекомендував використовувати Звід законів Російської імперії (Т. XI-XIV), вітчизняні підручники з поліцейського права, підготовлені Бунге, Андреєвським, Антоновичем, Шейміним і Дерюжинським, а також праці німецьких учених Шонберга і Конрада. [92, 63] Консультації для студентів відбувалися після лекцій.

Зведена відомість результатів екзаменів на юридичному факультеті у 1909 р. подає цінну інформацію про М.М. Цитовича-екзаменатора. Документ інформує, що у січні до іспиту з поліцейського права було допущено 60 студентів, а склали його лише 25. Із них оцінку «весьма удовлетворительно» отримали 12, а «удовлетворительно» – 13 студентів. У травні кількість допущених до іспитів із цього предмета значно зросла і становила аж 296 осіб, хоча на екзамен з'явилися лише 166. Їхні оцінки були такими: «весьма удовлетворительно» - 96 осіб, «удовлетворительно» – 70. Груднева сесія дала наступні результати. Допущених до іспиту виявилось 166 осіб, склали його лише 70, з яких оцінку «весьма удовлетворительно» отримали 39, знання 40 студентів оцінювалися як «удовлетворительные». [93, 46-47] Отже, Микола Мартиніанович був вимогливим і разом з тим лояльним екзаменатором. Кількість виставлених ним «весьма удовлетворительных» та «удовлетворительных» оцінок була приблизно однаковою, а «неудовлетворительных» узагалі не було. Для порівняння наведемо відомості про оцінки з римського права, які отримали студенти-юристи у грудні 1909 р. Склали іспит 179 студентів. Оцінки «весьма удовлетворительно» отримали лише 11 осіб, знання 77-ми були оцінені як «удовлетворительные», «неудовлетворительные» оцінки отримав аж 91 студент. [93, 47]

Політичні події початку ХХ ст. призвели до того, що на зміну поліцейському праву в університетах прийшло адміністративне право. Нечисленні документи за цей період засвідчують, що 7 лютого 1917 р. М.М. Цитович разом із К. Воблим приймали на юридичному факультеті іспити з адміністративного права. [128, 279] 13 лютого 1919 р. щотижневий журнальний довідник «Студенческий вестник» опублікував об'яву, яка сповіщала, що заняття в Університеті Св. Володимира плануються розпочати саме 13 лютого. Далі інформувалося: «впредь до нового объявления экзамены по юридическому факультету будут произведены... Н.М. Цытовичем 29, 30, 31 января». [206, 6] Дивна і запізнена об'ява: очевидно, що на цей час професор уже прийняв іспити. Проте з якої саме дисципліни – залишається не з'ясованим.

30 травня 1919 р. Миколу Мартиніановича було заарештовано Київською губернською надзвичайною комісією за звинуваченням у «націоналізмі» з конфіскацією частини майна. Лише після втручання керівництва Київського університету того ж дня він був звільнений. [273, 161] Один із очевидців тих подій так згадував про те, що відбувалося з колишнім ректором Університету Св. Володимира: «Скрывавшегося Н.М. Цытовича заманили в университет и отправили в комнату для смертников при чрезвычайке. Добиться его освобождения оттуда удалось почти чудом. Сами коммунисты посоветовали ему скрыться. Проф. Теревинский заморозил ему нос, что сделало его лицо неузнаваемым. Он переоделся в рубище и в таком виде не замеченный чекистами вышел пешком из Киева». [224, 94]

3.2. Наукова діяльність М.М. Цитовича: курси лекцій із поліцейського права

Робіт, присвячених безпосередньо поліцейському праву, М.М. Цитович написав небагато. Але й те, що було опубліковано, дає можливість відтворити його бачення поліцейського права як науки та університетської дисципліни. Слід наголосити, що переважна більшість наукових праць Миколи Мартиніановича, включаючи магістерську і докторську дисертації, опосередковано присвячені проблемам поліцейстики. Тобто досліджувані київським науковцем питання були складовою поліцейського права як науки у широкому класичному значенні цього слова. У цьому не важко переконатися, ознайомившись лише зі змістом найвідоміших зарубіжних та вітчизняних праць із поліцейстики, чи науки внутрішнього управління, як її часто називали.

Лекції з поліцейського права М.М. Цитович розпочав читати у 1893 року, а його друковані на правах рукопису «Лекции по полицейскому праву» побачили світ у 1896 р. з дозволу декана юридичного факультету О. Романовича-Славатинського. Оскільки зазначений лекційний курс був перевиданий у повному обсязі, при його цитуванні ми будемо використовувати останнє видання. [98, 5-178]

Лекційний курс традиційно розпочинався зі вступу, в якому визначаються предмет і завдання науки поліцейського права, висвітлюються система та історія науки разом з аналізом наявної літератури. Автор пояснює, що слово «поліція» походить із грецької мови і позначає міський чи державний устрій і управління. За часи Середньовіччя воно змінило своє первісне значення і почало застосовуватися в сенсі безпеки і благополуччя, що охоплювало всі галузі так званого внутрішнього управління. Таке значення слова «поліція» залишалось панівним і у XVIII ст., коли, на думку автора, вперше з'явилася наука про поліцію. Вона, за його твердженням, «была наука о внутреннем государственном управлении вообще, т. е. не только о тех мерах внутреннего управления, которые имеют целью охрану

порядка и безопасности, но и о тех, которые предпринимаются в видах дальнейшего развития материальных и духовных сил народа». [98, 7] У такому значенні, пояснює автор, наука поліцейського права перейшла у ХІХ ст. Навіть поверховий аналіз початку вступної частини лекційного курсу київського професора засвідчує домінування в його поглядах впливу німецької юриспруденції.

Наслідуючи кращі традиції західноєвропейської поліцейстики, М.М. Цитович продовжував з'ясовувати всі значення поняття «наука поліцейського права» в історичній ретроспективі. Він наголошував, що поряд із широким розумінням терміну «поліція» з'явилося його трактування у вузькому значенні, «которое и до сих пор не вполне установилось и под которое подводят то деятельность, направленную специально на поддержание порядка и безопасности государства, то ту сторону деятельности государства в сфере внутреннего управления, которая стоит в принуждении или ограничении свободы». [98, 7] Поступово вузьке значення слова «поліція» настільки поширилося, що витіснило усі інші його трактування не лише з розмовної мови, а й з наукового обігу.

Як результат цього – зміст поліцейської науки перестав відповідати загальноприйнятому значенню слова «поліція»: поліцією називають лише одну із складових внутрішнього управління, між тим як наука про поліцію, чи поліцейське право, охоплює собою все внутрішнє управління загалом. Через це назва поліцейської науки у Західній Європі почала стрімко виходити з ужитку, чому сприяла також зміна поглядів на завдання цієї науки. У Німеччині поліцейська наука поступилася місцем науці про управління, чи праву управління. У Франції до певної міри їй почали відповідати курси адміністративного права. Але у межах Російської імперії назва «поліцейське право» збереглася завдяки загальноросійським університетським Статутам 1863 та 1884 років. Перший з них передбачав відкриття кафедр поліцейського права замість кафедр державного благоустрою, а другий подовжив їх існування, уповільнивши невідворотний

процес трансформування цієї наукової дисципліни та предмета університетського викладання.

Для визначення предмета поліцейського права М.М. Цитович вважав за необхідне з'ясувати, що собою являє поняття внутрішнього управління, про яке йшлося вище, оскільки саме від нього відштовхувалися всі німецькі поліцейсти, вибудовуючи загальні контури науки поліцейського права. Професор робить визначення цього поняття, посилаючись на узагальнювальні висновки Штейна, Мейєра та Шонберга. Він пише: «Государственным управлением в обширном смысле называется вообще деятельность органов государства, направленная на достижение целей последнего». [98, 8] Поділяючи цю діяльність на складові, учені розрізняють п'ять галузей: 1) фінансове управління, завдання якого полягає у набутті державою необхідних для її існування і діяльності матеріальних засобів; 2) управління іноземних справ, що ставить завдання взаємин з іншими суверенними політичними одиницями; 3) військове управління, покликане керувати військовими силами – морськими і сухопутними; 4) судове управління, що ставить за мету забезпечення правильного застосування різних законів шляхом судових рішень і 5) внутрішнє управління, які покликане, з одного боку, захищати окремих осіб і суспільний порядок від різних небезпек (крім іноземних вторгнень), а з іншого боку – безпосередньо сприяти населенню у досягненні ним найрізноманітніших культурних завдань (господарських, наукових, моральних і т. д.). Саме «понимаемое в этом смысле внутреннее управление и составляет предмет науки полицейского права», [98, 8] – висновок Микола Мартиніанович.

Автор вважав доцільним поділити правові норми, що стосуються внутрішнього управління, на дві групи: одна з них визначає «устройство органов внутреннего управления и общие условия для их деятельности», а інша стосується «непосредственно отдельных предметов внутреннего управления». [98, 9] Таким чином, поліцейське право як наука про внутрішнє управління має охоплювати обидві групи правових норм, поділяючись на дві

частини: «1) об организации внутреннего управления и об общих условиях для деятельности его органов и 2) об отдельных отраслях внутреннего управления». [98, 8] Такої системи дотримувалися тоді німецькі та французькі підручники з поліцейського права, а також деякі російськомовні книги з цієї дисципліни. Але перша частина наукової дисципліни, наголошував професор, «может быть излагаема в связи с учением о государственном устройстве под общим именем государственного права, и тогда для полицейского права останется только учение об отдельных предметах государственного управления». [98, 9] Враховуючи специфіку і особливості розвитку правничої науки в Російській імперії та її відмінності від західноєвропейських традицій, Микола Мартиніанович пропонував «смотреть на науку полицейского права собственно только как на науку о правовых нормах, касающихся отдельных предметов внутреннего управления. Из органов же внутреннего управления нам придется также говорить только о специальных, так, например, о комиссиях народного продовольствия, о комитетах общественного здоровья, но не об общих, каковы, например, губернские правления, земские учреждения и т. п.». [98, 9]

Четвертий параграф вступної частини «Лекций по полицейскому праву» дослідник присвятив з'ясуванню завдань науки поліцейського права при вивченні окремих складових внутрішнього управління. Наука внутрішнього управління стосовно цих складових: «1) может ограничиваться выводом общих правил, с которыми должно сообразоваться государственное управление для достижения тех или других целей, или, иными словами, она может быть только политикой внутреннего управления; 2) она может ограничиться только изменением и истолкованием юридических норм, касающихся отдельных предметов управления в том или другом государстве, не оценивая их по существу; и наконец 3) она может соединять два метода, т. е., излагая конкретное право внутреннего управления в одном из нескольких государств, она может также оценивать его целесообразность и выводить общие положения о целях внутреннего управления и о средствах к их

достижению». [98, 9] М.М. Цитович засвідчує, що останній напрям найбільше відповідає його розумінню науки поліцейського права. В якості зводу загальних правил і порад вона не відповідала реаліям кінця ХІХ ст., тому заходи державного управління необхідно було співвідносити з усіма особливостями кожного народу, його історією, характером, природою країни. З іншого боку, простий виклад і трактування тогочасних правових норм, що стосувалися окремих предметів управління, міг задовольнити лише практичні потреби чиновників і населення, але не міг задовольнити ученого чи законодавця, які повинні знати не лише те, що є, але й те, що має бути. Тому наука поліцейського права повинна також давати оцінку чинних правових норм і робити загальні висновки. «Это направление, – переконаний М.М. Цитович, – можно считать преобладающим в русской литературе полицейского права». [98, 10] Він заявляє, що «мы также будем его держаться, уделяя, разумеется, главное внимание отечественному законодательству и касаясь иностранных законодательств лишь настолько, насколько то необходимо для оценки отечественного и для общих выводов». [98, 10]

Наука поліцейського права, як бачимо, має справу з найрізноманітнішими ділянками народного життя – з народним господарством, народною освітою, народним здоров'ям. Як наслідок виникає думка про можливість і доцільність вивчення усіх цих галузей у межах однієї науки. Отже, М.М. Цитович ставить питання: чи не краще буде розділити цю галузь на окремі складові та приєднати деякі з них до інших уже існуючих наук, наприклад, приєднати політику народного господарства до політичної економії. На користь такої спеціалізації у розробці окремих предметів внутрішнього управління свідчить велетенська кількість накопиченого матеріалу, який потребує належного опрацювання. З іншого боку, застерігає дослідник, не можна заперечувати, що у різних галузях державної діяльності, «направленной на отдельные предметы внутреннего управления есть и нечто общее, позволяющее объединить их в одной области

знания. Эта общая черта, объединяющая разные отрасли внутреннего управления, заключается именно в отношении государства к частной деятельности граждан. Во всех отраслях внутреннего управления государство выступает или дополняет эту деятельность – или ограничивая ее, или принуждая частных лиц сделать то, чего бы они не сделали, если бы руководились своими личными интересами. Указать границы и способы вмешательства, предпринимаемого государством в видах обеспечения безопасности и благосостояния, и составляет общую задачу науки полицейского права во всех его отделах». [98, 10] Отже, саме визначення меж втручання держави у приватну діяльність громадян для гарантування їхньої безпеки і благополуччя і є, на думк професора, головним завданням науки поліцейського права.

Продовжуючи свій виклад, Микола Мартиніанович доходить висновку, що найбільш природною системою поліцейського права слід вважати ту, яка групує юридичні норми «по отдельным предметам внутреннего управления, к которым они относятся». [98, 11] При цьому підкреслює, що інколи користуються й іншими системами, але вони видаються йому незручними. Потрібно віддати належне науковій сміливості автора «Лекций по полицейскому праву», який констатує: «Весьма часто ввиду того, что внутреннее управление имеет целью обеспечить, с одной стороны, безопасность и, с другой, благосостояние, разделяют меры внутреннего управления на две группы: меры предупреждающие или устраняющие опасность и меры положительным образом содействующие благосостоянию». [98, 11] І далі додає: «Это деление, между прочим, принято нашим сводом законов» [98, 11] Відповідно до цього відбувалося викладення поліцейського права в університетах Російської імперії, і підручники з цієї дисципліни «должны были принять у нас деление на законы благоустройства и законы благочиния». [98, 11]

Сам М.М. Цитович вважає такий поділ недоцільним: «его нельзя провести последовательно, без явного нарушения связи между

постановлениями, относящимися к одному же предмету управления». [98, 11]

У той час така позиція вимагала неабиякої сміливості від того, хто не погоджувався з офіційною точкою зору, підтримуваною державою через підконтрольні їй інституції та сформульованою у підручнику з поліцейського права столичного професора Андреевського.

Узагальнюючи матеріал, викладений у шостому параграфі, Микола Мартиніанович оприлюднює власне бачення проблеми та шляхів її вирішення. На його думку, «при изложении законов о предметах внутреннего управления следует разделять их по предметам независимо от того, касаются ли эти законы мер благоустройства или мер безопасности; только некоторые меры безопасности необходимо будет выделить при этом в особый отдел под специальным названием “полиция безопасности”. Сюда относятся именно те меры внутреннего управления, которые имеют целью защиту общественного взгляда и отдельных лиц против опасностей, угрожающих им со стороны преступных или неосторожных действий других лиц». [98, 11-12]

Виокремлюючи поліцію безпеки в окрему частину поліцейського права, київський науковець послуговується теоретичними розвідками з цього питання німецьких поліцейстів Льонінга і Майєра. Порівнявши визначення поліції безпеки в обох найавторитетніших тогочасних поліцейстів, професор підкреслює, що їхні визначення різняться, а сам він більше схиляється до Льонінгового трактування цього поняття. Далі пише: «Выделив полицию безопасности в особую отрасль управления, мы должны разделить остальные меры внутреннего управления на отделы, смотря по тому, к какой стороне народной жизни они относятся, и независимо от того, имеют ли они в виду только охранить существующие уже блага или же увеличить сумму последних». [98, 12]

Взявши за основу п'ять головних складових науки поліцейського права, що цілком відповідало чинній програмі з цієї дисципліни, встановленій для екзаменаційних комісій, М.М. Цитович пропонує систему для викладу власного лекційного курсу. Вона зводиться до наступного:

«I. Хозяйственная жизнь населения.

1. Меры, касающиеся добывающей промышленности:

a) сельского хозяйства; в) рыболовства и охоты; с) лесоводства;
d) горной промышленности.

2. Меры, касающиеся промышленности обрабатывающей.

3. Меры, касающиеся путей сообщения.

4. Меры, касающиеся строительной части.

5. Народное продовольствие.

6. Общественное призрение.

II. Народное образование.

III. Наблюдение за нравственностью.

IV. Физическая жизнь населения.

1. Народное здравие.

2. Передвижение населения.

V. Полиция безопасности». [98, 12]

Як уже зазначалося, викладаючи матеріал, М. Цитович неодноразово уточнює значення терміну «поліція». Першопочатково воно було надто широким: поліцією називали те, що у середині XIX ст. дістало назву внутрішнього управління. До кінця XIX ст. таке значення значно застаріло і збереглося лише у назвах «поліцейське право» та «поліцейська наука». Поряд із ним з'явилося більш вузьке значення, однак остаточне його трактування так і не склалося. Одні автори, як Л. Штейн, наприклад, розуміють під поліцією у вузькому значенні таку діяльність державних органів, яка ставить за мету охорону громадського порядку і безпеки окремих осіб або всього суспільства. Інші автори, як, скажемо, Г. Мейер, вважають вирішальною ознакою поліцейської діяльності примус, який держава застосовує щодо особи. Виходячи з такого бачення поліцейської діяльності, поліцейськими актами будуть такі, котрі примушують особу щось робити або обмежують свободу дій, але лише у сфері внутрішнього управління. Звісно, що поняття поліції у сенсі примусової діяльності не збігається з поняттям її як діяльності,

направленої на запобігання небезпеки, «потому что, с одной стороны, для отвращения опасности не всегда нужно принуждение (тушение пожара, устройство плотин), а с другой – принуждение не всегда применяется для отвращения опасности (например принудительное посещение школы)». [98, 13]

Аби з'ясувати, яке з визначень терміну «поліція» є правильним, Микола Мартиніанович рекомендує прислухатися «к обычному словоупотреблению». [98, 13] Оскільки в тогочасному російському законодавстві «тесному понятию полиции соответствует понятие благочиния, под которым подразумевается охрана общественного порядка и безопасности, то для русской литературы правильнее будет остановиться на первом из указанных [...] тесных понятий полиции». [98, 13] Але при цьому застерігає, що не слід забувати і другого визначення поняття поліції, яке також нерідко трапляється в науковій літературі.

Закінчується параграф закономірним висновком: «Полиция, понимаемая в узком значении, входит во все отрасли государственного управления, потому что повсюду встречается надобность в охране порядка и безопасности или в принудительных мерах. Поэтому в литературе административного права можно встретить выражение “полиция нравов”, “полиция общественного призрения”, “школьная полиция”, “промышленная полиция” и т. д. Под этими выражениями понимают или меры безопасности и порядка, или принудительные меры, необходимые специально для данной отрасли управления». [98, 13-14] Якщо ж заходи, необхідні для підтримування порядку і безпеки, не належать до жодної з галузей управління, але «составляют сами по себе самостоятельную отрасль управления, то они получают специальное название – полиция безопасности». [98, 14]

Дев'ятий параграф вступної частини «Лекцій по полицейскому праву» присвячено історії науки поліцейського права та аналізу наявної вітчизняної та зарубіжної літератури з цього питання. Першим трактатом про поліцію

називається книга Н. Деламара, що побачила світ у Парижі в чотирьох томах упродовж 1710–1719 рр. під назвою «Traite de la police». М.М. Цитович не вдається до детального аналізу трактату, а лише констатує, що «автор рассматривает здесь главным образом полицейское законодательство Франции, но вместе с тем старается установить и общие правила по поводу отдельных отраслей управления». [98, 14]

Подальший розвиток ця галузь знань отримала в Німеччині, пояснює він далі, де у XVIII ст. були зроблені спроби визначити її межі, завдання і засади, створивши, таким чином, з неї самостійну науку. Найзначнішими творами цього часу в царині поліцейстики київський учений називає книги Юсті та Зонненфельса і дає цим авторам загальну оцінку: «Как Юсти, так и Зонненфельс, согласно воззрениям своего времени требуют от государства прежнего вмешательства во все сферы народной жизни, в особенности же в хозяйственную жизнь, по отношению к которой они стоят на точке зрения меркантилистов. Вообще в их сочинениях государство является в виде так называемого полицейского государства, каким оно было действительно в их время». [98, 14]

У другій половині XVIII ст., на думку автора, почалася критика цього напряму державної діяльності. Критики при цьому «впали в противоположную крайность, желая ограничить задачи государства одною только защитою права и безопасности». [98, 14] Проте досить скоро з'явилися вчені, які стверджували, що держава не може обмежуватися лише такими функціями. Вона повинна «оказывать содействие людям и при достижении ими различных культурных целей – хозяйственных, умственных, нравственных, и что вопрос здесь может быть лишь о том, как определить границы для этого содействия». На такій позиції стояв Р. Моль у своєму трактаті «Наука про поліцію, заснована на засадах правової держави» (1832).

М.М. Цитович критикує деякі ключові положення книги німецького вченого, зазначаючи, що «нельзя, однако, сказать, чтобы Моль удачно определил [...] границы деятельности государства», [98, 15] визнаючи при

цьому, що «найти краткую формулу для определения границ деятельности государства едва ли возможно». [98, 15] На думку Р. Моля, держава покликана «оказывать людям лишь отрицательное содействие», тобто її дії повинні «ограничиваться лишь устранением препятствий, которые встречаются гражданам при пользовании своими силами. Государство, соблюдающее эти границы, Моль называет правовым государством». [98, 15] Микола Мартиніанович не погодився з точкою зору німецького ученого, якою визначалися межі державної діяльності, оскільки «государство не может ограничиваться и обыкновенно не ограничивается одним отрицательным содействием; оно оказывает гражданам также и положительное содействие». [98, 15]

На думку кийівського дослідника, діяльність держави має співвідноситися як з обставинами місця та часу, так із метою, яку вона перед собою ставить. Саме залежно від цього можуть змінюватися і межі державного втручання; при цьому «деятельность государства может быть не только отрицательной, но и положительной, не только поощрительной, но и принудительной». [98, 15]

Розглядаючи теорію Р. Моля, М.М. Цитович засвідчує власну позицію, яка виграно відтінюється поглядами німецького професора. Слід наголосити, що за умов необмеженої влади монарха в Російській імперії, Микола Мартиніанович пише про так звану правову державу. Стосовно державного втручання він наголошує, що «свобода – возможность располагать собою и своими действиями – сама по себе есть драгоценное благо, без которого все другие блага теряют свою ценность, и что поэтому применять принудительные и ограничительные меры как в видах безопасности, так особенно в видах благосостояния можно лишь крайне осторожно и осмотрительно». [98, 15]

Професор зазначає, що у сфері народного господарства держава неспроможна досягнути таких результатів, як окремі особи, керовані особистим інтересом. Для підкріплення цієї тези він посилається на

авторитет А. Сміта. На його думку, завдання держави у сфері народного господарства може полягати лише «в том, чтобы предупредить или исправить недостатки хозяйственного строя, основанного на свободной борьбе личных интересов, но не в том, чтобы заменить этот интерес вполне или в значительной части хозяйственной деятельности». [98, 16] Розвиваючи власне бачення ролі держави у сфері народного господарства, київський науковець пише: «Государство должно ограничиться [...] 1) поддержкой той стороны, которая в борьбе интересов оказывается слишком слабою: 2) согласованием частного интереса с общественным интересом, если замечаются отклонения и если такое согласование возможно: 3) заменю частной хозяйственной деятельности деятельностью государства там, где согласование частного интереса с общественным невозможно и где почему-либо можно ожидать, что государство достигнет лучших результатов, чем частные предприниматели». [98, 16]

Іншим недоліком курсу поліцейської науки Р. Моля Микола Мартиніанович вважав те, що німецький учений пропонував лише загальні правила діяльності держави у тій чи іншій галузі управління, але не наводив «никаких положительных данных, касающихся внутреннего управления». [98, 16] Проте навіть з огляду на всі критичні зауваження М. Цитович вважав цей твір «лучшим курсом полицейской науки, многие отделы которого и до сих пор не утратили значения». [98, 16]

Один невеликий абзац київський професор присвячує характеристиці творчості Л. Штейна у галузі поліцейської науки. Згадуючи дві праці німецького вченого, присвячені вченню про внутрішнє управління, він наголошує, що вони «представляют собою в сущности то, что у Моля и др. носит название полицейской науки, но по более широкой программе: здесь, кроме общих правил, мы находим также законодательство различных государств в историческом и сравнительном обозрении, а реальным образом здесь разрабатывается также и юридическая сторона внутреннего управления» [98, 16] Далі М.М. Цитович зазначає, що після творів Л. Штейна в німецькій

літературі більше не з'являлися праці, що ставили за мету виклад науки про поліцію. Місце останньої, за його твердженням, посіла «наука административного права или права управления, излагающая нормы германского права, касающиеся организации управления и отдельных его отраслей, руководясь притом юридической точкою зрения». [98, 16] Серед підручників німецького адміністративного права автор виділяє книги Льонінга і Майєра, наголошуючи при цьому, що «потребность же в изложении общих правил для различных отраслей внутреннего управления и в оценке действующего законодательства с точки зрения целесообразности удовлетворяется [...] монографическими работами. Кроме того, политика народного хозяйства уже давно стала в Германии составною частью политической экономии – как в учебниках этой науки, так и в университетском преподавании». [98, 16-17]

Пишучи у наступному параграфі про французьку науку адміністративного права, М.М. Цитович зазначає, що вона має характер викладання і трактування з юридичної точки зору вітчизняних законів, «касающихся органов и функций отдельных отраслей управления» [98, 17] Відповідно до міністерської програми, яка була обов'язковою для юридичних факультетів, викладання адміністративного права у Франції повинно було охоплювати і закони, що стосувалися податків, тобто частини фінансового права.

Російськомовній поліцейстиці у лекційному курсі київського професора не пощастило: вона зовсім не аналізується. Автор обмежується переліком вітчизняних робіт із поліцейстики – починаючи з книги Гуляєва «Права и обязанности земской и городской полиции» (1824) і закінчуючи «Учебником науки полицейского права» (1893) Тарасова. Інші автори підручників з поліцейського права – Андреевський, Бунге, Антонович, Шеймін – лише згадуються. Виняток становить книга Лешкова «История русского общественного права» (1858), характеристиці якої Микола Мартиніанович присвятив кілька рядків. Він пише про книгу московського професора так:

«Науку полицейского права автор желает заменить наукою общественного права, понятие которого он, однако, недостаточно выясняет; самая же история русского общественного права представляет у него историю разных отраслей внутреннего управления в допетровской России и заключает в себе много интересного». [98, 17]

Виникає логічне питання: чому київський учений не аналізував робіт своїх попередників, які вважалися класичними у вітчизняній поліцейській, обмежившись лише працею Лешкова? Очевидно, він не вважав ці праці оригінальними і самостійними, деякі з них він навіть не включив до переліку. Та й посилання на них у «Лекциях по полицейскому праву» практично відсутні. Автор посилається переважно на праці німецьких та французьких учених, що засвідчує його наукові пріоритети.

Вступна частина лекційного курсу М.М. Цитовича закінчується розглядом джерел поліцейського права. «Источниками полицейского права, – інформує читачів Микола Мартиніанович, – служат законы, распоряжения и международные договоры». [98, 18] Він пояснює також, що різниця між законом і розпорядженням суто формальна: «законами называются те постановления, которые издаются в законодательном порядке, распоряжения же – те постановления высших или подчиненных органов государства, которые издаются помимо законодательного порядка». [98, 18] Професор наводить зразки законів і розпоряджень та класифікує останні. Микола Мартиніанович розтлумачує, що Звід законів Російської імперії «не все изъясления Высочайшей воли называет законом, но лишь те, которые издаются за подписью Государя, противопоставляя такие постановления объявленным Высочайшим указом. Понятно, что распоряжения должны отличаться от законов по своей силе: они должны держаться в границах закона и не могут ему противоречить. Но как законы, так и распоряжения одинаково могут иметь своим предметом и установление общего правила, и регулирование конкретного случая». [98, 18]

Професор звернув особливу увагу на «Свод законов Российской империи» як найповніше зібрання вітчизняного законодавства з поліцейстики. Він також рекомендує це фундаментальне видання як найповніше і найдосконаліше джерело з вітчизняного поліцейського права. Основні матеріали з поліцейстики у цьому виданні зосереджені головним чином у чотирьох томах – XI, XII, XIII, та XIV. Закони, які входили до складу XI і XII томів, уточнює М.М. Цитович, «носили в изданиях Свода 1833 и 1842 гг. название законов благоустройства, а законы, заключающиеся в XIII и XIV томах, – название законов благочиния. В следующих изданиях эти названия уже не встречаются, но размещение законов осталось то же». [98, 20] Далі він указує на нові видання, за допомогою яких бажаючі можуть познайомитися з новими законами і розпорядженнями, чинними в Російській імперії.

Отже, у вступній частині авторського лекційного курсу з поліцейського права М.М. Цитович демонструє глибоке осягнення сутності цієї університетської дисципліни. Схематично розглянувши історію поліцейського права і права внутрішнього управління через призму хрестоматійних західноєвропейських трактатів, він формулює власне бачення цієї науки і галузі знань. Найбільшими авторитетами для київського професора виступають німецькі учені Моль, Льонінг, Майєр, Рошер, Штейн, чіями теоретичними розробками він здебільшого послуговується. Структура «Лекций по полицейскому праву» засвідчує належне розуміння автором завдань тогочасної поліцейстики і є віддзеркаленням її реального стану в Університеті Св. Володимира. Робота ця не була новаторською і не претендувала на це. Але вона стала оригінальним твором, що засвідчив рівень вітчизняної поліцейстики з її проблемами і невирішеними теоретичними питаннями, які призвели до методологічної кризи науки поліцейського права.

1907 року в Києві побачив світ на правах рукопису новий оригінальний «Курс лекций по полицейскому праву» М.М. Цитовича. [112] На жаль, він не потрапив до двотомника «Поліцейське право в Університеті Святого

Володимира», але ми вважаємо його найкращою роботою Миколи Мартиніановича з царини поліцейстики – попри те, що вона налічує всього 124 сторінки тексту. Хоча курс не є завершеним і складається лише з двох нерівноцінних за обсягом глав, але він відтворює в усій повноті історію поліцейського права та засвідчує самостійний характер мислення зрілого дослідника. Цей курс можна вважати однією з найдосконаліших російськомовних робіт з історії поліцейського права, у якій воно постає на тлі діяльності держав від часів своєї передісторії до початку XIX ст. Основна увага приділяється висвітленню однієї з найважливіших функцій держави – функції внутрішнього управління. Автор наголошує, що «государства, в которых бюрократический персонал обладает высокими личными качествами – образованностью, честностью, трудолюбием, могут включать в сферу своего управления такие задачи, которые оказываются малодоступными странам, не располагающим таким персоналом чиновников» [112, 124]

Робота складається зі вступу та загальної частини, яка своєю чергою поділяється на дві глави – «Исторический очерк теории и практики внутреннего управления» та «Общие выводы относительно деятельности государства в сфере внутреннего управления». Вступна частина традиційно починається з визначення предмета й завдань науки поліцейського права. Позиція автора стає зрозумілою з першого рядка. Він пише: «Наука полицейского права есть одна из наук, посвященных изучению деятельности государства, или государственного управления». [112, 3] Потім пояснюється, що дослідження держави здійснюють декілька наук: одні вивчають її з боку облаштування чи організації, інші – з боку її діяльності. До перших належить наука державного права, що розглядає устрій державних органів, як вищих, так і підпорядкованих їм, а також їхні функції та взаємини між собою. До других належать науки, між якими розподілено вивчення різноманітних галузей діяльності держави або державного управління. Далі пояснюються хрестоматійні речі: що саме є предметом науки фінансового права, військових наук, міжнародного права, цивільного і кримінального права і

процесу. Дійшовши до так званого внутрішнього управління, Микола Мартиніанович визначає, що його завдання «заключається, с одной стороны, в охране порядка и безопасности, а с другой – в содействии населению при достижении им различных культурных целей (хозяйственных, просветительных, нравственных)». [112, 3] Таким чином, М.М. Цитович повторює прийняте ним раніше визначення, що «наука полицейского права есть в сущности наука о внутреннем государственном управлении». [112, 3]

Структура викладу історії поліцейського права у цій праці майже повністю подібна до попередньої роботи М.М. Цитовича «Лекции по полицейскому праву», тому немає сенсу її відтворювати. Наголосимо лише, що автор акцентує більше уваги на тому, як саме юристи повинні вивчати і розуміти поліцейське право, або право внутрішнього управління. Він пише: «Изучая деятельность государства, направленную к достижению тех или иных целей, юрист должен, конечно, интересоваться преимущественно ее юридическою стороною, т. е. его должны интересовать те юридические нормы (законы, распоряжения), в которых рассматриваются различные отрасли государственного управления... и, следовательно, наука о внутреннем управлении должна быть для него прежде всего наукою о праве внутреннего управления, т. е. наукою о тех юридических нормах, которые имеют отношение к внутреннему управлению. Право внутреннего управления является таким образом непосредственно предметом нашей науки». [112, 4]

Професор пояснював, що будь-яке право можливо досліджувати з трьох точок зору: під кутом історії, догми та політики. У першому випадку дослідника цікавлять умови його виникнення, розвитку та змін, що відбулися з часом, які він намагається пояснити. Вивчаючи право з точки зору догми, учені мають на увазі переважно застосування його на практиці. Коли ж ми вивчаємо право з точки зору політики, та насамперед маємо на увазі мету, яку воно повинно ставити. М.М. Цитович вважав, що «мы устанавливаем эту цель, определяем те правовые нормы, которые соответствуют этой цели и

полученным таким образом масштабом пользуемся для оценки и критики действующего положительного права. Изучение права с точки зрения политики есть, следовательно, критическое изучение его, тогда как при догматическом изучении права мы не интересуемся вопросом о том, хорошо ли или дурно это право, достигает ли оно своей цели и может ли быть оправдана цель, ради которой оно существует». [112, 4]

Вивчати право внутрішнього управління М. Цитович рекомендував в усіх трьох ракурсах – історії, догми та політики. Проте він застерігав, що «трудность соединения всех этих точек зрения и практические потребности преподавания ведут к тому, что в отдельных юридических дисциплинах обыкновенно преобладает какое-нибудь одно из указанных направлений». [112, 5] Разом із тим Микола Мартиніанович вважав, що норми права, які виникли з діяльності держави у сфері внутрішнього управління, перебувають у зовсім іншому становищі. З одного боку, їхня догматика не така складна, як, скажімо, догматика цивільного права, з іншого – ці закони часто змінюються залежно від економічних, соціальних і політичних умов держави. Тому при вивченні та викладанні цих галузей права «точка зрения политики естественно выдвигается на первый план» [112, 5] І далі наголошує: «И действительно, при самом своем появлении так называемая наука о полиции была чистой политикой внутреннего управления». [112, 5]

Порівняно з попереднім лекційним курсом з поліцейського права М.М. Цитович значно скоротив і спростив вступну частину. У зв'язку з цим певного коригування зазнало і формулювання завдань науки поліцейського права, під якою він розумів право внутрішнього управління. Проаналізувавши ситуацію, яка склалася довкола внутрішнього управління у Німеччині в XIX ст., він робить висновок, що і в Російській імперії існує потреба вивчення цієї галузі права з точки зору політики. Професор вважав, що «русским университетам, где так называемое полицейское право до последнего времени разрабатывают с точки зрения политики, нет основания отказываться от установившейся традиции» [112, 5]

Висновок вступної частини «Курса лекцій по полицейському праву» М. Цитовича такий: «Задачей нашей науки мы признаем изучение права внутреннего управления преимущественно с точки зрения политики». [112, 5] Далі додається важливе уточнення: «При этом нас, конечно, должно прежде всего интересовать действующее русское право. Но для более правильной и всесторонней оценки действующего русского права внутреннего управления нам необходимо будет обращаться и к истории его, и к сравнению с важнейшими иностранными законодательствами». [112, 5]

Тому не дивно, що однією з найцікавіших і найзмістовніших частин лекційного курсу київського науковця якраз і став параграф про походження і розвиток науки поліцейського права. Невеликий за обсягом, він у стислій і образній формі розкриває витoki та основні етапи історії цієї науки. Зацитуємо для прикладу, як просто і зрозуміло М.М. Цитович пояснює виникнення поліцейського права. Він пише: «Уже древние государства принимали меры не только для обеспечения безопасности граждан, но и в видах содействия их различным культурным интересам, но меры эти не выработались в систему, которая могла бы потребовать специального научного исследования. Поэтому в древности мы не встречаем науки полицейского права, хотя у некоторых древних авторов (например у Аристотеля в его “Политике”) можно найти рассуждения по поводу отдельных мер внутреннего управления. Наука полицейского права не могла возникнуть и в Средние века, так как в эту эпоху центральная правительственная власть настолько ослабела, что не могла принять на себя сколько-нибудь широких задач в сфере внутреннего управления. Но когда феодализм был побежден и образовались государства с сильной центральной властью, тогда деятельность последней в области внутреннего управления начала постепенно развиваться и расширяться. К началу XVIII в. количество законов и распоряжений, относящихся к различным отраслям внутреннего управления, настолько увеличилось, что явилась наконец потребность

ориентироваться в них и изучать при помощи специальных руководств». [112, 6]

Потім відбувається цілком логічний перехід до аналізу трактату Деламара, праць німецьких поліцейстів Юсті, Зонненфельса, Моля, Штейна, Льонінга. Ці характеристики дуже місткі та інформативні. Автор пояснює причини відмови від читання курсів поліцейського права в німецьких університетах і появи замість них права управління, або адміністративного права. Він також підкреслює, що наука про поліцію розробляла питання внутрішнього управління з точки зору політики, тоді як адміністративне право – з точки зору догматики. Микола Мартиніанович із жалем визнає: «Отсутствие систематической науки о внутреннем управлении не может не быть признано явлением неблагоприятным, так как при разработке вопросов внутреннего управления отдельными специалистами обобщения становятся затруднительными и отсутствует общая идея, объединяющая различные части исследования». [112, 9] Учений бачить необхідність створення окремої науки про внутрішнє управління «как конечную цель, к которой необходимо стремиться, пользуясь материалами, собранными и разработанными специалистами по отдельным отраслям внутреннего управления, и выводами, к которым они пришли». [112, 9]

У своїй новій книзі М.М. Цитович значно ширше, ніж у попередньому курсі, розглядає вітчизняну літературу, присвячену проблемам поліцейського права, розпочинаючи її аналіз із твору Юрія Крижанича, написаного у XVIII ст. Професор звертає увагу на загальноросійські університетські Статути 1835, 1863 та 1884 років, котрі, на його думку, вплинули на формування поліцейського права як університетської дисципліни юридичного циклу. Перелічуючи найвідоміші вітчизняні підручники з поліцейського і адміністративного права, він характеризує всіх їх разом. «Отличительная черта всех этих курсов заключается в том, что в них право внутреннего управления рассматривается преимущественно с точки зрения политики». [112, 11]

Таким чином, можна з упевненістю констатувати, що «Лекции по полицейскому праву» і «Курс лекций по полицейскому праву» М.М. Цитовича становлять органічно цілісний комплекс посібників з університетської дисципліни юридичного циклу, які доповнюють один одного, оскільки побудовані на однакових теоретичних засадах і ставлять тотожні цілі. Незначні методологічні розходження засвідчують лише постійний процес пошуку, в якому перебував учений, що намагався йти у ногу з часом і адекватно реагувати на його виклики.

Слід окреслити хоча б кількома реченнями і ще два видання – «Конспект особенной части полицейского права» та «Репетиториум полицейского права», на яких стоїть прізвище М.М. Цитовича. У першій книжці, що була підготовлена студентами-юристами Університету Св. Володимира для своїх однокашників відповідно до програм та екзаменаційних вимог і побачила світ на правах рукопису 1907 року в Києві, поруч із Цитовичем зазначається прізвище професора В. Дерюжинського. [65] Нам практично нічого не відомо про передісторію цієї книги. Поява «Конспекту» лише засвідчує факт популярності серед студентів підручників М. Цитовича та В. Дерюжинського з поліцейського права. Те саме можна сказати й про «Репетиториум по полицейскому праву, составленный по учебнику проф. Н.Н. Белявского и лекциям проф. Н.М. Цытовича» (Київ, 1915), [36] який містить розлогі відповіді на 17 білетів, складених у відповідності до програми з поліцейського права. Нам невідомо, що стало поштовхом до об'єднання студентами – професорів М.М. Цитовича і М. Белявського під однією палітуркою. Можемо лише припустити, що доробок названих учених найповніше відповідав вимогам програми іспитів з поліцейського права.

3.3. Реакція М.М. Цитовича на методологічну кризу поліцейстики

7 лютого 1899 р. у газеті «Право» побачила світ стаття М. Цитовича «Еще по поводу полицейского и административного права». [111] Вона стала підсумком дискусії, розпочатої на шпальтах цього поважного юридичного видання М.І. Лазаревським, який у другому числі «Права» за 1898 р. висловився за необхідність заміни поліцейського права наукою адміністративного права. Оскільки цей епізод із життя М.М. Цитовича залишився поза увагою науковців, саме йому присвячений цей підрозділ. Отже, спробуємо відтворити перебіг дискусії довкола зазначених проблем і з'ясувати позицію в ній Миколи Мартиніановича.

Декілька слів про саму газету «Право». Вона почала виходити з кінця ХІХ ст. в Санкт-Петербурзі щотижня за редакцією В.М. Гессена та М.І. Лазаревського. Від 1905 р. вона редагувалася лише В.М. Гессеном і набула кадетського забарвлення. Змінилась і періодичність її виходу – замість разу на тиждень газета виходила три рази. З ліберальним виданням співробітничали провідні знавці юриспруденції – І. Гессен, А. Камінка, Л. Петражицький, В. Набоков, І. Петрункевич, Є. і С. Трубецькі та інші. Спочатку газета мала виключно юридичне спрямування, але з розвитком російського визвольного руху вона стала приділяти дедалі більше уваги поточним питанням політичного життя.

Микола Іванович Лазаревський (1868–1921) – відомий російський правник, активний діяч кадетської партії. 1892 року він закінчив Санкт-Петербурзький університет і був залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі державного права. У 1905 р. отримав звання приват-доцента. Того ж року вийшло його ґрунтовне дослідження «Ответственность за убытки, причиненные должностными лицами». Головним постулатом цієї роботи стало визнання органів самоуправної одиниці органами державної влади, які користуються усіма її правами і несуть такі самі обов'язки. Після зречення Миколи ІІ М.І. Лазаревський брав активну участь у роботі спеціального органу Тимчасового уряду з підготовки

проектів найважливіших законодавчих актів, у тому числі проекту Конституції Російської республіки, яка готувалася до Всеросійських Установчих зборів. У 1924 р. розстріляний більшовиками. Історик російської революції С.П. Мельгунов наводить мотиви, за якими, на його думку, був позбавлений життя знаний юрист. [202, 170]

Як зазначалося М.І. Лазаревський умістив у другому числі газети за 1898 р. власну статтю під назвою «Адміністративне право», у якій в категоричній формі висловлював думку про необхідність заміни т. з. поліцейського права чисто догматичною наукою адміністративного права. Позицію Лазаревського щодо ширшого вживання терміну «адміністративне право» замість «поліцейського права», поділяв професор Ярославського ліцею М. Берендтс у своєму підручнику з адміністративного права [38], що з'явився у 1898 р.

Едуард Миколайович Берендтс (1860 – після 1924) народився у Санкт-Петербурзі в сім'ї купця-лютеранина і мав скандинавське та німецьке коріння. Досконало володів німецькою, шведською і фінською мовами. Після закінчення у 1884 р. юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету зі ступенем кандидата служив у Департаменті державного казначейства Міністерства державного майна. У 1891 р. захистив магістерську дисертацію з фінансового права за книгою «Государственное хозяйство Швеции. Ч. 1. История государственного хозяйства Швеции до 1809 г.» і був призначений на посаду екстраординарного професора кафедри державного і адміністративного права Демидовського юридичного ліцею в Ярославлі. [197, 574]

У ліцеї М. Берендтс упродовж 1891–1898 рр. читав курси адміністративного і державного права. [253, 362-367] Особливий інтерес становить обґрунтування професором метода юридичних наук загалом і адміністративного права зокрема. [37] Стаття Е. Берендтса «О методе юридических наук. Задачи, система и метод науки административного права»

є хрестоматійною для поліцейстики, тому зупинимося на її розгляді дещо детальніше.

Е. Берендтс не погоджувався з висновками харківського професора Левитського, викладеними у брошурі «Предмет, задача и метод науки полицейского права». (Харьков, 1894) Він вважав, що «административное право принадлежит к числу младших отраслей юриспруденции и не избегло участи всякой недавно обособившейся и развившейся научной отрасли. Наша наука страдает неопределенностью и шаткостью основных положений, неопределенностью границ, характера и неопределенностью задач и метода. Даже называется то наукою полицейской, то полицейским правом, то наукою о праве внутреннего управления, то учением об управлении, и авторы, снабжающие свои книги тем или другим заглавием, расходятся в определении основного характера науки, ее принципов, задач и границ». [37, 285] Учений був переконаний, що «науке административного или полицейского права пора, давно пора выбросить за борт балласт трюизмов и благих пожеланий и, не выходя из рамок задачи, поставленной юриспруденцией, ограничиться выяснением юридической стороны управления. Только определенные задачи гарантируют научной дисциплине успешное развитие; погоня же за всеобъемлющей сферой и неограниченным объемом исследований приводит не к твердым выводам, а к бледным призракам научных положений». [37, 297]

Е. Берендтс вважав адміністративне право галуззю юриспруденції. Воно «должно быть юридической наукой или должно быть вычеркнуто из системы юридических дисциплин. Смешение политической и юридической точек зрения столь же опасно в научной области, сколь опасно на практике смешение политики и правосудия». [37, 298] «Предметом административного права, – на думку Е. Берендтса, – являются юридические нормы и юридические отношения». [37, 298] І далі такий висновок: «Только применение юридического метода к разработке административного права

поставит эту науку на твердую почву и даст ей возможность исполнить задачи на ней лежащие». [37, 301]

Лекційний курс з адміністративного права Е. Берендтс видав у Ярославлі 1898 року. Професор вважав, що адміністративне право має поглинути поліцейське право: останнє стане частиною першого. На початку курсу автор викладав власний погляд на поняття адміністративного права як науки, окреслював його завдання, систему і метод. Поняття адміністративного права він формулював так само, як і більшість німецьких учених, але система, намічена автором, мала свої особливості. Вона об'єднує три частини: «1) объективное административное право, устанавливающее границу прав и обязанностей органов власти и членов общества при неперменном обеспечении защиты интересов частной и общественной жизни; 2) субъективное административное право государственной власти и ее органов; сюда же относится изучение организации учреждений, порядок применения ими обязательных и принудительных мер, которые могут быть осуществлены только в пределах, установленных нормами административного права; 3) субъективное административное право участников государственного общения». [38]

Відомий правознавець В. Івановський, аналізуючи книгу Е. Берендтса, вважав доцільним виділяти дві складові адміністративного права, а не три. Крім того, зазначав рецензент, є очевидним, що накреслена автором система значною мірою відповідала існуючій тоді системі загальної частини адміністративного права. Отже, дослідник так писав про Е. Берендтса: «К установлению теории административного права он относится отрицательно, полагая возможной разработку лишь положительного административного права данного народа. [...] Автор юридического метода дает нам сведения, не имеющие никакого юридического характера, затем излагает историю управления, главным образом в России, останавливается на характере правительственной политики и, таким образом, далеко выходит за пределы историко-догматического метода». [78, 39]

М.М. Цитович, полемізуючи з Е. Берендсом, наголосив: «у г. Берендтса мы находим некоторые новые воззрения против полицейского права как науки политической, и об этих-то возражениях, нам кажется, будет не лишним сказать здесь несколько слов». [111, 269] Але про ці «несколько слов» ітиметься далі.

Власною публікацією під назвою «Полицейское право» відгукнувся на статтю М.І. Лазаревського Л.Й. Петражицкий [94] – творець оригінальної психологічної теорії права, яка згодом набула світового визнання. Постать цього ученого залишається однією з найяскравіших в історії вітчизняного правознавства кінця XIX – початку XX ст. Саме на ці часи, коли Російська імперія переживала своєрідний духовний, у тому числі філософсько-правовий, ренесанс, і припадає розквіт творчості видатного правознавця, філософа, соціолога, економіста, політичного діяча.

Лев (Леон-Адам) Йосипович Петражицкий (186—1931) народився в дворянському маєтку Колонтаєво Віленської губернії. Його рід мав глибоке польське коріння. Після закінчення Вітебської гімназії (1885 р.) юнак вступив на медичний факультет Університету Св. Володимира, а згодом перейшов на юридичний. Після успішного закінчення цього факультету його відрядили на два роки за кордон для підготовки до подальшої викладацької діяльності. За час стажування Л. Петражицкий підготував і опублікував декілька праць німецькою мовою, які привернули увагу європейських науковців. У 1896 р. перспективний учений захистив у Київському університеті магістерську дисертацію на тему «О распределении доходов при переходе права пользования по римскому праву», а від 1897 р. Лев Йосипович почав працювати в Санкт-Петербурзькому університеті. [157]

Крім психологічної теорії права, до заслуг Л. Петражицького належить дуже важлива концептуальна теза про нагальну необхідність зміни теоретичних засад правознавства як такого. На його думку, категорійний підхід у цій царині має поступитися місцем новому підходові, що базуватиметься на досягненнях цілої низки наук – філософії, юриспруденції,

психології, соціології. Учений також був автором ідеї поділу права на офіційне та інтуїтивне. Офіційне, санкціоноване державою, постійно відстає від реальних змін у духовному, економічному і соціальному житті, тоді як друге, інтуїтивне вільно й швидко пристосовується до них. Одним із перших Л. Петражицький заявив про кризу правосвідомості в Російській імперії та про необхідність нового ставлення до права як регулятора соціальних відносин [157, V]

Близький приятель Льва Йосиповича, сам правник за освітою, О. Грузенберг так визначив його місце в історії науки: «Нет ни одного угла в области права, куда бы ни проник его гений. Из кладовой разнообразных сведений об общих чертах действующего права, именуемой энциклопедией, Петражицкий создал научную теорию права – в смысле учения о родовых чертах этого класса явлений вообще. Он первый установил возможность построения научно-психологической теории права и формулировал сущность законов его развития – законов, которых так тщетно искали его предшественники. Ему же принадлежит заслуга создания совершенно новой, дотоле не известной науки политики права как особой дисциплины, служащей прогрессу существующего правопорядка путем научно-систематической разработки проблем. Знатоки отмечают также его исключительной ценности труды в области методологии общественных наук, его отдельные психологические исследования и предложенное им основоположение начал социологии». [64, 208-209]

У 1898 р. Л. Петражицький захистив у Санкт-Петербурзькому університеті докторську дисертацію «*Bona fides* в гражданском праве. Право добросовестного владельца на доходы». У додатках до цієї праці – «Модные лозунги юриспруденции» та «Обязанности юриспруденции в России» – автор продовжив полеміку з так званим ієрінгівським напрямом правових досліджень і обґрунтував власну програму для науки права, яка згодом була прийнята як редакційна юридичними виданнями «Право» та «Вестник права».

Переосмыслиючи статью М. Лазаревского, Л. Петражицкий наголошував: «Всякий юрист, сознающий значение юридического принципа, начала законности, не может не согласиться с тем защищаемым в этой статье требованием, чтобы изучение и разработка так называемого полицейского (административного) права была поставлена на юридическую почву. Наука полицейского права в том виде, в каком она теперь преподается в наших университетах, не соответствует задачам юридического образования и требованию проведения в жизнь и укрепления начала законности. Она представляет какое-то *mixtum compositum* разнородных сведений и соображений, без ясного и точного определения предмета и границ, без единства и определенности предмета и научного метода, какую-то смесь, в которой во всяком случае не может быть и речи об удовлетворительной разработке и изложении административного права как такового в надлежащей системе, с чистым и последовательным проведением юридического метода». [94, 9]

«Эта болезнь в системе юридического преподавания и в работе юриспруденции, – продовжував далі професор, – вообще должна быть устранена, и вредный пробел должен быть заполнен установлением юридической дисциплины – догматики административного права. Эту дисциплину, т. е. догму данной области права, имеет, очевидно, в виду и автор упомянутой статьи, говоря о замене науки полицейского права наукою административного права, и в этом смысле его взгляды вполне соответствуют задачам юриспруденции и тому прекрасному лозунгу и знамени – “Право”, под которым эта статья появилась на свет». [94, 9] «Но, с другой стороны, отсюда вовсе не вытекает, – застерігав учений, – чтобы следовало желать простой замены теперешней науки полицейского права наукою административного права в системе догмы его. Это означало бы “выбросить дитя из ванны вместе с водой”, как говорят немцы». [94, 10]

Резюмуючи власну статью «Полицейское» право», Л. Петражицкий писал: «1. Теперешняя смесь разнообразных рассуждений на разные темы без

определенного единого метода, без ясных научных рамок и границ, называемая “полицейским правом”, действительно должна быть исключена из университетского преподавания. 2. Во имя священного принципа правового государства весьма желательно и даже необходимо внести в план юридического преподавания науку догмы положительного административного права. Это, конечно, не единственная, но тем не менее весьма важная мера для того, чтобы принцип ст. 47 Основных Законов (“Империя Российская управляется на твердых основаниях положительных законов, от Самодержавной Власти исходящих”) приблизился к своему неуклонному осуществлению. 3. В интересах разумного прогресса права и рационального, истинно политического управления в пределах широких рамок административных законов весьма желательно успешное развитие и прочная постановка преподавания наряду с догмой административного права науки политики административного права». [94, 18] Аналізуючи вислови Л. Петражицького, що стосувалися перспектив поліцейського права, які цитувалися раніше, можна зробити висновок, що вчений вважав доцільним замінити поліцейське право двома науками: наукою догми і наукою політики адміністративного права.

Для М. Цитовича позиція Л. Петражицького стосовно поглядів М. Лазаревського зводилася до наступного: «Профессор Л. Петражицкий, возражая г. Лазаревскому, указал уже на односторонность этого взгляда и выяснил необходимость научной политики управления наряду с политикой других отраслей права». [111, 269]

Окресливши в своїй статті у «Праві» погляди усіх основних учасників дискусії – М. Лазаревського, Е. Берендтса і Л. Петражицького, Микола Мартиніанович приступив до оприлюднення власної позиції. Він констатував: «Если г. Лазаревский в своей статье имел в виду главным образом выяснение необходимости догматической разработки административного права, то целью Берендтса в упомянутом предисловии является преимущественно доказательство ненужности и даже

невозможности научной политики управления». [111, 269-270] Розлого цитуючи передмову Е. Берендтса з аргументами останнього проти поліцейського права, М.М. Цитович робить власний висновок, визнавши, що «широкая постанова при изложении вопросов полицейского права на кафедрах нередко сводится к пустословию и верхоглядству, к легкомысленной критике существующего административного строя и деятельности, а научность – к повторению звучных слов вроде эмансипации, эволюции, интеграции и т. п. Возможность подобных явлений отрицать нельзя, хотя мы и сомневаемся, чтобы они были так часты, как утверждает г. Берендтс». [111, 271-272]

Далі М.М. Цитович цілком обґрунтовано і логічно наголошував, що не можна «ставити в вину какой-нибудь науке бестактность и недостаточную компетентность ее отдельных представителей». [111, 272] Він визнавав, що тогочасна наука поліцейського права мала вирішити цілий ряд проблем, поставлених перед нею життям. Учений писав: «ввиду недостаточной определенности задач и границ этой отрасли знания» виникає чимало «искушений к пустословию, по крайней мере для тех, кто вообще к нему склонен». [111, 272] Але засоби ліквідації негативних явищ «следует видеть не в изгнании предмета из круга наук юридического факультета, а в том, чтобы лица, дорожащие научностью университетского преподавания и не склонные к пустословию, взяли на себя труд определить истинные задачи и границы этого предмета». [111, 272]

З'ясовуючи засади наукових поглядів Е. Берендтса, професор Університету Св. Володимира зазначав, що Берендтс скептично ставився до результатів «исследования законов социального развития, что заставляет его скептически относиться и к политике управления» [111, 274] Микола Мартиніанович підкреслював, що Берендтс указував на зникнення поліцейського права як навчальної дисципліни в німецьких університетах і відразу пояснював, що «исчезновение полицейского права не означает там полного исчезновения политики внутреннего управления. Самый обширный

и важный отдел этой отрасли знания политики народного хозяйства читается в немецких университетах на кафедрах политической экономии под видом особого практического курса». [111, 278] І далі: «Что же касается других отделов административной политики, то они действительно не читаются там, но потребность в них назревает, как видно из монографической разработки вопросов, касающихся отношения государства к народному образованию, нравственности, здоровью и т. п.». [111, 278]

М.М. Цитович визнавав: поліцейська наука у тому вигляді, як її викладав Р. Моль, дійсно являє собою застарілий предмет, що не відповідав новим вимогам, оскільки Моль, як і Юсті та Зонненфельс, обмежувався викладом дисципліни «как бы вне времени и пространства, не давая никакого положительного материала, из которого эти правила были им выведены». [111, 278] Разом із тим київський професор застерігав від поспіху в прийнятті деяких важливих рішень, які можуть вплинути на внутрішнє наповнення цієї науки. Повертаючись до теми юридичної освіти в німецьких університетах і зокрема викладання поліцейського права, він писав: «Весьма вероятно, что та же отрасль юридического преподавания возродится там в новой форме, и если мы между тем успеем вытравить из наших курсов политического права всякий политический элемент права, то нам придется только пожалеть о нашей торопливости». [111, 279]

Безумовно, що М.М. Цитович не належав до числа затятих консерваторів, і він адекватно реагував на виклики часу. Проте не слід забувати, що вчений діяв у досить складних політичних умовах, які склалися в самодержавній імперії Романових. Отже, він визнавав за адміністративним правом місце серед інших університетських дисциплін, вважаючи, що «политика административного права нужна в университетах настолько же, как и догма». [111, 278] Проте складніше вирішити питання, «в каком отношении должна находиться между собою в университетском преподавании политика и догма названной отрасли права». [111, 278]

Професор Л. Петражицький, розвивав далі власну думку М.М. Цитович, пропонував зробити політику і догму адміністративного права двома окремими галузями науки, що повинні викладатися на різних кафедрах. Така пропозиція за певних умов могла мати певні позитивні наслідки. Але з іншого боку київський професор вважав, «что было бы несколько рискованно осуществить это разделение догмы и политики уже теперь при том уровне, на каком в настоящее время находится разработка политики административного права». [111, 278]

Під кінець своєї статті М.М. Цитович викладає дуже цінні міркування, які ми подаємо у цілісному вигляді. Він пише: «В заключение – два слова о самом названии “полицейского права”. Название это действительно устарело, и, быть может, это обстоятельство служит одним из поводов к распространению убеждения в том, что устарела сама наука, которой оно принадлежало. Известно, что еще в прошлом веке полицией называли всю вообще деятельность государства в сфере внутреннего управления. Тогда название “наука о полиции” вполне соответствовало содержанию той отрасли знания, которой оно принадлежало. Но мало-помалу значение слова “полиция” сузилось, и притом не только в разговорном языке, но и в специальной литературе, и после того название науки, о которой здесь идет речь, перестало давать правильное понятие о ее содержании. Поэтому лучше было бы переименовать наше полицейское право в административное или в право внутреннего управления. Правда, неудобства, проистекающие от неудачного наименования науки, не очень велики. Но ведь и перемена названия не представляет особых затруднений». [111, 290]

Висновки до розділу. Підсумовуючи вище викладене, можна зробити висновок, що вчений-правник М.М. Цитович як професор юридичного факультету Університету Св. Володимира читав лекції зі статистики, політичної економії та поліцейського права. Останній курс читався ним від травня 1893 р. до початку 1917 р. і став його основним академічним

навантаженням. Прихід Миколи Мартиніановича в поліцейстику був викликаний відсутністю професора-поліцейста у зв'язку з переходом А. Антоновича на інше місце служби. М.М. Цитович сумлінно виконував свої професорські обов'язки, поєднуючи їх з адміністративною роботою на посаді декана юридичного факультету та ректора університету.

Зміна політичної кон'юнктури у 1917 р. надовго поховала поліцейське право як університетську дисципліну і галузь науки. 31 жовтня 1919 р. у Києві самотнім помер і М.М. Цитович. Разом з ним припинила своє існування Київська університетська школа поліцейського права. Поліцейстика як наука на довгі роки перестала існувати в умовах нових політичних реалій. А невдовзі, вже у 1920 р., радянська влада ліквідувала в Україні і університети як форму організації вищої освіти. Їхнє існування було визнано недоцільним.

Можна з упевненістю констатувати, що «Лекции по полицейскому праву» і «Курс лекций по полицейскому праву» М.М. Цитовича становлять органічно цілісний комплекс посібників з університетської дисципліни юридичного циклу, які доповнюють один одного, оскільки побудовані на однакових теоретичних засадах і ставлять тотожні цілі. Незначні методологічні розходження засвідчують лише постійний процес пошуку, в якому перебував учений, що намагався йти у ногу з часом і адекватно реагувати на його виклики.

У розвитку вітчизняної поліцейстики М.М. Цитович помічає нову тенденцію. Її представники пропонували за прикладом Західної Європи викладати в університетах Російської імперії адміністративне право за догматичним методом замість поліцейського права. Таку позицію висловлював професор М.І. Лазаревський, підтриманий професором Е.М. Берендтсом. М.М. Цитович відреагував на такі пропозиції так: «С названными авторами можно согласиться лишь настолько, насколько они настаивают на необходимости чисто юридической разработки административного права, действительно у нас сильно запущенной, но

нельзя согласиться с ними в том, что наука полицейского права в смысле политики права внутреннего управления является ненужной или невозможной». [112, 11] Власну позицію щодо доцільності викладання поліцейського права на юридичних факультетах університетів Микола Мартиніанович оприлюднив у спеціальній статті, опублікованій у щотижневику «Право».

Стаття М.М. Цитовича «Еще по поводу полицейского и административного права», що з'явилася 1899 року на сторінках газети «Право» – поважного юридичного видання ліберального напрямку, засвідчила тогочасне бачення київським професором-поліцейстом стану і перспектив науки поліцейського права в Російській імперії. Микола Мартиніанович не відкидав можливості зміни назви університетської дисципліни «поліцейське право» на «адміністративне» чи «право внутрішнього управління». При цьому він вважав адміністративне право похідним від поліцейського права і саме під таким кутом зору розглядав його подальші перспективи. Щоправда, М.М. Цитович не вказує, хто саме може і повинен здійснити перейменування університетської дисципліни. Оскільки всім було добре відомо, що вирішення подібних питань належало виключно до компетенції Міністерства народної освіти.

ВИСНОВКИ.

Проаналізовано теоретичні проблеми поліцейського права, його становлення, розвиток і трансформацію в адміністративне право в Університеті Святого Володимира через призму науково-педагогічної діяльності видатного вченого-поліцейста Київського університету М. М. Цитовича та його попередників. Основними науковими та практичними результатами роботи, досягненими у процесі дисертаційного дослідження, є такі.

1. Аналіз джерел у галузі поліцейстики засвідчує, що поліцейське право як сукупність правових норм є одним із найстійкіших правових утворень в історії світової цивілізації, яке у XVIII–XX ст. отримало історично вироблену чітку назву. Воно сформувалося під впливом школи природного права, праць учених-камералістів і практики поліцейських держав. Навіть з огляду на постійне трансформувannya поліцейського права як науки і навчальної дисципліни воно зберігало сутність і вражало сучасників енциклопедизмом змісту.

У вигляді суто практичної та емпіричної дисципліни поліцейське право перебувало до кінця XVIII ст. Відтоді реформуючий вплив на нього справили два помітні явища в галузі суспільствознавства. Одне з них походило з державного права, а інше з політичної економії – тих галузей знання, які перетнулися на ґрунті поліцейського права і розпочали шлях до зближення.

Наприкінці XVIII ст. у державному праві домінуючу роль відігравали доктрини, що проголошували поділ влади на законодавчу та виконавчу і розмежовували приватноправову та публічну сфери діяльності. Ці доктрини мали безпосередній вплив на поліцейське право, що значно звужувало сфери його застосування. У Франції наслідком наукової діяльності поліцейстів стало виокремлення з державного права особливої дисципліни – адміністративного права, в якому поліцейська складова була відокремлена від законодавчої зі збереженням гарантій свободи особистості.

Структуризація джерел досліджуваної проблеми є поліваріантною. У зв'язку із цим можна виділити кілька критеріїв. За часом написання: дореволюційні, радянські, сучасні вітчизняні та російські наукові розвідки. Дореволюційні джерела заклали фундамент поліцейстики в Російській імперії і зародились під впливом західноєвропейської поліцейстики. Радянські джерела характеризуються відсутністю фундаментальних напрацювань у галузі поліцейстики, до них належать довідкові видання та історичні дослідження, які опосередковані або дотичні до поліцейського права. Сучасні вітчизняні та російські наукові розвідки у галузі поліцейстики засвідчують повернення інтересу до поліцейського права загалом, але відсутність інтересу до персоналії М. М. Цитовича як поліцейста зокрема. За носіями інформації: неопубліковані джерела (архівні матеріали), опубліковані джерела (академічні курси, підручники, посібники тощо), монографії, статті, брошури, довідкові видання, дисертації, автореферати.

2. На прикладі Київського університету доведено, що свій реформуючий вплив на науку про поліцію здійснила політична економія, яка з практичної дисципліни, приписи якої було розраховано на сферу господарського обігу, перетворилася на науку, яка мала своїм предметом дослідження суспільно-господарських відносин, що склалися історично. Політична економія завдяки точності обраних нею методів розробила найґрунтовніше на той час вчення про суспільство, хоча воно стосувалося лише суспільного боку економічних законів.

Виходячи з реального стану науки поліцейського права в Університеті Святого Володимира та конкретної участі М. М. Цитовича, який був носієм зазначеної традиції, ми виділяємо три основні етапи її розвитку: 1) становлення поліцейського права в Університеті Святого Володимира (1835–1869), пов'язується із початком викладання поліцейських дисциплін І. Даниловичем, С. Богородським і М. Іванишевим, започаткуванням науки поліцейського права на основі трьох європейських традицій; 2) розвиток Київської університетської школи поліцейського права (1869–1898),

пов'язаний із утвердженням і подальшим розвитком Київської університетської школи поліцейського права. Цьому сприяла поява першого у Російській імперії підручника з поліцейського права, який здійснив великий вплив у розумінні поліцейського права як такого, в якому домінує економічна складова; 3) методологічна криза поліцейстики (1898–1917), характеризується періодом активного обговорення трансформації поліцейського права в адміністративне, але насамперед пов'язаний із тим, що М. М. Цитович взяв участь у дискусії з цього приводу і заявив про свою позицію. У 1917 році завдяки Лютневій революції у Російській імперії було повалено монархію і разом з нею перестало існувати поліцейське право, яке припинили вивчати і викладати.

3. Доведено, що наука поліцейського права в Університеті Святого Володимира почала формуватися від середини 1830-х років завдяки зусиллям І. Даниловича, С. Богородського та М. Іванишева і була невід'ємною складовою поліцейстики Російської імперії. Її розвиток відбувався у найтіснішому зв'язку з генезою поліцейського права як в інших університетах, так і в західноєвропейських навчальних закладах. Наука поліцейського права на той час була позбавлена теоретичної єдності та внутрішнього зв'язку, оскільки її механічно поєднували у дві зовсім різні дисципліни, попри це зазначеним ученим вдалося бути послідовними у методології дослідження та викладанні, наслідуючи західноєвропейські традиції у застосуванні порівняльно-історичного методу. Наголошено, що з початком ХІХ ст. у Західній Європі подальше розроблення теоретичних проблем поліцейського права набувало дедалі чіткіше окресленого економічного забарвлення. Представниками цього напрямку в європейській науці виступали Рау та Зоденфельс а в Києві їхні погляди популяризували М. Бунге та А. Антонович. Обидва вихованці, а згодом професори юридичного факультету Університету Святого Володимира, вони стояли біля витоків Київської університетської школи поліцейського права, беззаперечним лідером якої тривалий час залишався М. Бунге.

Історія становлення і розвитку поліцейстики в Університеті Святого Володимира засвідчує, що вчені-поліцейсти Київського університету (як і інших університетів Російської імперії) перебували під значним впливом західноєвропейської поліцейстики, особливо німецької. Тому всі здобутки останньої, як і кризові явища цієї галузі науки так само позначились на стані вітчизняної поліцейстики. Наявність у західноєвропейських університетах різних наукових шкіл і напрямів також позначилася на вітчизняній науці поліцейського права і додала теоретичного різноманіття в її палітру. Однак усе це не завадило ученим-поліцейстам Університету Святого Володимира створити свою школу поліцейського права, яка існувала у межах вітчизняної школи поліцейстики, проте мала свої особливості та специфіку. Серед особливостей визначено такі: неоднорідність складу вчених, які досліджували та викладали поліцейське право в Київському університеті; викладання поліцейського права як навчальної університетської дисципліни юридичного циклу, що присвячена дослідженню окремих політекономічних проблем; формування наукових поглядів представників школи під впливом праць переважно західноєвропейських, а не російських учених. Домінування економічної складової стало специфічною ознакою Київської університетської школи поліцейського права.

Доводячи існування Київської університетської школи поліцейського права, не диференціюються поняття «наукова школа» і «педагогічна школа», вони є нерозривними і становлять єдине ціле. Крім того, кожний вчений не відноситься лише до однієї зі шкіл. Виходячи із зазначеного підходу, який вдало застосовується як вітчизняними, так і російськими вченими, Київську університетську школу поліцейського права творять чотири складові: матеріальна – Київський університет як науковий центр; особистісна – засновники і лідери школи, першими виступали І. Данилович, С. Богородський та М. Іванишев, останніми, беззаперечно, виступали М. Х. Бунге, А. Я. Антонович і М. М. Цитович; теоретична – лекційні курси, підручники й інші наукові публікації; соціокультурна – викладачі та

студенти, які були не лише інтегровані у місцеве культурне середовище, а й створили його.

4. Під новим кутом зору розглянуто історію науки поліцейського права та шляхи її трансформування. Останнє відбувалося не лише у напрямку адміністративного права, як вважає більшість українських дослідників. Адміністративне право, на їхню думку, в еволюційному розвитку проходить дві фази: спочатку в XVIII–XIX ст. воно виступає як поліцейське право, а потім, на межі XIX–XX ст. – як адміністративне, що вводить до свого складу право поліцейське. Аналіз архівних матеріалів, що стосувалися закордонного наукового відрядження М. М. Цитовича, дає підстави вважати, що насправді цей процес був набагато складнішим і неоднозначним та залежав від специфіки кожної країни. В умовах історичних реалій Російської імперії, наприклад, адміністративне право як наука формувалось із різних складових, але переважно на базі поліцейського права і завдяки йому.

Безпосереднє зближення на ґрунті поліцейського права наукових результатів, досягнутих у політичній економії та державних науках, становить заслугу історичної школи політичної економії з усіма її різноманітними відтінками, що існували в Німеччині у вигляді шкіл: етичної, реалістичної та державного соціалізму (катедер-соціалізму). Доведено, що саме праці представників німецької історичної школи завершили процес формування М. М. Цитовича як поліцейста. Під час дворічного закордонного відрядження він мав змогу слухати лекції німецьких професорів, серед яких на перше місце ставив А. Вагнера. Серед інших представників історичної школи, чий вплив позначився на науковій діяльності київського вченого, можна виділити Г. Шмоллера.

Аналіз архівних джерел і звітів М. М. Цитовича, надісланих до Міністерства народної освіти, дає підстави вважати, що закордонне наукове відрядження стало для Миколи Мартиніановича завершальним етапом становлення його як високопрофесійного викладача й талановитого науковця.

5. Представники історичної школи політичної економії одними з перших стали на шлях наукового розроблення питань поліцейського права. Ними було започатковано узгодження завдань і методу поліцейського права з результатами нової наукової методології, виробленої суспільними науками і передусім політичною економією. Тому все, що було зроблено представниками історичної школи у галузі вивчення тогочасного господарського життя і його історії, має безпосереднє значення і для поліцейського права, останнім представником якого в Університеті Святого Володимира став професор М. М. Цитович.

Великий вплив на розвиток поліцейського права здійснено західноєвропейською історичною школою. Як відомо, більшість представників історичної школи у політичній економії працювали в німецьких університетах. Саме там вони створили власні курси, написали наукові праці, в яких здійснювали теоретичне розроблення окремих питань поліцейського права. Так, усі видання Товариства соціальної політики (Verein für Socialpolitik), що друкувалися за редакцією Г. Шмоллера, присвячені переважно розробленню теорії та історії державного втручання і впливу законодавства на різноманітні сфери суспільного та господарського життя, тобто питанням поліцейського права. Загалом німецька університетська наука здійснила значний вплив на формування М. М. Цитовича як науковця, допомогла йому виробити власний лекторський стиль і манеру читання лекцій. У галузі поліцейської науки, зокрема, М. М. Цитович перейняв найкращі традиції німецької історичної школи в методології дослідження й викладання.

6. У той час, коли англійські послідовники школи Д. Рікардо досліджували суспільне життя з боку його господарських відносин, аналізуючи останні в ізольованому вигляді, німецька історична школа економістів (Кніс, Шефле, Шмоллер, Рошер, Гельд та ін.) звернулася до вивчення господарських явищ і взаємин у зв'язку з впливом звичаїв, правових норм, законодавств і національних особливостей народів. Замість

теоретичної економії вона висунула і розробила нову галузь суспільствознавства – прикладну економію. По суті прикладна економія у дослідженнях представників історичної школи була не чим іншим, як поліцейським правом або, власне, економічною частиною поліцейського права. Таким чином у працях економістів історичної школи економічна складова поліцейського права отримала наукове обґрунтування. На цьому теоретичному тлі доведено, що М. М. Цитович був передусім ученим-поліцейстом.

Поліцейське право у широкому, класичному розумінні цього поняття за певних умов може трансформуватися також у низку самостійних економічних дисциплін, представники яких, як свідчить приклад М. М. Цитовича, можуть знову повернутися до поліцейстики, але вже у вузькому значенні цього терміна. При цьому важливо наголосити, що у Російській імперії трансформування поліцейстики як навчальної університетської дисципліни затримував університетський загальноросійський Статут 1884 р. Якщо попередні університетські статuti допомогли становленню поліцейського права не лише як університетської дисципліни, а й як окремої галузі науки, то цей документ хоч і опосередковано, але почав гальмувати розвиток поліцейстики, законсервувавши не лише назви, що вже не відповідали існуючим реаліям, а й теоретичні засади науки, обмеживши їх загальнодержавними програмами з поліцейського права.

7. Історія засвідчує, що поліцейському праву як науці часто пророкували швидкий кінець. Так, наприклад, на початку XIX ст. під впливом різноманітних поглядів на завдання поліцейської діяльності держави ця наука почала ділитися на окремі частини, а її зміст і наповнення істотно звужувалися. У цей період європейська (переважно німецька) поліцейстика переживала глибоку внутрішню методологічну кризу, яка загрожувала існуванню поліцейського права як самостійної галузі знань.

Проте поліцейське право вкотре продемонструвало здатність належно реагувати на виклики життя й оперативно вирішувати нагальні проблеми, які поставали перед нею і суспільством. Воно відродилося, подолавши кризу. Західноєвропейська наука, і здебільшого Л. Штейн, розробила довершене вчення про внутрішнє управління та його різноманітні галузі. Детальніше знайомство з цією системою поглядів засвідчує, що наука внутрішнього управління і наука поліції мають досить сильний внутрішній спадковий зв'язок, адже вони охоплюють одне й те саме коло явищ. Можна сказати, що наука внутрішнього управління була породжена наукою про поліцію, як і адміністративне право у подальшому отримало поштовх для розвитку від науки внутрішнього управління.

Новий напрям у розробленні проблем поліцейського права в Російській імперії слідом за Німеччиною, як засвідчує досвід Університету Святого Володимира, поступово поповнювався дедалі більшою кількістю прихильників. Завдяки їхнім енергійним діям «наука про управління» за відносно короткий проміжок часу зробила великі успіхи. Проте на відміну від німецьких університетів, де наука внутрішнього управління та її похідні, наприклад, наука державного благоустрою, майже зовсім витіснили класичне поліцейське право, у російських університетах через дію норм університетських статутів, які передбачали поліцейське право як навчальну дисципліну, довгий час зберігався певний симбіоз. У підручниках з'явилися подвійні назви, що об'єднували у різних варіантах і послідовностях поліцейське право, право внутрішнього управління та адміністративне право. Інколи поліцейське і адміністративне право виступали синонімами. І у цьому немає нічого дивного. Якщо проаналізувати лише зміст таких підручників, стає очевидним, що так зване адміністративне право у переважній більшості випадків успадкувало внутрішнє наповнення попередньої системи як поліцейського права, так і права внутрішнього управління. Наприкінці XIX ст. ставало чимдалі очевиднішим, що поліцейське право у тогочасному

офіційному його трактуванні в Російській імперії перетворювалося на атавізм.

Робіт, присвячених безпосередньо поліцейському праву, М. М. Цитович написав небагато. Проте й те, що було опубліковано, дає можливість відтворити його бачення поліцейського права як науки та університетської дисципліни. Наслідуючи кращі традиції західноєвропейської поліцейстики, М. М. Цитович підходив до з'ясування поняття наука поліцейського права за допомогою історичного екскурсу. Для визначення предмета поліцейського права він вважав за необхідне з'ясувати, що являє собою поняття внутрішнього управління, від якого відштовхувалась більшість тогочасних поліцейстів. М. М. Цитович поділяв правові норми, що стосувалися внутрішнього управління, на дві групи: одна з них визначала «устройство органов внутреннего управления и общие условия для их деятельности», а інша стосувалася «непосредственно отдельных предметов внутреннего управления». Таким чином, на його думку, поліцейське право як наука про внутрішнє управління має охоплювати обидві групи правових норм, поділяючись на дві частини.

8. Цитович М. М. як професор юридичного факультету Університету Святого Володимира спочатку читав лекції зі статистики, політичної економії та лише згодом поліцейського права. Прихід Миколи Мартиніановича в поліцейстику був викликаний відсутністю професора-поліцейста через перехід А. Антоновича на службу до Міністерства фінансів. М. М. Цитович сумлінно виконував професорські обов'язки, поєднуючи їх з адміністративною роботою. Київський професор користувався авторитетом та повагою серед студентів і колег завдяки особистим рисам і педагогічній майстерності. Незалежно від того, яку посаду він обіймав, вважав для себе обов'язком читання лекційного курсу з поліцейського права. Микола Мартиніанович Цитович був вимогливим викладачем і водночас лояльним до студентів, як свідчить аналіз екзаменаційних відомостей іспиту з поліцейського права.

Зміна політичної кон'юнктури у 1917 р. надовго ліквідувала поліцейське право як університетську дисципліну і галузь знань. Цитович М. М. став останнім професором-поліцейстом в Університеті Св Володимира, зі смертю якого у 1919 році на довгі роки припинила існування Київська університетська школа поліцейського права.

9. Доведено, що «Лекции по полицейскому праву» і «Курс лекций по полицейскому праву» М. М. Цитовича становлять органічно цілісний комплекс посібників з університетської дисципліни юридичного циклу, які доповнюють один одного, оскільки побудовані на однакових теоретичних засадах і ставлять тотожні цілі.

Аналізуючи наукову діяльність М. М. Цитовича у галузі поліцейстики через призму підготовлених ним лекційних курсів, констатуємо, що Микола Мартиніанович постійно перебував у процесі пошуку і намагався йти в ногу з часом. Він приділяв велику увагу дослідженню німецької та французької поліцейстики. Детально аналізував і обґрунтовано критикував погляди західноєвропейських колег, узагальнював матеріал та оприлюднював власне бачення проблем і шляхів їх вирішення. У своїй науковій діяльності не аналізував робіт попередників, які вважались класичними у вітчизняній поліцейстиці, обмежуючись лише працями Лешкова.

Цитович М. М. не вважав праці своїх попередників оригінальними і самостійними. Найбільшими авторитетами для київського професора виступають німецькі вчені: Моль, Льонінг, Майер, Рошер, Штейн. Загалом Микола Мартиніанович демонструє глибоке осягнення сутності поліцейського права, формулюючи власне бачення цієї науки та галузі знань.

Нам доводилося лише констатувати наявність кризових явищ методологічного характеру, що перманентно виникали у західноєвропейській поліцейстиці і через деякий час відгукувалися в університетах Російської імперії. Причиною цих явищ стала хвороба зростання: життя розвивалося динамічніше, ніж учені встигали реагувати на суспільні й економічні зміни. Подібну проблему – відставання теорії від практики – мав вирішувати й

останній поліцейст Університету Святого Володимира професор М. М. Цитович. Його науковий шлях і праці з поліцейського права доволі чітко віддзеркалили стан поліцейстики в тогочасному Київському університеті.

Специфіка законодавства й організації вищої школи Російської імперії унеможлиблювала появу самостійних і оригінальних теоретичних робіт у галузі поліцейстики. Методологічна криза вітчизняної поліцейстики та її обговорення широким загалом правників наприкінці ХІХ ст. змусили М. М. Цитовича долучитися до обстоювання необхідності й доцільності збереження поліцейського права як науки і навчальної дисципліни – за умови певних термінологічних уточнень. Його погляди щодо перспектив поліцейського права були оприлюднені на сторінках тижневика «Право» під час дискусії, що точилася на сторінках видання.

Цитович М. М. визнавав, що в умовах російської дійсності кінця ХІХ – початку ХХ ст. і термін «поліція» в його попередньому значенні сильно застарів, точніше, втратив початкову наповненість. Раніше під «поліцією» розуміли всю внутрішню політику держави. Але з часом через багато суб'єктивних та об'єктивних причин це поняття стало значно вужчим: із ним пов'язувалося уявлення лише про окрему галузь внутрішнього управління.

10. Резюмуючи наслідки розпочатого у 90-х роках ХХ ст. обговорення проблем поліцейського права, встановлено, що процес подолання ідеологічної заангажованості та догматизму в поєднанні з осмисленням наукового доробку дореволюційних поліцейстів сприяв мобілізації зусиль адміністративно-правової науки у визначенні перспектив відродження поліцейського права та формуванні його принципово нових теоретичних засад як науки, так і підгалузі адміністративного права. Доведено, що предмет поліцейського права не є сталою категорією, оскільки великою мірою залежить від чинної правоохоронної доктрини, стану нормативно-правового регулювання поліцейської діяльності. Коло явищ, що підлягають регулюванню, варіюється залежно від суспільних очікувань.

Сучасна європейська правова доктрина вважає, що поліцейська діяльність – це правоохоронна діяльність, яку здійснюють органи виконавчої влади, що мають у розпорядженні апарат державного примусу. Так, пункт 1 Декларації про поліцію, прийнятої Парламентською асамблеєю Ради Європи 8 травня 1979 р., наголошує на правоохоронному характері поліцейської діяльності

З метою створення належних передумов для конституювання поліцейського права як самостійної підгалузі адміністративного права та окремої наукової дисципліни рекомендовано вжити низку системних заходів: усунути наявні методологічні перепони шляхом перейменування міліції на поліцію, законодавчо закріпити базові дефініції поліцейсько-правового характеру; відродити юридичну поліцейстику як самостійну галузь науки, спрямовану на розвиток поліцейсько-правової теорії; запровадити у вищих навчальних закладах юридичного профілю навчальну дисципліну «Поліцейське право»; підготувати програми, підручники, посібники, хрестоматії та інші методичні матеріали, потрібні для відновлення читання повноцінних курсів із поліцейського права в навчальних закладах юридичного профілю; здійснювати кодифікацію поліцейського права; поновити та поглибити практику стажування у провідних університетах світу.

Об'єкти поліцейської охорони з докором дивляться у минуле. За останні два століття соціалісти – спочатку наївні та благородні Сен-Сімон і Фур'є, потім цинічні софісти Маркс і Енгельс – намалювали схему майбутнього устрою суспільства, визнаючи охорону об'єктів у ньому непотрібною. Життя спростувало ці химери. Поліцейська діяльність держави виявилася необхідною умовою існування в нових реаліях, а разом із нею відроджується сукупність правових норм, що регламентують поліцейську діяльність, – поліцейське право, яке не може бути повністю замінено правом адміністративним. Поліцейське право як узагальнений досвід минулого не вичерпало себе, воно постійно розвивається та має безумовні перспективи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані джерела

Державний архів міста Києва

Ф. 16. Київський університет Св. Володимира, 1834–1920 рр.

Оп. 323.

1. Спр. 102. [Документи Ради Університету Св. Володимира, 1870–1880], 183 арк.

Оп. 325.

2. Спр. 138. Об определении магистра Николая Цытовича приват-доцентом Университета Св. Владимира, [1884–1886 рр.], 9 арк.

Оп. 327.

3. Спр. 80. О командировании за границу на два года с ученой целью приват-доцента Университета Св. Владимира Н. Цытовича, [кінець 1880-х рр.], 32 арк.

Оп. 330.

4. Спр. 66. О поручении приват-доценту Цытовичу чтения лекций по статистике, 5 арк.

Оп. 332.

5. Спр. 131. О назначении приват-доцента Университета Цытовича и.д. экстраординарного профессора, [1893], 2 арк.

6. Спр. 182. О назначении профессора Антоновича товарищем министра финансов и о поручении преподавания полицейского права приват-доценту Цытовичу, [1893], 12 арк.

Оп. 335.

7. Спр. 96. Об определении профессора Цытовича секретарем юридического факультета, [1896 р.], 7 арк.

Оп. 338.

8. Спр. 22. О защите магистром Н. М. Цытовичем диссертации на степень доктора и о назначении ординарным профессором по кафедре политической экономии, [1898–1899], 84 арк.

Оп. 339.

9. Спр. 106. Об утверждении профессора университета Цытовича секретарем юридического факультета еще на четыре года, [1900 р.], 3 арк.

Оп. 341.

10. Спр. 56. Об увольнении профессора А. В. Романовича-Славатинского от должности декана юридического факультета и определении на это место Цытовича, [1902 р.], 8 арк.

Оп. 342.

11. Спр. 132. О временном поручении чтения лекций политической экономии и статистике проф. Цытовичу и приват-доценту Железнову по случаю выхода в отставку Д. И. Пихно, [1901], 3 арк.

12. Спр. 132. Об избрании профессора Армашевского куратором профессорской лектории и профессоров Цытовича и Морозова – членами библиотечной комиссии, [1903], 3 арк.

Оп. 347.

13. Спр. 59. О выборе ректора и об утверждении в сей должности проф. Цытовича, [1908], 3 арк.

Оп. 348.

14. Спр. 142. Об оставлении профессора Цытовича в означенной должности еще на 5 лет, [1909 р.], 2 арк.

Оп. 350.

15. Спр. 86. Об утверждении профессора университета Цытовича в должности ректора и в звании заслуженного профессора, [1911 р.], 4 арк.

16. Спр. 155. Об избрании профессора Цытовича представителем России в постоянную комиссию международных конгрессов административных наук, [1911–1913 pp.], 7 арк.

Оп. 351.

17. Спр. 185. Об избрании г. профессора Цытовича в члены обществ: 1) Охранения народного здоровья и 2) Содействия распространению коммерческих знаний, [1912 р.], 6 арк.

Оп. 353.

18. Спр. 68. Об утверждении г. Цытовича в должности ректора Университета, а Лободу – в должности секретаря историко-филологического факультета, [1914 р.], 8 арк.

19. Спр. 89. Об избрании гг. Цытовича и Воблого представителями в комиссию по пересмотру русско-немецкого торгового договора, [1914 р.], 3 арк.

Оп. 356.

20. Спр. 84. О съезде представителей высшей школы и командировании на оный Н. М. Цытовича, [1917], 14 арк.

Оп. 465.

21. Спр. 472. [Приписне свідоцтво М. М. Цитовича, 1879 р.], арк. 122.

22. Спр. 1364. Протоколы испытаний студентов юридического факультета, [1883 р.], арк. 35 зв.–36.

23. Спр. 1382. Отчет о занятиях министра политической экономии и статистики Николая Цытовича во время второго полугодия его заграничной командировки с 6. XI.1889 по 6. V.1890 г., [1890 р.], 18 арк.

24. Спр. 1387. Переписка с ректором о назначении на должность преподавателей университета, [1891–1892 pp.], 21 арк.

25. Спр. 1392. Доклад комиссии по пересмотру плана и программ преподавания на [юридическом] факультете, [1892 р.], 20 арк.

26. Спр. 4824. Послужный список ректора и заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира Николая Мартыновича Цытовича, составлен в 1919 году, арк. 13–21.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського

Ф. 8. Київський університет Св. Володимира, 1834–1919 рр.

27. Спр. 3426. Документи Ради Університету Св. Володимира, [кінець XIX – початок XX ст.], 22 арк.

28. Спр. 3442. Документи юридичного факультету Університету Св. Володимира, [кінець XIX – початок XX ст.], 18 арк.

II. Опубліковані джерела

29. Андреевский И. Е. Полицейское право, соч. И. Андреевского, орд. проф. С.-Петербур. ун-та : [в 2 т.]. Т. 1. Введение, ч. 1. Полиция безопасности / И. Андреевский. – Санкт-Петербург : Тип. Э. Праца, 1871. – XVIII, CCLXXII, 543 с.

30. Антологія української юридичної думки : в 6 т. Т. 5. Поліцейське та адміністративне право / [ред. кол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко]. – Київ : ВД «Юридична книга», 2003. – 600 с.

31. Антонович А. Я. Конспект лекции по полицейскому праву ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира А. Я. Антоновича / А. Я. Антонович. – Литограф. изд. – Житомир : Тип. и литогр. С. Бродовича, 1887. – 177 с.

32. Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права) : [в 2 ч.]. Ч. 1 / А. Я. Антонович. – Киев : Тип. В. И. Завадского, 1890. – IV, 410 с.

33. Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права) : [в 2 ч.]. Ч. 2 / А. Я. Антонович. – Киев : Тип. В. И. Завадского, 1890. – 312 с.

34. Антонович А. Я. Полицейское право и политическая экономия : (вступительная лекция) / Афиноген Антонович // УИ. – 1883. – № 2. – С. 1–13.
35. Белявский Н. Н. Полицейское право : конспект лекций Н. Н. Белявского, проф. Юрьев. ун-та : (вместо литогр. записок) / Н. Н. Белявский. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1904. – 334 с.
36. Белявский Н. Н. Репетиториум по полицейскому праву, составленный по учебнику проф. Н. Н. Белявского и лекциям проф. Н. М. Цытовича / Н. Н. Белявский, Н. М. Цытович // Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. / за ред. І. С. Гриценка ; [уклад. : І. С. Гриченко, В. А. Короткий]. – Київ, 2010. – Кн. 2. – С. 417–461.
37. Берендтс Э. Н. О методе юридических наук (задачи, система и метод науки административного права) / Э. Н. Берендтс // РВ. – 1897. – № 4. – С. 284–307.
38. Берендтс Э. Н. Опыт системы административного права. Т. 1. Обзор истории административного права и истории его литературы, вып. 1 / Э. Н. Берендтс. – Ярославль : Типо-литогр. Э. Г. Фалька, 1898. – 265 с.
39. Бисмарк О. Мысли и воспоминания : [в 3 т.]. Т. 1 / Отто Бисмарк ; пер. с нем. под ред. проф. А. С. Ерусалимского. – Москва : Соцэкгиз, 1940. – XLVIII, 336 с.
40. Бисмарк О. Мысли и воспоминания : [в 3 т.]. Т. 2 / Отто Бисмарк ; пер. с нем. под ред. проф. А. С. Ерусалимского. – Москва : Соцэкгиз, 1940. – 288 с.
41. Бисмарк О. Мысли и воспоминания : [в 3 т.]. Т. 3 / Отто Бисмарк ; пер. с нем. под ред. проф. А. С. Ерусалимского. – [Москва] : Госполитиздат, 1941. – 212 с.
42. Бунге Н. Х. Курс статистики, составленный в 1864–65 учебном году для студентов Императорского Университета св. Владимира профессором Н. Бунге. [Вып. 1] / Н. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1865. – [4], II, 123 с.

43. Бунге Н. Х. Курс статистики, составленный в первой половине 1876 г. для студентов Императорского Университета Св. Владимира профессором Н. Х. Бунге / Н. Х. Бунге. – 2-е изд. знач. доп. и испр. – Киев : Унив. тип. И. Завадского, 1876. – [2], IV, 175 с.

44. Бунге Н. Х. О месте занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности / Н. Х. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1856. – 65 с.

45. Бунге Н. Х. Основания политической экономии / Н. Х. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1870. – [4], 136 с.

46. Бунге Н. Х. Ответ рецензентам «Дела» и «Отечественных записок», по поводу рецензий на курс полицейского права, читанный проф. Н. Бунге / Н. Бунге // Биржевые ведомости. – 1870. – № 36. – С. 2.

47. Бунге Н. Х. Ответ рецензентам «Дела» и «Отечественных записок», по поводу рецензий на курс полицейского права, читанный проф. Н. Бунге / Н. Бунге // Киевлянин. – 1870. – № 21. – С. 1–2.

48. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы / Н. Х. Бунге. – Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1895. – [2], VI, 465 с.

49. Бунге Н. Х. Полицейское право. Т. 1. Введение и государственное благоустройство / Н. Х. Бунге. – Киев, 1869 // Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. / за ред. І. С. Гриценка. – Київ, 2010. – Кн. 1. – С. 1–236.

50. Бунге Н. Х. Полицейское право : курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге : [в 2 т.]. Т. 1. Введение и государственное благоустройство / Н. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1869. – [4], IV, VI, 334 с.

51. Бунге Н. Х. Полицейское право : курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге : [в 2 т.]. Т. 2. Государственное благоустройство / Н. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1877. – [6], 274, III с.

52. Бунге Н. Х. Полицейское право : курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге : [в 2 т.]. Т. 1. Введение и

государственное благоустройство (вып. 1-го и 2-го 2-е изд., 1873 г. доп. и измененное, вып. 3-его 1-е изд. 1869 г.) / Н. Х. Бунге.– Киев : В университетской тип., 1873. – [4], IV, VI, 334 с.

53. М. Бунге: сучасний дискурс / ред. В. Д. Базилевич. – Київ : Знання, 2005. – 697 с. – (Славетні постаті).

54. Витте С. Ю. Воспоминания. Т. 1. Царствование Николая II / С. Ю. Витте. – Ленинград : Гос. изд-во, 1924. – XXVIII, 471 с.

55. Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. / С. Ю. Витте. – Москва : Мысль, 1991. – 718 с.

56. [Витяг з протоколу засідання Ради Університету Св. Володимира (вересень 1870 р.) про переобрання професора поліцейського права М. Х. Бунге на новий п'ятирічний термін] // УИ. – 1870. – № 10. – С. 54–57.

57. [Витяг з протоколу засідання Ради Університету Св. Володимира від 15 жовтня 1882 р.] // УИ. – 1883. – № 2. – С. 229–307.

58. [Витяг з протоколу засідання Ради Університету Св. Володимира від 21 жовтня 1883 р.] // УИ. – 1884. – № 3. – С. 90.

59. [Витяг з протоколу засідання Ради Університету Св. Володимира від 4 листопада 1883 р.] // УИ. – 1884. – № 4. – С. 134.

60. [Витяг із протоколу № 19 засідання Ради Університету Св. Володимира від 20 вересня 1883 р.] // УИ. – 1884. – № 3. – С. 90.

61. Вопросы денежного обращения : сборник переводов из А. Вагнера, К. Гелтефериха, Ч. Конанта, А. Арноне [и др.]. – Санкт-Петербург : Изд. кассы взаимопомощи студ. СПб. политех. ин-та, 1911. – 362 с.

62. Гессен В. М. Административное право : популярные лекции для самообразования, сочинение проф. В. М. Гессена. Вып. 1 / В. М. Гессен. – Санкт-Петербург : Паровая скоропеч. Г. Пожарова, 1903. – [1], IV, 240 с. – (Семейный ун-т Ф. С. Комаровского. Юрид. ф-т).

63. Гессен В. М. Лекции по полицейскому праву / В. М. Гессен. – Санкт-Петербург : Типография «Север», 1908. – 196 с.

64. Грузенберг О. О. Вчера : воспоминания / О. О. Грузенберг. – Париж : [Б. и.], 1938. – 242 с.

65. Дерюжинский В. Ф. Конспект особенной части полицейского права, составленный по учебникам профессоров В. Ф. Дерюжинского и Н. М. Цытовича / В. Ф. Дерюжинский, Н. М. Цытович // Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. / за ред. І. С. Гриценка ; [уклад. : І. С. Гриченко, В. А. Короткий]. – Київ, 2010. – Кн. 2. – С. 179–318.

66. Дерюжинский В. Ф. Полицейское право : пособ. для студентов / В. Ф. Дерюжинский. – Санкт-Петербург : Сенатск. тип., 1908. – XII, 552 с.

67. Елистратов А. И. Административное право : лекции / А. И. Елистратов. – [Москва] : Тип. т-ва И. Д. Сытина, [1911]. – 235 с. – (Моск. о-во народных ун-тов).

68. Елистратов А. И. Государственное право : пособ. к лекциям / А. И. Елистратов. – Москва : Печатня А. Снегиревой, 1912. – 360, II, [2] с.

69. Елистратов А. И. Основные начала административного права / А. И. Елистратов. – Москва : Г. А. Леман, 1914. – [8], 332 с.

70. Елистратов А. И. Основные начала административного права / А. И. Елистратов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва : Г. А. Леман и С. И. Сахаров, 1917. – [8], 294 с.

71. Елистратов А. И. Очерк административного права / А. И. Елистратов. – Москва : Гос. изд. ; Воен. тип. Штаба Р.К.К.А., 1922. – 236 с.

72. З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 кн. Кн. 1 / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ : Заповіт, 1994. – 398 с. : іл.

73. З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 кн. Кн. 2 / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ : Заповіт, 1994. – 480 с. : [9 л. іл.].

74. Записка о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1895 г. // УИ. – 1896. – № 5. – С. 30–66.

75. Заславский Д. Предрассветное / Д. Заславский // З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ, 1994. – Кн. 2. – С. 357–368.
76. Иванишев Н. Д. Древнее право чехов / Н. Д. Иванишев // ЖМНП. – 1841. – Ч. 30, № 4. – С. 99–149.
77. Иванишев Н. Д. Об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском / Н. Д. Иванишев // ЖМНП. – 1842. – Ч. 36, № 10. – С. 1–18.
78. Ивановский В. В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления) / В.В. Ивановский. – 4-е изд. испр. и доп. – Казань : Типо-литография В. З. Еремеева, 1911. – 506, X с.
79. История и теория статистики в монографиях Вагнера, Рюмелина, Эттингена и Швабе / пер. с нем., под ред. и с доп. Ю. Э. Янсона. – Санкт-Петербург : Изд-во Л. Ф. Пантелеева, 1879. – [3], 267 с.
80. Кістяківський О. Ф. Щоденник : в 2 т. Т. 1. 1874–1879 / О. Ф. Кістяківський ; НАНУ ; Археографічна комісія, Ін-т укр. археогр. ; ЦДІАУК ; Українська правнича фундація ; [відпов. ред. І. Л. Бутич ; упоряд. В. С. Шандра]. – Київ : Наукова думка, 1994. – 646 с.
81. Кістяківський О. Ф. Щоденник : в 2 т. Т. 2. 1874–1885 / О. Ф. Кістяківський ; НАНУ ; Археографічна комісія, Ін-т укр. археогр. ; ЦДІАУК ; Українська правнича фундація ; [відпов. ред. І. Л. Бутич ; упоряд. В. С. Шандра]. – Київ : Наукова думка, 1995. – 583 с.
82. Коркунов Н. М. Русское государственное право : пособ. к лекциям : [в 2 т.]. Т. 1. Введение и общая часть / Н. М. Коркунов ; под ред. и с доп. прив.-доц. С.-Петербур. ун-та З. Д. Авалова, М. Б. Горенберга, К. Н. Соколова. – 7-е изд., печатанное без перемен с 6-го, испр. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. – 630 с.
83. Левитский В. Ф. Предмет, задачи и метод науки полицейского права / В. Ф. Левитский. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1894. – 25 с.

84. Ленин В. И. Полное собрание сочинений : [в 50 т.]. Т. 33. Государство и революция / В. И. Ленин. – 5-е изд. – Москва : Политиздат, 1967. – XXII, 433 с.

85. Лешков В. Н. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII века / В. Лешков. – Москва : Унив. тип., 1858. – [6], II, IV, 613 с.

86. Маркс К. Критичні уваги на книгу А. Вагнера «Загальна або теоретична національна економія» / Карл Маркс ; [пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича]. – [Б. м.] : Партвидав «Пролетар», 1932. – 39 с.

87. Міжнародне приватне право в Київському університеті : антологія : у 2 т. Т. 1. 1835–1991 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; [упоряд. : А. С. Довгерт, О. Є. Бурлай, В. В. Попко та ін.] ; за ред. док. юрид. наук, проф. А. С. Довгерта. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2009. – 496 с.

88. Моль Р. фон. Наука полиции по началам юридического государства. Вып. 1 / Роберт фон Моль ; пер. с 3-го изд. Р. Сементковским. – Санкт-Петербург : Печатня В. И. Головина, 1871. – 336 с. разд. паг.

89. Моль Р. фон. Энциклопедия государственных наук / Роберт [фон] Моль ; пер. А. Попова. – Санкт-Петербург ; Москва : Издание Н. О. Вольфа, 1868. – [4], IV, 591 с.

90. Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира : [у 2 т.]. Т. 1 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин ; упоряд. О. В. Задорожний, В. А. Короткий. – К. : Промені, 2004. – 264 с. – (Бібліотека кафедри міжнародного права / Л. В. Губерський, О. В. Задорожний, В. Г. Буткевич [та ін.]).

91. Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира : [в 2 т.]. Т. 2. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин ; упоряд. О. В. Задорожний, В. А. Короткий. – К. : Промені, 2005. – 456 с. – (Бібліотека кафедри міжнародного права / ред. кол. : Л. В. Губерський (голова), О. В. Задорожній, В. Г. Буткевич [та ін.]).

92. Обозрение преподавания на юридическом факультете Университета Св. Владимира на 1905–1906 учебный год // УИ. – 1905. – № 9. – С. 51–66.

93. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1909 г. – Киев : Унив. тип., 1914. – 112 с.

94. Петражицкий Л. «Полицейское» право / Л. Петражицкий // Право. – 1898. – № 3. – С. 9–18.

95. Пихно Д. И. Разбор сочинения А. Антоновича «Теория ценности. Критико-экономическое исследование» / Д. И. Пихно. – Киев : [Б. и.], 1878. – 15 с.

96. Пихно Д. И. Рецензия на сочинение кандидата прав Николая Цытовича «Обзор учений о предпринимательской прибыли» / Д. Пихно // УИ. – 1890. – № 10. – С. 6–18.

97. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. І. С. Гриценка ; [ред. кол. : П. П. Андрушко, Г. І. Балюк, І. А. Безклубий та ін. ; уклад. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий]. – К. : Либідь, 2010. – XIX, 413, [3] с. : табл. – Тексти рос. мовою. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету).

98. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. Кн. 2 / за ред. І. С. Гриценка ; [ред. кол. : П. П. Андрушко, Г. І. Балюк, І. А. Безклубий та ін. ; уклад. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий]. – К. : Либідь, 2010. – 462, [2] с. – Тексти рос. мовою. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету).

99. Про скасування обмежень малоруського друкованого слова // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови : у 2 ч. / упорядкув. П. Д. Тимошенка. – Київ, 1961. – Ч. 2. – С. 296–337.

100. Рождественский Н. Основания государственного благоустройства, с применением к русским законам / Н. Рождественский. – Санкт-Петербург : Тип. Н. Греча 1840. – 479 с.

101. Рождественский Н. Энциклопедия законоведения / Н. Рождественский. – Санкт-Петербург : Тип. Э. Праца, 1863. – 696 с.

102. Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 роках / О. Романович-Славатинський // З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ : Заповіт, 1994. – Кн. 1. – С. 160–180.

103. Российское полицейское (административное) право, конец XIX – начало XX века : хрестоматия / сост. и вступ. ст. Ю. Н. Старилова. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1999. – 624 с.

104. Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с пресупностью / [сост. Т. И. Москалькова и др.]. – Москва : Спарк, 1998. – 384 с.

105. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 2. Царствование Императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое 1825–1839. – Санкт-Петербург : В Тип. Имп. Акад. наук, 1864. – 1224 столб.

106. Тарасов И. Т. Очерк науки полицейского права : [пособ. для слушания лекций и для приготовления к экзамену / И. Т. Тарасов. – Москва : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1897. – XII, 702, II с.

107. Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира : в 2 кн. Кн. 1 / за ред. І. С. Гриценка ; [ред. кол. : П. П. Андрушко, Г. І. Балюк, І. А. Безклубий та ін. ; уклад. : І. С. Гриченко, В. А. Короткий]. – Київ : Либідь, 2011. – LVIII, 500 с. – Текст рос. мовою. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету).

108. Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира : в 2 кн. Кн. 2 / за ред. І. С. Гриценка ; [ред. кол. : П. П. Андрушко, Г. І. Балюк, І. А. Безклубий та ін. ; уклад. : І. С. Гриченко, В. А. Короткий]. – Київ : Либідь, 2011. – 447 с. – Текст рос. мовою. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету).

109. Францев В. А. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель / издал В. А. Францев. – Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1905. – 1296, V с. – (Материалы для истории славянской филологии).
110. Цытович Н. М. Воззрения Д. И. Пихно в области экономической политики / Н. М. Цытович // Памяти Д. И. Пихно / сообщение проф. А. Д. Билимовича и проф. Н. М. Цытовича. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 18–34.
111. Цытович Н. М. Еще по поводу полицейского и административного права / Николай Цытович // Право. – 1899. – № 6. – С. 269–280.
112. Цытович Н. М. Курс лекций по полицейскому праву: (на правах рукописи) / Н. М. Цытович. – Киев : Тип. Я. Б. Неймана, И. Т. Фельдзера и Ш. Б. Горенштейна, 1907. – 124 с.
113. Цытович Н. М. Курс статистики / Н. М. Цытович. – Житомир : [Б. и.], 1888. – 366 с.
114. Цытович Н. М. Курс статистики : (народонаселение) : по лекциям прив.-доц. Ун-та Св. Владимира Н. М. Цытовича / Н. М. Цытович. – Житомир : Тип. и лит. насл. С. Бродовича, 1886. – 321 с. – Написано от руки. Литография.
115. Цытович Н. М. Лекции по полицейскому праву / Н. М. Цытович // Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. / за ред. І. С. Гриценка ; [уклад. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий]. – Київ, 2010. – Кн. 2. – С. 5–178.
116. Цытович Н. М. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов / Н. М. Цытович. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1898. – [2], VI, VI, 737 с.
117. Цытович Н. М. Обзор учений о предпринимательской прибыли / Н. М. Цытович. – Киев : Типогр. Имп. Университета Св. Владимира 1889. – IV, 285 с.

118. Чеважевский В. С. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875 г.) / В. С. Чеважевский // Русская старина. – 1912. – Т. 150, № 6. – С. 555–585.

119. Шеймин П. Н. Задачи, содержание и история науки полицейского права : вступ. лекция, чит. в Новорос. ун-те 23 янв. 1887 г., [соч.] прив.-доц. П. Н. Шеймина / П. Н. Шеймин. – Одесса : Тип. «Одес. вестн.», 1887. – [2], 18 с.

120. Шеймин П. Н. Полицейское право : лекции прив.-доц. П. Н. Шеймина. 1887–88 акад. г. / П. Н. Шеймин. – Одесса : Типо-лит. П. Францова, 1887. – 601 с. – Написано от руки. Литография.

121. Шеймин П. Н. Учебник права внутреннего управления / П. М. Шеймин // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко]. – Київ, 2003. – Т. 5. – С. 359–385.

122. Шидловский В. Д. Воспоминания В. Д. Шидловского / В. Д. Шидловский // Сборник к 40-летию С.-Петербургского общества вспомоществования бывшим студентам Киевского университета 1871–1911 гг. – [Санкт-Петербург, 1911.]. – Вып. 1. – С. 92–96.

123. Шмоллер Г. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и ее методы ; Хозяйство, нравы и право ; Разделение труда / Густав Шмоллер ; пер. с нем. проф. В. М. Нечаева ; вступ. ст. проф. А. А. Мануйлова ; издание К. Т. Солдатенкова. – Москва : Типо-лит. В. Рихтера, 1902. – XII, 368 с. – (Б-ка экономистов ; Вып. 11).

124. Шмоллер Г. Наука о народном хозяйстве ее предмет и метод / Густав Шмоллер ; [пер. Е. Котляревской]. – Москва : Издание М. и С. Сабашниковых, 1897. – [2], 112 с.

125. Шпилевский М. М. Полицейское право, как самостоятельная отрасль правоведения / М. М. Шпилевский // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ;

упоряд. : Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко]. – Київ, 2003. – Т. 5. – С. 83–119.

126. Шпилевский М. М. Полицейское право, как самостоятельная отрасль правоведения / М. М. Шпилевский // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1875. – Вып. 12. – С. 63–258.

127. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 : матеріали, документи, спогади : [у 3 кн.] Кн. 1. Університет Св. Володимира між двома революціями / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, НБ ім. М. Максимовича ; Ін-т рукопису НБУВ ; ЦДІАУК ; ЦДАВОВ ; ДАК ; [упоряд. : В. А. Короткий, В. І. Ульяновський ; ред. кол. : Скопенко В. В., Слюсаренко А. Г., Андрейцев В. І. та ін.]. – Київ : Прайм, 2000. – 697, [5] с. : іл. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників).

128. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 : матеріали, документи, спогади : [у 3 кн.]. Кн. 2. Університет Св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, НБ ім. М. Максимовича ; Ін-т рукопису НБУВ ; ЦДІАУК ; ЦДАВОВ ; ДАК ; [упоряд. : В. А. Короткий, В. І. Ульяновський ; ред. кол. : Скопенко В. В., Слюсаренко А. Г., Андрейцев В. І. та ін.]. – К. : Прайм, 2001. – 697, [6] с. : іл. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників).

III. Монографії, статті, брошури

129. Аврутин Ю. Е. Полиция и милиция в механизме обеспечения государственной власти в России. Теория, история, перспективы / Ю. Е. Аврутин. – Санкт-Петербург : Юрид. центр-пресс, 2003. – 501 с.

130. Адміністративне право України : академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. : у 2 т. Т. 1. Загальна частина / ред. кол. :

В. Б. Авер'янов (голова); НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ : Юридична думка, 2004. – 584 с.

131. Андрейцев В. І. Микола Іванішев / В. І. Андрейцев, В. А. Короткий. – Київ : [Прайм], 1999. – 219, [2] с. – (Видатні постаті Київського університету).

132. Андрейцев В. І. Юридичний факультет: сторінки історичного розвитку / В. І. Андрейцев // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2004. – Вип. 56/59. – С. 6–10.

133. Антонов И. П. Полицейское право: быть или не быть? / И. П. Антонов // Юридическое образование и наука. – 2011. – № 3. – С. 34–39.

134. Бельский К. С. Полицейское право : лекц. курс / К. С. Бельский / под ред. А. В. Куракина. – Москва : Дело и сервис, 2004. – 816 с.

135. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; [пер. с франц. Г. В. Чуршукова ; под общ. ред. В. И. Даниленко]. – Москва : Nota bene, 2000. – 575 с.

136. Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834–1960 р.р.) : історико-правове дослідження / П. С. Берзін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ : Дакор, 2013. – 1144 с.

137. Бунге Н. Х. Загробные заметки / Н. Х. Бунге ; публ. В. Л. Степанова // Река времени : книга истории и культуры. – Москва, 1995. – Кн. 1. – С. 198–254.

138. Бунге Н. Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого / Н. Х. Бунге // Отечественные записки. – 1850. – Т. 68, № 1, отд. 2. – С. 1–30.

139. Бунге Н. Х. Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа / Н. Х. Бунге // Труды Комиссии, высочайше утвержденной при императорском Университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – Киев, 1855. – Т. 3, отд. 5. – С. 1–93.

140. Бунге Н. Х. О восстановлении металлического обращения в России / Н. Х. Бунге. – Киев : Унив. тип. [И. Завадского], 1872. – [2], 27 с.
141. Бунге Н. Х. О материальном положении студентов и о средствах улучшения их быта / Н. Х. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1872. – 24 с.
142. Бунге Н. Х. О преобразовании университетов / Н. Х. Бунге // Отечественные записки. – 1853. – Т. 89, № 11, отд. 3. – С. 11–28.
143. Бунге Н. Х. О современном направлении русских университетов и о потребностях высшего образования / Н. Х. Бунге // РВ. – 1858. – Т. 14, № 17, отд. 1. – С. 311–332.
144. Бунге Н. Х. Об устройстве учебной части в наших университетах / Н. Х. Бунге // РВ. – 1858. – Т. 17, № 19, кн. 1. – С. 441–488.
145. Бунге Н. Х. Ответ на статью Н. И. Пирогова «Замечания на проект общего устава императорских российских университетов» / Н. Х. Бунге // Замечания на проект устава императорских российских университетов. – Санкт-Петербург, 1862. – Ч. 2. – С. 131–139.
146. Бунге Н. Х. Письма об изучении политической экономии / Н. Х. Бунге // РВ. – 1857. – Т. 11, кн. 1, отд. 1. – С. 5–64.
147. Бунге Н. Х. Теория кредита / Н. Бунге. – Киев : Унив. тип. [И. Завадского], 1852. – X, 312 с.
148. Бунге Н. Х. Точность и в рецензии никогда не излишня : ответ на разбор, помещенный в «Русском вестнике» / Н. Х. Бунге // УИ. – 1878. – № 3. – С. 31–57.
149. Вагнер А. Г. Г. О научном мышлении и популяризации в науке / Адольф Вагнер ; [пер. с нем. Э. К.]. – Санкт-Петербург : [Издатель] Б. Н. Звонарев, 1900. – 36 с.
150. Вагнер А. Г. Г. Русские бумажные деньги : исследование народно-экономическое и финансовое, с приложением проекта восстановления металлического обращения / Адольф Вагнер ; [пер. Н. [X]. Бунге, с доп. и примеч. Н. [X]. Бунге]. – Киев : Унив. тип., 1871. – XXIV, 392 с.

151. Верба І. В. «Справа Сташевського» та Київський університет / Ігор Верба // Київська старовина. – Київ, 2010. – № 1. – С. 28–34.
152. Вернигора Л. В. М. М. Цитович – учений економіст і громадський діяч / Л. В. Вернигора // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Економіка. – 2000. – Вип. 44. – С. 74–79.
153. Виттекер Ц. Х. Граф Сергей Семенович Уваров и его время / Ц. Х. Виттекер ; [пер. с англ.]. – Санкт-Петербург : Академический проект, 1999. – 348, 1 с. : портр.
154. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко : [юбил. сб.]. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург : [Б. и.], 1881. – 474, СХСІІ с., 10 л. фронт. (ил.), портр.
155. Головин А. П. Административно-правовые основы украинской полицейстики / А. П. Головин // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України. – 2002. – № 2. – С. 144–155.
156. Гордіца К. А. Погляди на інститут власності економістів України і Росії на рубежі ХІХ–ХХ ст. / К. А. Гордіца // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія «Економічна». – Донецьк, 2006. – Вип. 103–2. – С. 11–17.
157. Гриценко І. С. Вихованець Університету Св. Володимира Лев Петражицький / І. С. Гриценко, В. А. Короткий // Вибрані праці : у 2 кн. / Л. Й. Петражицький. – Київ, 2011. – Кн. 1. – С. V–XXXII.
158. Гриценко І. С. М. Д. Іванішев – засновник історико-правової школи Університету Святого Володимира / І. С. Гриценко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2000. – Вип. 40. – С. 24–26.
159. Гриценко І. С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права : моногр. / І. С. Гриценко. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2007. – 335 с.

160. Гриценко І. С. Цитович Микола Мартиніанович / І. С. Гриценко, В. А. Короткий // Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920 / І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – Київ, 2009. – С. 164–169.

161. Губар К. А. З історії правничої освіти в Україні: юридичне відділення Київських вищих жіночих курсів / К. А. Губар // Часопис Київського університету права / Київський ун-т права НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. – Київ, 2011. – № 3. – С. 320–326.

162. Даценко І. С. Інститут приват-доцентів та підготовка молодих науковців в університетах Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / І. Даценко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2009. – Вип. 98. – С. 9–13.

163. Дубянский А. Н. Экономические взгляды А. Я. Антоновича / Александр Дубянский // Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. – 2007. – Вып. 1. – С. 55–62.

164. Елисеев Г. З. [Рецензія] / Г. З. Елисеев // Отечественные записки. – 1869. – Т. 185, № 8, отд. 2. – С. 312–321. – Рец. на: Полицейское право. Часть 1. (Благоустройство). Выпуск 1-й и 2-й курса, читанного студентам Университета Св. Владимира, профессором Н. Х. Бунге / Н. Х. Бунге. – Киев, 1868. – 2 т.

165. Єфіменко В. П. Ранній етап наукової біографії Миколи Мартиніановича Цитовича (1880-ті – початок 1890-х років) / В. П. Єфіменко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – № 2. – С. 116–123.

166. Єфіменко В. П. Участь М. М. Цитовича у діяльності Київського юридичного товариства / В. П. Єфіменко, В. П. Пилипенко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – № 4. – С. 218–222.

167. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921 : нарис історії і діяльність / О. І. Журба. – Київ : Наукова думка, 1993. – 187 с.

168. Запара М. І. Створення і діяльність Комісії з опису губерній Київського учбового округу та участь у її роботі М. Х. Бунге / М. І. Запара. – Миронівка : [Б. в.], 2003. – 55 с.
169. Иванишев Н. Д. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни : [в 2 т.]. Т. 1 / Н. Д. Иванишев. – Киев : Лито-тип. Вальтер, 1849. – 402 с.
170. Иванишев Н. Д. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни : [в 2 т.]. Т. 2 / Н. Д. Иванишев. – Киев : Лито-тип. Вальтер, 1849. – 376 с.
171. Иванишев Н. Д. Исторические материалы, найденные профессором Иванишевым / Н. Д. Иванишев // ЖМНП. – 1853. – № 10. – С. 30–31.
172. Иванишев Н. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виною : рассуждение написанное адънктом Николаем Иванишевым для получения степени д-ра законовения / Николай Иванишев. – Киев : Унив. тип., 1840. – [8], 112 с.
173. Ильин А. В. Школы в юриспруденции / А. В. Ильин // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2011. – № 3. – С. 259–261.
174. Исторические сведения о семье Бунге в России. – Киев : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1901. – 21 с.
175. История Киева : в 3 т., 4 кн. Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / АН УССР, Ин-т истории ; [гл. редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. ; том подгот. В. Г. Сарбей, В. И. Борисенко, В. В. Панашенко и др.]. – Киев : Наукова думка, 1983. – 463 с. : ил., 3 л. ил.
176. Іваненко О. А. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.) / Оксана Іваненко ; НАНУ, Ін-т історії України. – Київ : [Б. в.], 2009. – 320 с.
177. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-е вид., випр. – Київ : Знання, 2005. – 567 с.

178. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. Ч. 2 / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-е вид., випр. – Київ : Знання, 2005. – 567 с.

179. Історія Київського університету : 1834–1959 / відпов. ред. О. З. Жмудський. – Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 629 с. : іл. – Парал. тит. арк. російською мовою.

180. Кавецкий А. Б. На пути к правовому государству / А. Б. Кавецкий // Проблемы совершенствования деятельности органов внутренних дел по охране общественного порядка при проведении массовых мероприятий. – Минск, 1990. – С. 8–16.

181. Калакура Я. Творча спадщина Симона Петлюри як історичне та історіографічне джерело / Я. Калакура // Симон Петлюра в історії національній пам'яті / Укр. ін-т нац. пам'яті ; Полт. обл. держ. адм. ; Ін-т іст. України НАНУ ; Полт. держ. пед. ун-т ім. В.Г. Королева ; [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. – Київ, 2009. – С. 6–28.

182. Карпенко М. Київський кадетський корпус : сторінки історії (1852–1920 рр.) / М. Карпенко, О. Скрябін // Військово-історичний альманах / Центральний музей Збройних Сил України. – Київ, 2006. – Чис. 2. – С. 4–24.

183. Картавцев Е. Николай Христианович Бунге : биографический очерк, 11 ноября 1823 г. – 3 июня 1895 г. / Евг. Картавцев // Вестник Европы. – 1897. – Т. 3. – С. 5–39.

184. Кениг И. Савиньи и его отношение к современной юриспруденции / И. Кениг // РВ. – 1863. – Т. 43, № 4. – С. 571–598.

185. Київська школа цивілістики (до 175-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 1834–2009) / [Л. В. Губерський, Р. А. Майданик, Н. С. Кузнецова та ін.]; за ред. Р. А. Майданика ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Юрид. ф-т. – Київ : Правова єдність, 2009. – 333 с.

186. Кобченко К. Спорудження корпусу університетської бібліотеки: історія Київського університету, якої не сталося / К. Кобченко // Вісник

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – Київ, 2011. – Вип. 15. – С. 17–21.

187. Ковальчук О. М. Історико-правовий напрям на юридичному факультеті Київського університету (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. М. Ковальчук // Проблеми правознавства. – Київ, 1991. – Вип. 52. – С. 29–33.

188. Ковальчук О. М. Теорія права у працях вчених Київського університету (ХІХ – початок ХХ століття) : моногр. / О. М. Ковальчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 190, [2] с. – На обкл. зазнач.: Юридичний факультет. – До 175 річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

189. Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : моногр. / А. Т. Комзюк ; за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 366 с.

190. Корнійчук Л. Я. Історія економічних учень України. / Л. Я. Корнійчук. – Київ : КНЕУ, 2004. – 431 с.

191. Короб А. Законодавчо-правове поле діяльності українських видавництв Наддніпрянщини у першому десятилітті ХХ століття / А. Короб // Українознавство / М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; Нац. н.-д. ін-т українознавства та всесвітньої історії. – Київ, 2012. – № 3 (44). – С. 77–83.

192. Короткий В. А. Київський університет у 60-х роках ХІХ століття : (ректорство М. Д. Іванишева) / В. А. Короткий // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 42. – С. 75–80.

193. Лаптева Л. П. Н. Д. Иванишев (1811–1874 гг.) и его работы по истории славянского права / Л. П. Лаптева // Pravnehistorickestudie. – Praha, 1979. – № 22. – С. 137–152.

194. Левицкий О. Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-председателя Киевской Археографической комиссии, ректора и профессора

Киевского университета) / [псевд.] О. Л. // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 78–88.

195. Лотоцький О. Російська академія наук в українській справі / О. Лотоцький // Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – С. 327–381.

196. Лошицький М. В. Реаблілітація поліцейського права / М. В. Лошицький // Право України. – 2002. – № 7. – С. 95–99.

197. Лушникова М. В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени : моногр. / М. В. Лушникова, А. М. Лушников ; М-во образования и науки РФ ; Ярославский гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль : Индиго, 2013. – 797, [3] с. – (Ярославская юридическая школа начала XXI века).

198. Любашенко О. Українська мова як мова навчання та дисципліна у вищій школі (історико-культурологічний аспект) / О. Любашенко // Українська мова і література в школі / Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2006. – № 7. – С. 39–42.

199. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности / Франсуа Люшер ; [пер. с фр. С. В. Боботова, Д. И. Васильева ; под ред. и со вступ. ст. С. В. Боботова]. – Москва : Прогресс ; Универс, 1993. – 382, [1] с.

200. Макар Г. Науковці України на захисті прав української мови на початку ХХ століття / Г. Макар // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства / М-во освіти і науки України ; Ужгород. нац. ун-т ; НАНУ, Ін-т укр. мови. – Ужгород, 2011. – Вип. 16. – С. 384–388.

201. Малюга В. П. З історії становлення педагогічного музею України / В. П. Малюга // Шлях освіти. – Київ, 2011. – № 3 (61). – С. 41–45.

202. Мельгунов С. П. Красный террор (1918–1923). Чекистский Олимп / С. М. Мельгунов ; [предисл. Ю. Н. Емельянова]. – 2-е изд., доп. – Москва : Айрис-прес, 2008. – 400 с.

203. Мельник С. М. Учені-юристи Київського національного університету імені Тараса Шевченка в галузі кримінального процесу / С. М. Мельник. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2000. – 108 с.

204. Мінченко О. В. Поліцейське право в системі юридичної освіти: європейська традиція та український досвід / О. В. Мінченко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ : науково-теоретичний журнал. – Київ, 2011. – № 5 (78). – С. 294–300.

205. Мушкет И. И. Полицейское право России: проблемы теории / И. И. Мушкет, Е. Б. Хохлов ; под общ. ред. В. П. Сальникова. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1998. – 173 с.

206. [Об'ява про початок занять в Університеті Св. Володимира] // Студенческий вестник. – 1919. – 10 февраля. – С. 6.

207. Ориу М. Основы публичного права / Морис Ориу ; пер. с франц. под ред. Е. Пашуканиса, Н. Челяпова ; предисл. Е. Пашуканиса ; Коммунистическая акад., Секция общ. теории права и государства. – Москва : Изд-во Коммунистической акад., 1929. – XXIV, 759 с.

208. Палиенко Н. И. Правовое государство и конституционализм / Н. И. Палиенко // Вестник права. – 1906. – Кн. 1. – С. 127–163.

209. Пилипенко Ю. Д. До історії Київського університету в 1917 р. / Ю. Д. Пилипенко // Студентські наукові праці Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1958. – Зб. 23. – С. 18–27.

210. Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира / авт.-упоряд. : В. А. Короткий, Т. В. Табенська, Ю. В. Цимбал. – Київ : Либідь, 2005. – 328 с.

211. Проневич О. С. Рецепція поліцейського права: проблеми та перспективи / О. С. Проневич // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1 (48). – С. 34–43.

212. Рейснер М. Что такое правовое государство / М. Рейснер // Вестник права. – 1903. – Кн. 4. – С. 71–99.

213. Рибаків М. З історії виникнення Київського зоопарку : до 100-річчя заснування / М. Рибаків // Київська старовина. – Київ, 2008. – № 6 (384). – С. 125–146.

214. Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора Университета Св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии / [соч.] А. В. Романовича-Славатинского. – Санкт-Петербург : Хромолит. и тип. В. Грацианского, 1876. – [4], 320 с.

215. Самойленко А. Г. Нежинский период деятельности М. Х. Бунге (1845–1850) / А. Г. Самойленко // Література та культура Полісся. – 1994. – Вип. 4. – С. 16–25.

216. Самойленко О. О. Цитович Микола Мартиніанович / О. О. Самойленко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко]. – Київ, 2003. – Т. 5. – С. 386–388.

217. Сборник к 40-летию С.-Петербургского общества вспомоществования бывшим студентам Киевского университета, 1871–1911. Вып. 1 / [Н. А. Шекун, Н. Х. Бунге, В. Д. Шидловский и др.]. – Санкт-Петербург : Спб. о-во вспомоществование бывш. воспит. Киев. ун-та, [1911]. – [4], 112 с., 1 л. табл.

218. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли = Main currents in modern economics / Бэн Селигмен ; [пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. акад. А. М. Румянцева и др.]. – Москва : Прогресс, 1968. – 600 с. – (Для научных библиотек).

219. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко ; [ред. Ю. Вільчинський, Л. Масенко] ; Український вільний ун-т ; Друзі т-ва ім. Григорія Ващенко. – 2-е вид. – Київ : Наукова думка, 2001. – 912 с.

220. Скрипалев Е. А. Источниковедение истории государства и права дореволюционной России : проблемы и перспективы / Е. А. Скрипалев

// Источниковедение истории государства и права дореволюционной России. – Иркутск, 1983. – С. 3–18.

221. Славінський М. Заховаю в серці Україну : поезія, публіцистика, спогади / М. Славінський ; [упоряд. Б. Славінський, Д. Славінський ; ред. Микола Шудря]. – Київ : Юніверс, 2002. – 415 с.

222. Соловей Ю. П. Правовое регулирование деятельности милиции в Российской Федерации / Ю. П. Соловей ; Акад. М-ва внутр. дел Рос. Федерации. – Омск : Омская высш. шк. милиции, 1993. – 501, [2] с.

223. Соловей Ю. П. Российское полицейское право : история и современность / Ю. П. Соловей // Государство и право. – 1995. – № 6. – С. 75–85.

224. Спекторский Е. В. Столетие Киевского Университета Св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Белград : [Б. и.], 1935. – 104 с.

225. Стариков Ю. Н. История развития административно-правовой науки : (вступительная статья) / Ю. Н. Стариков // Русское полицейское (административное) право. Конец XIX – начало XX века : хрестоматия / сост. и вступ. ст. Ю. Н. Старикова. – Воронеж, 1999. – С. 9–38.

226. Стариков Ю. Н. Как развивалась наука административного права в европейских странах / Ю. Н. Стариков // Журнал российского права. – 1999. – № 3/4. – С. 203–215.

227. Стариков Ю. Н. Курс общего административного права : в 3 т. Т. 1. История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты / Ю. Н. Стариков. – Москва : Норма, 2002. – 673 с.

228. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге : судьба реформатора / В. Л. Степанов. – Москва : РОССПЭН, 1998. – 389 с. : ил.

229. Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 гг.) : обзор истории гимназии. Ч. 1. Киевское главное народное училище (1789–1809 гг.); Киевская гимназия (1809–1836 гг.); Киевская первая гимназия (1836–1854 гг.). – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1911. – XXXVIII, 542 с. : ил., 8 л. ил.

230. Тарасов И. Т. Полицейское право / И. Тарасов // Сборник государственных знаний / под ред. В. П. Безобразова. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 8. – С. 3–43. – Рец. на: Полицейское право : курс, читанный в Университете Св. Владимира. Т. 1. Введение и Государственное благоустройство / Н. [Х.] Бунге. – Киев, 1869–1873 гг.; Полицейское право : в 2 т. / И. Андреевский. – Санкт-Петербург, 1871–1874 гг.; Полицейское право, как самостоятельная отрасль правоведения / М. Шпилевский. – Одесса. 1875 г.

231. Тихомирова М. Л. К вопросу о сущности полицейского права / М. Л. Тихомирова // История государства и права. – 2001. – № 5. – С. 41–43.

232. Томсинов В. А. Антонович Афиноген Яковлевич / В. А. Томсинов // Российские правоведы XVIII–XX веков : очерки жизни и творчества : в 2 т. / В. А. Томсинов. – Москва, 2007. – Т. 1. – С. 630–640.

233. Томсинов В. А. Афиноген Яковлевич Антонович : к 150-летию со дня рождения / В. А. Томсинов // Законодательство. – 1998. – № 11. – С. 84–86.

234. Усенко І. Б. Антонович Афіноген Якович / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; упоряд. : Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко]. – Київ, 2003. – Т. 5. – С. 297–298.

235. Усенко І. Б. Бунге Микола Християнович / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; упоряд. : Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко]. – Київ, 2003. – Т. 5. – С. 70–73.

236. Усов М. Очерк служебной и ученой деятельности профессора К. А. Неволина, написал Мих. Усов, канд. прав и ст. учитель законовещения / Мих. Усов. – Санкт-Петербург : Тип. Н. Греча, 1855. – [2], 36 с. : ил., 1 л. портр.

237. Федоренко Т. Н. К вопросу о методологических основаниях научного мировоззрения Н. Д. Иванишева / Т. Н. Федоренко // Держава і право. – 2005. – Вип. 28. – С. 158–164.

238. Федосов В. М. Микола Цитович – фундатор науки про місцеві фінанси / В. М. Федосов, П. І. Юхименко, С. В. Бойко // Фінанси України. – 2010. – № 10. – С. 113–124.

239. Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. М. Фещенко. – Київ : КНЕУ, 2003. – 187 с.

240. Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские ученые связи конца ХVІІІ и первой половины ХІХ в. / В. А. Францев. – Варшава : Тип. Варш. учеб. окр., 1902. – [473] с. – Разд. паг.

241. Х. Точность никогда не излишня : (по поводу главы об устройстве учебных заведений в полицейском праве профессора [Н. Х.] Бунге / Х. // РВ. – 1878. – Т. 133, № 1. – С. 469–486.

242. Хилльгрубер А. Выдающиеся политики : Отто фон Бисмарк Меттенрих / Андерс Хилльгрубер, Петер Берглар. – Ростов на Дону : Феникс, 1998. – 320 с.

243. Цытович Василий Мартинианович // Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 гг.). – Киев, 1911. – Т. 1. – С. 405.

244. Чубинский-Надеждин В. В. Бисмарк. Политическая биография / В. В. Чубинский-Надеждин. – Москва : Мысль, 1988. – 416 с.

245. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) : моногр. / А. І. Чуткий. – Ніжин : Видавець п.п. Лисенко М. М., 2013. – 524 с.

246. Чуткий А. І. Київський університет у 1914–1916 рр.: забута історія першої евакуації / А. Чуткий // Історичний журнал / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – Київ, 2008. – № 4. – С. 71–81.

247. Шмоллер Г. Ф. Борьба классов и классовое государство / Густав Шмоллер ; пер. А. Вяхирева. – Москва : Изд-во В. Д. Корчагина, 1906. – 26 с. – (Освободительная б-ка ; [№ 9]).

248. Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира, сочинение Виталия Шульгина ординарного проф. ун-та Св. Владимира / Виталий Шульгин ; [сост. Виктор Короткий]. – Репринтное изд. – К. : Лыбидь, 2011. – 230, XXXVI с.: ил. – Вых. дан. ориг.: Санкт-Петербург : В типографии Рюмина, 1860.

249. Шумпетер Й. А. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса / Й.А. Шумпетер ; [пер. с англ. Н. В. Автономовой, И. М. Осадчей, Н. А. Розинской ; под науч. ред. В. С. Автомонова.]. – Москва : Изд. Ин-та Гайдара, 2011. – 416 с.

250. Шумпетер Й. А. История экономического анализа = History of economic analysis : в 3 т. Т. 3 / Йозеф А. Шумпетер ; [пер. с англ. под ред. В. С. Автомонова]. – Санкт-Петербург : Экон. шк., 2001. – X, [2] с., С. 991–1664. – (Университетская библиотека).

251. Юридичний факультет Університету Святого Володимира 1834–1920 / І. С. Гриценко, В. А. Короткий; [ред. кол. : Л. В. Губерський, Г. І. Балюк, І. А. Безклубий та ін.]. – К. : Либідь, 2009. – 256 с.

252. Юхименко П. І. Цитович Микола Мартиніанович – фундатор теорії підприємницького прибутку / П. І. Юхименко, С. В. Бойко // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 2 (128). – С. 31–40.

253. Ярославская юридическая школа: прошлое, настоящее, будущее / Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова ; под ред. : С. А. Егорова, А. М. Лушникова, Н. Н. Тарусиной. – Ярославль : Яр ГУ, 2009. – 834 с.

254. Яснопольский Н. П. [Реценція] / Н. П. Яснопольский // УИ. – 1899. – № 9. – С. 1–74. – Рец. на: Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов / Н. М. Цытович. – Киев, 1898. – 92 с.

255. Balabkins Nichlas W. Schmollerin Trarist Russia / Nicholas W. Balabkins // Gustar Schmoller (1838–1917) and Werner Sombart (1863–1941) / [ed. Mark Blaug]. – England, 1992. – P. 180–189.

IV. Довідкові видання

256. Антонович Афиноген Яковлевич // Энциклопедический словарь / [издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Санкт-Петербург, 1905. – Дополнительный том 1. (А – Вяхирь). – С. 128–129.

257. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. Б. Барихин. – Москва : Книжный мир, 2008. – 792 с.

258. Бельсон Я. М. Полиция / Я. М. Бельсон // Большая советская энциклопедия. – Изд. 3-е. – Москва, 1975. – Т. 20. – С. 229.

259. Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета Св. Владимира (1834–1884 гг.) / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев : В типогр. Имп. Ун-та Св. Владимира 1884. – XXXVI, 816, II, [4] с.

260. Бунге Микола Християнович / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко // Ректори Київського університету, 1834–2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська [та ін.]. – Київ, 2006. – С. 84–99.

261. Буран В. Антонович Афіноген Якович / В. Буран // Міжнародна поліцейська енциклопедія. – Київ, 2003. – Т. 1. – С. 38–39.

262. Вагнер (Адольф Генрих Готгильф Wagner) // Энциклопедический словарь / [издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. 5. – С. 340–341.

263. Викладачі Ніжинської вищої школи = Преподаватели Нежинской высшей школы : біобібліогр. покажчик. Ч. 1. 1820–1920 / авт.-уклад.

Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя, Фундаментальна бібліотека. – Ніжин : [Б. в.], 1998. – 215 с.

264. Владимирский-Буданов М. Ф. Данилович Игнатий Николаевич / М. Ф. Владимирский-Буданов // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 147–173.

265. Власов О. В. Цытович Николай Мартинович / О. В. Власов // Экономическая энциклопедия. Политическая экономия : в 4 т. / [под ред. А. М. Румянцева]. – Москва, 1980. – Т. 4. – С. 386.

266. Государственный совет Российской империи, 1906–1917 : энциклопедия / [сост. : Валентин Шелохаев, Вадим Демин ; науч. ред. : Б. Ю. Иванов, А. А. Комзолова, И. С. Ряховская]. – Москва : РОССПЭН, 2008. – 343 с.

267. Гранатович Л. В. Викладачі Ніжинської вищої школи : біобібліогр. покажчик. Т. 1. 1820–1920 / Ніжин. держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя, Фундаментальна бібліотека, Центр гоголезнавчих досліджень. – 2-е вид. – Ніжин, 2001. – 244 с.

268. Іванішев Микола Дмитрович / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко // Ректори Київського університету. 1834–2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська [та ін.]. – Київ, 2006. – С. 100–107.

269. Кистяковский А. Ф. Богородский Савва Осипович / А. Ф. Кистяковский // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 52–60.

270. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей : в 4 т. Т. 4. Новые дополнения к алфавитному указателю псевдонимов / И. Ф. Масанов. – Москва : Изд-во ВКП, 1960. – 558 с.

271. Мейцен (Август Meitzen) // Энциклопедический словарь / [издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. 18 а. – С. 958.

272. Міжнародна поліцейська енциклопедія = International Police Encyclopaedia : понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика : у 10 т. Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології / Нац. акад. внутрішніх справ України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, Акад. правових наук України ; [відп. ред. : Римаренко Ю. І., Кондратьєв Я. Ю., Шемшученко Ю. С.]. – Київ : ІнЮре, 2003. – 1232 с.

273. Ректори Київського університету. 1834–2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Либідь, 2006. – 336 с. : іл.

274. Ренненкампф Н. К. Неволин Константин Алексеевич / Н. К. Ренненкампф // Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета Св. Владимира (1834–1884 гг.) / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 455–467.

275. Ренненкампф Н. К. Орнатский Сергей Николаевич / Н. К. Ренненкампф // Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета Св. Владимира (1834–1884 гг.) / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 528–532.

276. Ренненкампф Микола Карлович / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко // Ректори Київського університету. 1834–2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська [та ін.]. – Київ, 2006. – С. 132–139.

277. Романович-Славатинський А. В. Незабытовский Василий Андреевич / А. В. Романович-Славатинский // Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета Св. Владимира (1834–1884 гг.) / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 469–476.

278. Цитович Микола Мартиніанович / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко // Ректори Київського університету. 1834–2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська [та ін.]. – Київ, 2006. – С. 158–167.

279. Шилов Д. Н. Бунге Николай Христианович / Д. Н. Шилов // Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802–1917 : библиографический справочник / Д. Н. Шилов. – Изд. 2-е, испр. и допол. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 109–116.

V. Дисертації, автореферати

280. Москаленко М. М. Концепция «полицейского права» как идейно-теоретическое основание организации и деятельности полиции дореволюционной России : историко-теоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Москаленко Михаил Михайлович ; Санкт-Петербургский университет ; МВД России. – Санкт-Петербург, 2004. – 22 с.

281. Мушкет И. И. Генезис «полицейского права» в контексте эволюции правовой системы России (историко-теоретический анализ) : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00. 01 / Мушкет Иван Ильич ; МВД России ; Санкт-Петербургский университет. – Санкт-Петербург, 2003. – 452 с.